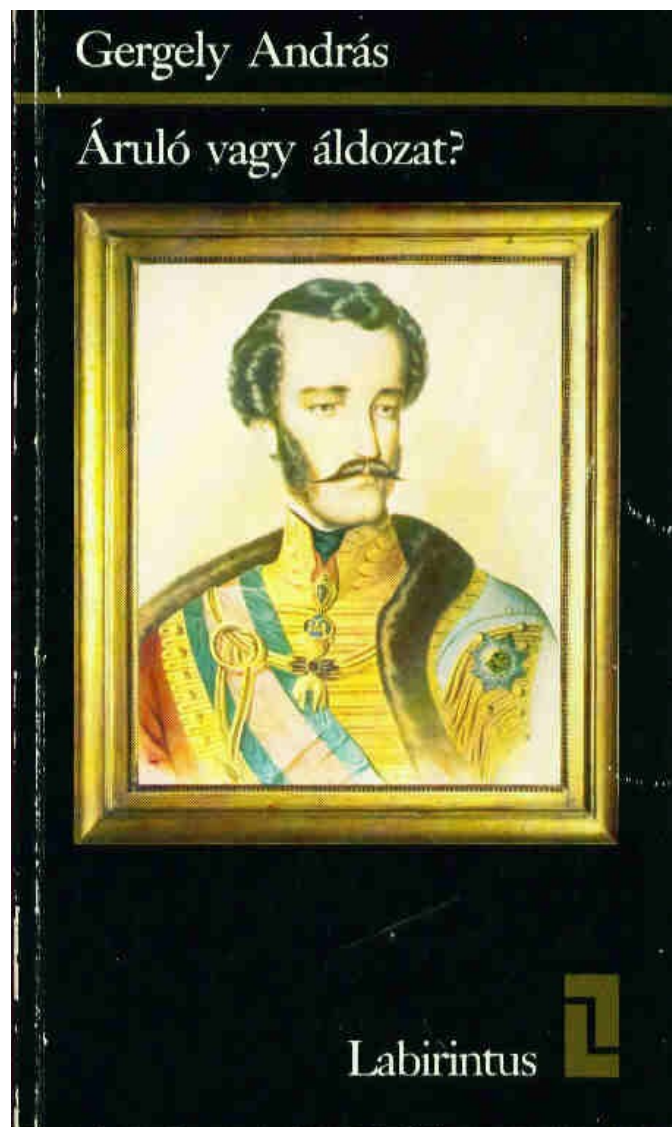


Gergely András

Áruló vagy áldozat?

István, az utolsó magyar nádor rejtélye



Helikon Kiadó

SOROZATSZERKESZTŐ
STEINERT ÁGOTA

SZAKLEKTOR
URBÁN ALADÁR

Kiadta a Helikon Kiadó. Felelős vezető Molnár Magda igazgató. Felelős vezető
Háromszéki Pál vezérigazgató.

© Gergely András, 1989.

Képszerkesztő Bara Marianne. A sorozatot Kováts Imre tervezte. Művészeti vezető
Szántó Tibor.

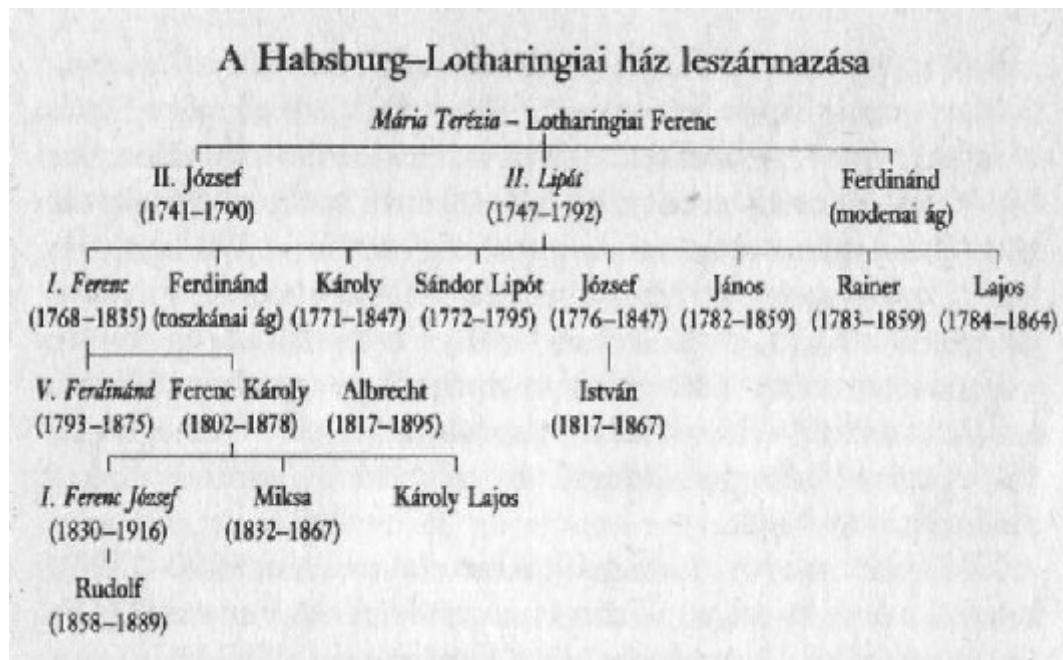
ISBN963 207 9981
ISSN0236-7629

Az uralkodócsalád – gyámság alatt

Melyik a földkerekség legelőkelőbb családja? Erre a kérdésre a múlt században nem volt nehéz a felelet: a *Habsburgoké*. Hiszen csak uralkodócsaládok, dinasztiák kerülhettek szóba, közülük pedig a legrégebbi, a legkiterjedtebb, nagy hatalmú és császári rangú a Habsburgoké volt. Az Angliában hannoveri (utóbb windsori) néven országló királyi ház világbirodalma nagyobb volt ugyan, mint az övéké, de ez a család csak a 17. században jutott a trónra, s ha az „India császára” friss címétől eltekintünk, rangja is „csak” királyi. A francia uralkodók, a Bourbonok hatalma megsemmisült: a nagy francia forradalom kivégezte a királyt. Napóleon rövid életű császársága után visszakerültek ugyan a trónra, de 1830-ban, egy újabb forradalom nyomán, csupán egy mellékág sarja ült ott 1848-ig, azután már csak a trónkövetelők között tartották számon őket. A Habsburgok egyetlen riválisa a 19. században már az Európa legnagyobb és legnépesebb területét egyesítő Romanov-dinasztia lehetett csak. A cári rang megfelelt a császárinak, de e család uralma, s a cári cím felvétele nem régebbi a 17. századnál. A Habsburgok családja és uralma visszanyúlt a korai középkor századaiba, s ámbár a rangelsőséget biztosító német-római császári koronát csak választás útján nyerhették el (és nem is tudták folytonosan megszerezni), volt idő, amikor Itáliában, Hispániában, Németalföldön, Magyarországon, Csehországban, tehát Európa jó részén az ő kezükbe került az uralkodói jog. Tény, hogy az újkor századaiban folytonosan csökkent a hatalmuk alatt lévő terület, a 18. században pedig a családot a kihalás fenyegette. 1700-ban elhunyt a Habsburgok spanyol ágának utolsó sarja. III. Károly magyar király (és osztrák császár) pedig a 18. század első évtizedeiben Bécsben hasztalan imádkozott fiúgyermekért: az osztrák Habsburgoknak utolsó férfitagja maradt. A dinasztiát újjá kellett alapítani. III. Károly 1712-ben családja tagjaival új öröklési rendszert ismertetett el, amelyet az évek során az uralma alatt lévő városokkal és tartományokkal is elfogadtatott. Eszerint a család (illetve ezt követően az évek során minden tartomány) elismerte a nőági öröklés elvét (tehát azt, hogy ha nincsenek férfi tagjai a dinasztiának, a nők lesznek a teljes jogú örökösök, természetesen koronát-jogart beleértve), továbbá azt, hogy egy kézben egyesítendő a birodalom egésze, vagyis a családtagok nem oszthatják fel egymás között a királyságokat, hercegségeket. Ez a két rendelkezés alkotja az úgynevezett *Pragmatica Sanctiót*, amelyet a tartományok sorra elfogadtak, utoljára a magyar országgyűlés 1723-ban. III. Károly mindehhez az európai hatalmasságok hozzájárulását is megszerezte, utódának azonban hosszas háborúkat kellett vívnia, amíg tudomásul vettette ezt a megoldást, vagyis megmenthette birodalmát.

A Habsburgok birtokait III. Károlytól 1740-ben leánya, Mária Terézia örökölte. Férjével, Lotharingiai Ferencsel újjáalapította a dinasztiát, amelynek pontos neve ekkortól: *Habsburg-Lotharingiai ház*. (A rövidség kedvéért továbbra is Habsburgokról beszélünk.) A kihalás sokkja is közrejátszott abban a nagy gyermekvállalási kedvben, amely a birodalmat is újjászervező magyar királynőt és férjét, a német-római császárt eltöltötte. (Mert az inkább csak névleges császári tisztet választás útján töltötték be, s

a német fejedelmek csak férfit választottak.) A felséges párnak ugyanis tizenhat gyermeke született. A birodalom tehát ettől kezdve örökösöknek nem volt híján, mégis, a *Pragmatica Sanctio* rendelkezései szerint, folyvást egy kézben maradt. Egyes másodszülött, tehát hatalomra már nem számítható családtagok ugyanakkor a szomszédos országokban trónra kerültek, s úgynevezett *szekundogenitúrát* alapítottak. Új, kisebb országuk független államnak számított, de természetesen szoros szövetségre lépett a Habsburg-birodalommal. A családnak két ilyen *szekundogenitúra* alapítása sikerült, mindkettő Itáliában: az egyik Toszkánában (firenzei nagyhercegség), a másik Modenában (estei hercegség).



Mária Terézia elsőszülött fia, II. József a birodalmat is örökölte, s a német-római császári címet is megszerezte. Házasságaiból azonban csak leánygyermekei születtek, márpedig a családban – amíg akadt belőlük – a fiúké volt az elsőség. Így a trón várományosa II. József öccse, Mária Terézia másodszülött fia, Lipót lett, akinek eredetileg a toszkánai *szekundogenitúrát* szánták. Lipót toszkánai nagyherceg azután 1790-ben, II. József halála után, otthagyta a firenzei Pitti-palotát, s a bécsi Burgba költözött, császárrá és királlyá koronázták, és átvette a birodalom irányítását. Neki is tizenhat gyermeke született, akik közül csak a fiútestvéreket soroljuk fel, mivel ők egészen a 19. század közepéig meghatározó módon befolyásolták a dinasztia politikáját.

II. Lipót csak rövid ideig állt a birodalom élén (1790–1792), két év múlva elhunyt. Trónját az elsőszülött Ferenc (1768–1835) örökölte. A másodszülött Ferdinánd (1770–1824) alapította újjá a toszkánai *szekundogenitúrát*, vagyis visszaköltözött Firenzébe. Károly (1771–1847) volt a legtehetségesebb a testvérek közül, hadvezér lett, a híres „asperi győző”, akinek sikerült Napóleon csapatait is megvernie. Sándor Lipótot (1772–1795) Magyarország országgyűlése nádorrá választotta. (A nádor Magyarország első rendi méltósága. Ő a rendi országgyűlés elnöke, a nemesi felkelés főkapitánya, a legfőbb bíróság és a közigazgatást irányító Helytartótanács elnöke, a régebbi törvények szerint a király távolléte esetén annak helyettese.) A baleset következtében elhunyt fiatal főherceg utóda öccse, József (1776–1847) lett a nádorságban. Fél évszáz-

zadon át ő állott Magyarország igazgatásának élén. János (1782–1859) Stájerország kormányzásában vett részt, s alkalmanként más feladatokat is ellátott, volt helytartó, hadvezér, régens, 1848-ban pedig a német nemzetgyűlés a megalakítandó egységes Németország birodalmi kormányzójává választotta. Rainer (1783–1853) Galíciában, majd a Lombard–Velencei Királyság névre keresztelt olasz tartományokban kormányzott. A legfiatalabb és a tehetség jeleit legkevésbé mutató, szótlanságáról nevezetes Lajosé (1784–1864) lett (látni fogjuk, miért) a legfontosabb pozíció, Bécsben reá hárult az egész birodalom politikai központjának irányítása. A legidősebb Ferenc (az uralkodó) és a legfiatalabb Lajos között tizenhat év volt a korkülönbség. Megházasodtak, özvegygé válva újra megnősültek.

A Habsburg-család tagjai hagyományosan főhercegi rangban voltak. A cím a rangbéli házastársaknak is kijárt. A magyar közjog mindezt nem ismerte, a családtagokat Magyarországon (hivatalosan) királyi hercegnek nevezték, s királyi fenségnek szólították. A családfő, aki az egész, feloszthatatlan birodalom élén állt, az elnyerhető legmagasabb címet viselte, Mária Terézia például a magyar királynőt. Mert az egész birtokuk alatt lévő területet jog szerint soha nem egyesítették egyetlen korona alá (ez alól csak az 1849–1867 közötti időszak a kivétel, Magyarországot ekkor a hódítás jogán beolvasztották osztrák császárságukba). Sőt a 19. századig a Magyarországon kívüli területeknek sem volt egységes elnevezése. Beszéltek ugyan „örökös tartományokról”, s ez alatt a mai Ausztriát, Csehországot értették, mint amelyeket a család régóta birtokol, de a 18-19. században szerzett területekkel együtt csak 1804-ben vonták össze névlegesen is egységes államterületté, amikor megalapították az Osztrák Császárságot. Az amúgy is pusztá címmé üresedett Német-római Császárság pedig 1806-ban megszűnt. Az újszülött „osztrák” császárok nevük számozását is újra kezdték. Ebből fakad, hogy volt ugyan a középkorban egy Habsburg V. Károly császár, a Habsburg-birodalom utolsó uralkodója mégis I. Károly császárként lépett a trónra, akit a magyarok, saját régebbi királyaikat tartva számon, IV. Károlynak (1916–1918) neveznek. A 19. század óta a „császári család” tagjainak megszólítása (Magyarországon kívül): császári fenség.

A Habsburg-Lotharingiai főhercegek rangot, és mint látni fogjuk, vagyont örökölnék, néhányan pedig tehetséget is. Kétségtelen, hogy nevelésük gondosnak, alaposnak és a kor viszonyaihoz képest kifejezetten modernnek mondható. A firenzei Pittipalotában felserdülő fenségek az olasz arisztokrácia hagyományai, a felvilágosodás elvei és a Habsburg-család tradíciói alapján neveltettek. A gyermekek hatéves korukig dajkájuk mellett maradtak, majd a nevelés egészének megtervezésére és irányítására megfontoltan kiválasztott felügyelőt, úgynevezett *ajót* állítottak melléjük. Ők az oktatásban különös gondot fordítottak a modern nyelvek (a Habsburgok nyelvtelensége közismert) és a közigazgatási és jogi ismeretek elsajátíttatására. Megismertették neveltjeikkel az irodalmat, megtanították őket hangszeren játszani. A testi nevelés sem hiányzott a programból, mind katonai (vívás, lovaglás), mind társasági (tánc, mozgás) szempontból nagy gondot fordítottak rá. Végül mindegyik főhercegnek jártasságot kellett szereznie egy kézműves mesterségben is. Ferenc (az uralkodó), ha a magányt kereste, esztergaműhelyébe húzódott vissza, szabad idejében pedig szívesen adta át magát kettesben a házi muzsikálás örömeinek (maga hegedült, Metternich brácsázott). Sándor Lipót a pirotechnikát (tűzijátékok készítése) tanulta ki, s egy ünnepség előkészítése során anyagaival felrobbant, belehalt sérüléseibe. János órá-

mesterként is megélt volna, József pedig, a magyar nádor, kertészkedett, sokat időzött üvegházaiban.

A nevelést az ifjúkor beköszöntével nagyobb utazás zárta le. (Ekkor avatták be a fiatal főhercegeket a dinasztia fenntartásának rejtelseibe...) Tizennyolc éves korukban, felnőtté válva, megkapták a maguk „házi” ezredét, amelynek névleges „tulajdonosai” lettek, és tábornokká nevezték ki őket. Az uralkodó (és tanácsadói) óhajától függően azután többé-kevésbé fontos katonai vagy közigazgatási beosztásba kerültek; esetleg hivatal, pozíció nélkül maradtak.

A Habsburg-család hatalma és vagyona a legszorosabban összefonódott: hatalmi helyzetük gazdagságukat gyarapította. Erre elsősorban a mindenkori császárnak volt módja, hiszen az államjövödelmekből – abszolút, törvények által nem korlátozott uralkodó lévén – annyit igényelt „udvartartása” céljaira, amennyit csak akart. Erre még az 1835–1848 között regnáló V. Ferdinándnak is, vagy inkább hű hivatalnokainak is adódott lehetősége. E császár magánvagyona 1848-ban államkölsön-kötvényekben hat és fél millió ezüstforintot, ingatlanokban mintegy másfél milliót tett ki. Összes tulajdonának értéke jóval felülmúlta a tízmilliót, amire abból is következtethetünk, hogy 1848 után évi hatszázezer forint évjáradékért lett volna hajlandó vagyonát az új császárnak átadni. (Az utóbbinak, Ferenc Józsefnek is élt még az atyja, Ferenc Károly, magánemberként Ferenc Józsefet tehát még ekkor nem sorolhatjuk a gazdag családtagok közé.) Az évi hatszázezer forint magánjövödelem Széchenyi birtokai hozamának mintegy tízszerese, egy magyar főispán fizetésének százszorosa, egy városi főbíróénak ezerszerese, egy szolgálónak tízezerszerese. S mindez csak a császár magánvagyonának jövedelme, amelyhez a trónon ülve hozzá sem kellett nyúlnia, sőt folyvást gyarapíthatta! A többi családtag nem volt ennyire gazdag, korábbi pozícióik, vagy örökös társaik száma különbségeket alakított ki. Létezett azonban közös családi vagyon is, aminek jövedelmeit a császár oszthatta szét, évi öt-ezer-ötvenezer forint közötti apanázsokat (esetleg kölcsönöket) állapítva meg.

József nádor például nem tartozott az igazán jómódúak közé. Bár jelentős birtoktesteket kapott, ezek további beruházásokat igényeltek, s emiatt sokáig nem hozták az adományozáskor százezer forintra becsült jövedelmet. Így a nádor szerényen élt, de ugyanakkor – főként az országgyűlések idején – mégis reprezentálni kényszerült. Az 1832–36. évi országgyűlés alatt, panasza szerint, fizetése (évi hatvanezer forint) mellett még saját vagyonából százhetvenezret költött el, s bizony nagyon aggódott gyermekei jövőjéért. De ezt inkább csak azért mondta, mert továbbra is szeretett volna évi negyvenezer forintot kapni a családi alapból...

A főhercegek élete így, százados távlatból, idillinek tűnik: vagyon, hatalom és tekintély veszi körül őket, kormányozgatnak és reprezentálnak, van magánéletük, kedvtelésük. A családfő kijelöli helyüket az államéletben (ha haragszik rájuk, mellőzheti valamelyiküket), de nem lehet „leváltani” őket alapvető státuszukból: főhercegnek, császári-királyi fenségnek születtek és maradnak. Ha akarják, versenyezhetnek a népszerűségért. A családtagok között nincs életre-halálra szóló küzdelem, mint mondjuk a Romanovoknál, ahol az elégedetlen rokonság valamely tagja rendszerint saját kezűleg fojtja meg a cárt. Nem tartanak gyilkos kezeiktől, mint a mediterrán udvarokban. A Bécsbe kerülő követek kezdetben meglepetten jelentik: a főhercegek kíséret nélkül kikocsiznak, járkálnak a városban. Palotájuk – ez sem tipikus – a belváros szívében van. Ablakaiból kocsisokat, sétálókat, boltokat látnak. Megengedik,

hogy átjárjanak épületeiken, hiszen erre visz a legrövidebb út a külvárosok felé. (A bécsi népnyelv szerint szegény császár egy átjáróházban lakik.) Szentpétervárott a cárok a Téli Palotával szemközt emeltetik a börtönt, ahova ellenségeiket becsukatják: jólesik naponta látniuk, hogy ott is szem előtt vannak. A Habsburgoknak is vannak politikai ellenfeleik, messzi várbörtönökben sínylődnek, de ritkán életfogytig, s még ritkábban várja őket halálos ítélet.

Az idilli, biedermeier életképet nem csak azért kell a valósághoz közelítenünk, mert magának a birodalomnak az állapota már korántsem ad okot derűre. Nem is a fokozódó elégedetlenséget vagy a kormányzat tehetetlenségét szándékozunk e helyütt felemlíteni, hiszen közismert tény, hogy a 19. század első évtizedeiben a Habsburg-birodalom súlyos társadalmi-politikai válságba sodródott. A főhercegeket saját helyzetük, saját jövőjük, alkalmanként saját magánéletük sem töltötte el meglegeződéssel.

I. Ferenc uralmának utolsó éveit súlyos családi bajok árnyékolják be. Mert magának a birodalomnak a helyzete, európai súlya, nagyhatalmi pozíciója a Napóleon felett aratott győzelmek után még többé-kevésbé biztosítottak látszott. A császárt az a gond gyötörte: ki örökölje birodalmát? Ő maga is, testvérei is sorra megházasodtak, gyermekeik születtek. Lassan felserdült az utódok nemzedéke. Közülük négygyel ismerkedünk meg közelebbről: az uralkodó fiaival, az elsőszülött Ferdinánddal (1798–1875) és Ferenc Károllyal (1802–1878); továbbá Károly fiával, Albrechtel (1817–1895); illetve vele egyívású unokatestvérével, József fiával, Istvánnal (1817–1867). A Habsburgoknál, mint a legtöbb európai uralkodócsaládnál, a *primogenitúra*, vagyis az elsőszülöttségi trónöröklési rend érvényesült. Eszerint nem a legidősebb családtag, hanem a legidősebb gyermek (esetleg unoka) örökölte a trónt. Ha nem volt egyenes ági leszármazó, akkor következett a legidősebb testvér, majd annak gyermekei és így tovább, egészen a legfiatalabb testvér legfiatalabb leszármazottjáig. Mindezen belül persze, mint utaltunk rá, a férfiak abszolút előnyt élveztek. De Ferenc nem a trónöröklés rendje vagy az örökös hiánya miatt bánkódott. Az elsőszülött, Ferdinánd, maga adott okot az aggodalomra. Először csak az egymást váltó nevelők panaszkodtak, hogy a főherceg nevelhetetlen és taníthatatlan. Majd az Udvar tagjai előtt is világossá vált: semmi nem érdekli, és semmi sem ragad meg a fejében. Buta és együgyű. Kedvenc szórakozása az volt, hogy egy papírkosárba bújít, s avval hempergett ide-oda, vagy egykedvűen bámult ki az ablakon, a járókelőket figyelve. Hamarosán kiderült az is, hogy súlyos betegség, epilepszia gyötri. Ferdinánd rettegett attól, hogy nyilvános helyen vagy apja jelenlétében éri a roham, s félelmében még inkább rejtőzködővé és visszavonulttá vált, szellemileg teljesen beszűkült. Testi fejlődése megállt, nemhogy táncolni vagy lovagolni, de mozogni is alig tudott, úgy vezették ide-oda.

Ám mindennek ellenére nem volt „egy nulla, egy idióta”, ahogyan például Palmerston angol külügyminiszter nevezte, vagy „gyengeelméjű”, ahogyan képességeit Magyarországon utóbb minősítették. Elemi szinten kiigazodott a világban, talán, mint kisembert még gyámság alá sem helyezték volna. Bár mindenre rá lehetett beszélni, és aláírt mindent, azért észrevette, ha kétszer írást írt vele alá ugyanazt. Ahogyan maga mondotta: az uralkodás nem is lenne olyan nehéz mesterség, csak ne kellene annyit aláírni... Alkalmanként önállóan naplót vezetett, megszokott környezetében is jól kiismerte magát. Összefoglalóan azt mondhatjuk róla, hogy alacsony beosztásban, például hivatali iktatósegédként megállta volna a helyét. De a Habsburg-biro-

dalomban az uralkodó funkciója nem korlátozódott néhány reprezentatív feladatra, amelyet jól is, rosszul is el lehetett látni. Ellenkezőleg, alkotmányos szervek (minisztérium, parlament) hiányában neki kellett az egész államigazgatást összehangolnia, a döntéseket meghoznia. A kor abszolutista uralkodói – I. Ferenc is, I. Miklós orosz cár is – naphosszat ültek dolgozószobájukban, aktákat tanulmányoztak, tanácsadóikkal konzultáltak, határozatokat hoztak, kineveztek, leveleztek, leváltottak. Mindehhez persze hatalmas hivatali apparátus állott rendelkezésükre, amelyet tetszésük szerint bővíthettek. Ám a bürokrata is óvakodtak attól, hogy a döntés felelősségét magukra vegyék, az uralkodók is bizalmatlanok voltak alárendeltjeikkel szemben. (A nagy francia forradalom óta tudták: a trón megőrzése nem is olyan könnyű feladat.) Ha ágy-nak dőltek, hetekre megbénult az államgépezet működése.



*1. A Habsburg-család 1835-ben.
Peter Fendi-Johann Passini rézmetszete*

Mi történik a Habsburgok birodalmával, ha nem lesz, aki kormányozza? A trónöröklés rendjén persze elvileg lehetett változtatni. Már a középkor is ismerte az idomítás, az uralkodói alkalmasság elvét. Eszerint egy királynak nemcsak vér szerint, hanem képességei szerint is jogosultnak kellett lennie a trónra, alkalmatlanoknak nincs ott keresnivalójuk. Ferdinándot is egyszerűen lemondathatták volna a családtagok, hogy a trónt aztán átadják a soron következő Ferenc Károlynak. Vagy választhatták azt a megoldást, hogy régenst (uralkodóhelyettest), esetleg régenstanácsot állítanak mellé. Mindennek azonban épp az ellenkezője következett be: a dinasztia egésze került fokozatosan gyámság alá. A folyamatok hátterében nem a család valamelyik tagja, hanem a birodalom vezető politikusa, Clemens Metternich herceg állott. A Rajna-vidéki, szerény módú grófi családból származó Metternich a Habsburgok diplomáciai szolgálatába állt, majd sikeres külpolitikai sakkhúzásai után államkancellári címmel a külügyek legfőbb irányítójává vált. A bécsi Burg tözsomszédságában, a Labdaház téren álló hivatali palotájából irányította a birodalom politikáját. Mert I. Ferenc bizalma révén – aki (nem alap nélkül) benne látta a birodalom 1814–15-ös újjáteremtőjét – befolyása fokozatosan kiterjedt a belpolitika irányítására is. A hercegi rangra emelt, roppant tehetséges, ám a változtatások szükségességének felismerése iránt teljesen érzéketlen kegyenc hatalma elvileg már aligha növekedhetett tovább, ám ő arra vágyott, hogy még császárával se kelljen konzultálnia: észrevette a Ferdinánd alkalmatlanságában rejlő kínálkozó alkalmat, és ördögi tervet eszelt ki.

A befolyása alatt álló Ferencet meggyőzte arról, hogy sikereit elvi politikájának, a legitimitás elve következetes érvényesítésének köszönheti. Vagyis az az igazságos, isteni rend, amelyet ő képvisel, s ettől nem lehet eltérni. (Metternich félig-meddig hitt abban, amit mondott, a gyakorlatban persze nem lett volna jó politikus, ha ragaszkodik doktriner elveihez.) A trónöröklés legitim rendjén sem szabad változtatni, mert az ilyen lépések – végső soron – a fennálló rend teljes felforgatásához vezetnek. Ferenc tehát belenyugodott a sors akaratába. Ám még fennállott a veszély, hogy a trónváltás bekövetkezése esetén a főhercegek maguk veszik kezükbe a dolgot, s esetleg lemondatták Ferdinándot. Metternichnek ekkor kapóra jött a magyar közjog egy megoldása, amely szerint a trónörökös még az uralkodó életében meg lehet koronázni, s „ifjabb királyként” vár addig, amíg a kormányzást ténylegesen is átveheti. A *Pragmatica Sanctio* folytán Magyarországnak nem lehetett más királya, mint az osztrák császár, tehát a magyar királykoronázás, szakszóval, prejudikált a trónutódlásnak, vagyis előre meghatározta azt. 1830-ban a királykoronázás céljával összehívták a magyar országgyűlést. Bizonytalan, hogy a magyar politikai vezetők mennyire voltak tisztában Ferdinánd képességeivel, a politikai szándékokkal. Tény, hogy ellentételként követelték a koronázási hitlevél pontosabb, modernebb megfogalmazását és felvetették a kormányzati felelősség gondolatát is, lényegében eredmény nélkül. A magyar államnyelv ügyében viszont jelentős engedményeket értek el. A királykoronázás Pozsonyban a szokásos fényes külsőségek között zajlott le.

A trónutódlás tehát eldőlt. Metternich azonban még nem ért céljához, hiszen az uralkodó mellé még lehetett egy régenstanácsot állítani! Ennek veszélyét fokozta, hogy Ferdinánd öccsének, Ferenc Károly főhercegnek, hatévi házasság után, 1830-ban fiúgyermek született: Ferenc József (1830–1916). Minden valószínűség szerint erre az ágra várt a birodalom trónja, és sejteni lehetett, hogy képviselői már Ferdinánd életében érvényesíteni kezdik igényüket. Az ambiciózus anya, a bajor Wittelsbach királyi családból származó Zsófia főhercegnő, akit úgy tartottak számon, mint „az egyetlen férfit a családban”, eddig is arra ösztönözte férjét, hogy vállaljon nagyobb részt a birodalmi vezetés gondjaiból. Ferenc Károlyt azonban főként csak a színházak érdekelték (még 1848-ban is, a pletyka szerint, a dinasztia megdöntése esetén sem igényelt semmi mást, mint a várszínház igazgatóságát). Ferenc Károly eljárta ugyan a kormánysszervek tanácskozásaira, Zsófia be is számoltatta azokról esténként, de igazában nem mert odafigyelni, annyira felbosszantotta férje napközbeni jámbor ügyetlenkedése.

Metternich ezért 1831-ben új ötlettel állott elő: Ferdinándnak meg kell nősielnie! A házasság ember teljes értékű, nem lehet gyámság alá helyezni. Zsófia szörnyűlködő levelet írt szüleinek Münchenbe. Szűkebb családi ambíciói mellett vallásos érzületét is sértette ez az istentelen megoldás. Metternichék azonban mindezzel mit sem törődve kiszemelték a menyasszonyt Szavojai Mária Anna személyében, aki a kor uralkodói szokása szerint csak miniatűr festményről ismerte jövendőbelijét. Akkor lett halálsápadt, amikor az esküvő előtt meglátta a testi-lelki elesettség jeleit magán viselő jövendőbelijét. De már nem volt visszaút. „Isten legyen neki irgalmas” – mormogta maga elé Ferenc a házasságkötés alkalmával. Mária Anna belenyugodott sorsába, s Ferdinánd benne hű ápolóra lelt. (Az orvosok biztosították afelől: Ferdinándnak nem lesz gyermeke.) Egyúttal pedig Metternich szövetségese lett, hiszen áldozatáért némileg kárpótolhatta a császárné szerepköre.

1835-ben I. Ferenc halálos ágyán feküdt. Metternichnek sikerült a haldoklóval egy végrendeletet aláíratnia (vagyis hamisítania), amely Ferdinánd számára azt írta elő, hogy az államügyekben csak a legfiatalabb és legtehetségtelenebb nagybácsi, vagyis Lajos, valamint Metternich tanácsait kérje ki. A főhercegek most ellentámadásba lendültek. A titkos tanácskozások során, ahol Metternich alaposan ki tudta használni a főhercegek egymás közti ellentéteit, végül kompromisszum született. Nem hoztak létre régenstanácsot, de hivatalos szerv alakult, Államértekezlet (*Staatskonferenz*) elnevezéssel, forma szerint, mint az uralkodó legfelső „tanácsadó” szerve; gyakorlatilag, mint az érdemi döntéshozatali fórum. Az Államértekezletnek mindössze négy állandó tagja lett: két családtag, Lajos főherceg, az uralkodó képviselője, valamint Ferenc Károly trónörökös; továbbá bekerült a birodalom két vezető embere, Metternich herceg államkancellár, a külügyek legfőbb irányítója és Kolowrat államminiszter, a belügyek vezetője. (Alkalmanként, a napirendtől függően, más főtisztviselőket is meghívtak.) Tekintettel azonban arra, hogy Lajos főherceg nem szerette a tanácskozásokat (inkább az iratokat köröztette), Ferenc Károlyt pedig nem érdekelték az államügyek, az Államértekezlet munkája részint akadozott, részint az egymással rivalizáló Metternich és Kolowrat vetélkedésének fóruma lett. (Persze ne arra gondoljunk, hogy ott vitáztak egymással; rendszerint beteget jelentettek, hogy a döntéseket megakadályozzák, vagy vidékre utaztak, lemondással fenyegetőztek és így tovább.) Metternich tehát majdnem elérte célját, s ez a majdnem azért indokolt, mert a birodalom legfelső vezetése akadozott, időnként meg is bénult. A Bécsből és a hatalomból kiszorított főhercegek elégedetlenkedtek, s főleg a nagy ellenlábas, Kolowrat támogatását igyekeztek megszerezni. Milliók elemi érdekei szorultak háttérbe az egymással marakodó klikkek küzdelmei mögött.

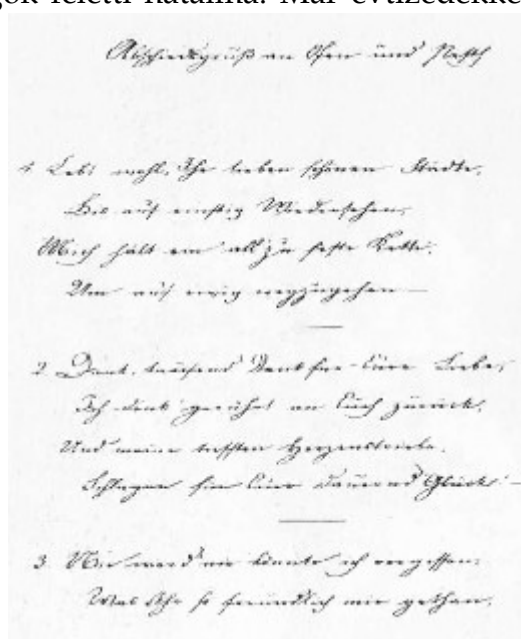
Metternichnek Kolowratot nem sikerült teljesen semlegesítenie, de ami a családtagokat illeti, az államkancellár 1838-ban elérte háttérbe szorításukat. Ekkor, az Államértekezlet megkerülésével, Ferdinánddal aláíratott egy családi statútumot. Eszerint a családfő (vagyis Ferdinánd) nemcsak a felügyelet jogával él a családtagok felett, hanem az ő hozzájárulása szükséges minden házasságkötéshez, hosszabb külföldi úthoz, jogköre „egyáltalán a családtagok minden cselekményére és viszonylatára kiterjed, amely a főméltóságú főhercegi család becsületére, méltóságára, nyugalma és rendjére befolyást gyakorolhat”. A család magánügyei nem államügyek, nem kerülnek az Államértekezlet elé: a „császári ház és a külügyek minisztere”, vagyis Metternich adminisztrálja azokat. Ő dönt tehát az uralkodó helyett! Aki szembeszállt a családi törvénnyel, a családfővel, azt lemondatták főhercegi rangjáról, nem kaphatott részesedést a közös családi vagyonból. Még egy ellentmondásra kell rámutatnunk: mint utaltunk rá, ekkor már a második Habsburg nádor működött Magyarországon. A nádori feladatok és a családfőnek való alárendeltség összeütközhetett egymással. Egyetlen konkrét, ekkoriban időszerű lehetőséget felemlítve: a magyar törvények szerint a kiskorú király helyettese a nádor, a családi törvények szerint pedig valamilyik gyámként működő családtag. A titokban tartott családi törvény és a tételes magyar törvények tehát rejtett ellentmondásba kerültek egymással.

Meghökkentő látni, ahogyan a család tagjai az 1840-es évektől valósággal könyörögnek Metternichnek: jobb beosztásért, a családi pénzalapból egy bizonyos összeg kiutalásáért, külföldi útért, vagy akár egy előnyösebb lakóhely kijelöléséért! (József nádor özvegyének például – egy főherceg hitvese, özvegye is a család tagjának tekin-

tendő – el kell hagynia Magyarországot, mivel több, a magyarsággal szimpatizáló családtag az országban nem maradhat ott.) Metternich gyámság alá helyezte a dinasztíát. Hozzájárulása nélkül nem történhetett semmi.

Az 1840-es években kiteljesedett a családtagok feletti hatalma. Már évtizedekkel korábban, még Ferenc uralma idején megkezdődött az ambiciózus főhercegek háttérbe szorítása. A közepeszerű Ferenc ugyanis féltékeny volt tehetségesebb testvéreire, akik ráadásul nem ritkán változtatási javaslatokkal léptek fel. Károly a hadsereg és a közigazgatás megújítását szorgalmazta; József egy alkalommal a birodalmi szintű rendi gyűlés javaslatával, tehát valaminő alkotmányosság indítványozásával lépett fel, János az ipar, a kereskedelem terén talált mindig pártfogolni valót. Ferenc féltékenységet, testvérei háttérbe szorításának vágyát csak fokozta, hogy azok népszerűbbek voltak nála, egy-egy tartományhoz is szorosabban kötődtek, s így akarva-akaratlan az elszakadási tendenciák személyükhöz kapcsolódtak. János az osztrák tartományokban (Stájerország és Tirol) volt honos, őt ilyen vádak nem érthették. Károlyt viszont 1790. november 21-én az elszakadásukat kimondó belga rendek örökös hercegükké kiáltották ki. A különbség a német nyelvben ugyancsak egy betű (*Erzherzog-Erbherzog*), s Károlynak nem volt semmi köze az akcióhoz, mégis kegyvesztetté vált miatta. Józsefnek a napóleoni háborúk során, a hadi helyzet miatt, teljhatalmat kellett adni Magyarországra felett. Sőt egy alkalommal, 1809-ben az uralkodó is Magyarországra menekült. Ekkor Tatán családi tanácsot tartottak, ahol megállapodtak: ha Napóleon szétosztja a Habsburg-birodalmat, elfogadják a felkínált tartományokat (Ferencnek Csehországot, Jánosnak az osztrák részeket, Józsefnek Magyarországot és így tovább), hogy azután kedvező alkalommal újra egyesítsék azokat. Józsefnek eszerint, legalábbis egy pillanatra, foglalkoznia kellett azzal a gondolattal, hogy Szent István koronáját a fejére teszi. Talán rábólintott erre a megoldásra, vagy más az oka, de tény, hogy később is elszakadási tendenciákkal vádolták, Bécsben „Rákóczinak” nevezték, s ezt nem éppen dicséretnek szánták...

A három főherceg: Károly, János és József tehát már Metternich uralmának kezdetén vidékre szorult. Bizonyos fokú szembenállásukat párválasztásuk is jelzi: Károly felesége német protestáns fejedelmi családból származott, s Károly támogatásával elérte, hogy nem kellett áttérnie a katolikus hitre. (Ő az egyetlen protestáns a bécsi kapucinusok kriptájában, a Habsburgok temetkező helyén.) József első házasságát az udvar készítette elő, Pál orosz cár leányát, Anna Pavlovnát adták hozzá. A cárléány egy év múlva meghalt, a nádor Ürömön emelt síremléket hitvesének. Tizennégy évi özvegység után (a pletykák szerint özvegyként is kapta a cár százezer forintos évfáradékát, ezért halogatta a házasságot) Hermína anhalt-bernburg-schaumburgi hercegnőt vezette oltárhoz, aki két év múlva ikerszülésébe belehalt. (Istvánnak és Herminá-



2. István nádor búcsúverse
Pesttől és Budától

nak adott életet.) A nádor harmadik felesége protestáns német családból származott, 1855-ben hunyt el, a pesti Kálvin téri református templom (amelynek építését támogatta) kriptájában helyezték örök nyugalomra. János házassága pedig igazi biedermeier történet, amely később jelentősen hozzájárult a dinasztia népszerűsítéséhez. Az inkognitóban (rangrejtve) vadászó János megpihent az Aussee-i postamester házában, megtetszett neki leánya, Anna Pochl, s udvarolni kezdett neki, majd hónapok múltán leleplezve magát megkérte a kezét. Ehhez a rangon aluli házassághoz Ferenc engedélye szükségeltetett, aki Metternich tanácsára évekig halogatta azt. (Metternich viszont saját házasságkötésekor nem volt ilyen szigorú, hiszen második felesége korábban színpadi táncosnőként kereste kenyerét.) Jánost kitartása végül a házasság révébe vezette. Felesége „Merán grófnője” címet kapott, tehát, mint rangon aluli, nem lett főhercegnő. Ha férjét elkísérte valahova, visszafelé már nem szállhatott az udvari hintóba. Ha Bécsbe mentek, férje a saját lakosztályában szállt meg a Burgban, ő mehetett szállodába. Gyermekeiknek is csak a „Merán grófja” cím járt. Érthető tehát, ha János nem rokonszenvezett Metternichkel, s nem volt sok félnivalója egy polgárosodottabb világtól.

Metternichnek az 1840-es években kialakult a bécsi, udvari ellenzéke is. A kortársak sokat beszéltek a bécsi „kamarilla” működéséről. A tájékozatlanabbak az Államértekezletet tekintették kamarillának, mások a Metternichkel szembeszegülő csoportot. Szervezett erőként nem létezett a „kamarilla”, de az udvari klikkek összességét bátran nevezhetjük annak: az érdemi döntések többnyire nem a hivatalos szerveknél, hanem a kulisszák mögött, illetéktelenek bevonásával születtek. A Metternichkel szembekerülők persze Kolowrathoz húztak. Ide tartozott Zsófia főhercegnő is, aki már számlálgatta az éveket, amikor fia, Ferenc József, tizennyolc éves lesz, eléri a családi törvények szerinti nagykorúságot: akkor kívánt az ambiciózus asszony akcióba lépni. Első lépésként Metternich eltávolítására gondolt. De a buktatás előkészítése addig is folytonosan gyengíteni kellett az államkancellár pozícióját. Udvari viszálykodás volt mindez, érdemi politikai alternatívák kidolgozása nélkül. Zsófia és köre Metternich elaggott rendszerét akarta felváltani egy modernebb abszolutizmus-sal. Mert azt már ők is felismerték, hogy a mind szenilisebb, süketülő államkancellár a csőd felé sodorja a birodalmat. „Bennünket még kibír” – mondogatta viszont a kancellár, s talán igaza is volt, hiszen ő már jóval hetven felett járt. Közben megöregedtek az elégedetlenkedő vidéki főhercegek is: reményeiket a fiatalokba, Albrechtbe és Istvánba helyezték.

A „vidéki” főhercegek között különleges helyzete volt Józsefnek. Amíg a többi tartomány kormányzóját, bármi volt is a címük, le lehetett váltani, Józsefet az országgyűlés választotta. Lemondathatták, de akkor az új nádor választásának gondjaival kellett az udvarnak szembenéznie. A különleges pozíció tehát életfogytiglaninak számított. Hangsúlyoznunk kell, hogy a Magyar Királyság (az Erdély Nagyfejedelemség nélküli, de Horvátországgal együtt értendő terület) az egész birodalom legnagyobb tartományának számított, amelynek jogállása is különleges volt a birodalmon belül, hiszen megőrződött az ország rendi-nemesi alkotmánya. A nemesség hozzájárulása nélkül itt – jogszerűen – senki sem intézkedhetett. József sorsa összefonódott Magyarországgal. Érthető, ha az ország érdekeinek néha hangot adott, s kormányzati intézkedéseivel támogatott olyan kezdeményezéseket, mint a Magyar Tudományos Akadémia, a Nemzeti Színház, a Nemzeti Múzeum, a Ludovika Akadémia, a József

Ipartanoda és így tovább. Javasolta, hogy Magyarországon is építsenek államköltségen vasutakat. Bécs Magyarországra vonatkozó utasításainak célszerűségét ugyan néha vitatta (annál is inkább, mert fontos kérdésekben ki sem kérték véleményét!), de kötelességszerűen meghajolt unokaöccse, V. Ferdinánd király akarata (vagyis Metternich) előtt. Elindította a magyar ellenzék megsemmisítését célzó politikai pereket, noha beszámolt róla, hogy a társadalmi elégedetlenség nem néhány izgató műve (mint Metternich gondolta), hanem széles bázisa van a köznemességben és az értelmiségben.

József látta a birodalom válságát, s az egész államalakulatot akarta menteni. Nem akart dinasztíát, szekundogenitúrát alapítani; tudta, hogy ez kockázatos: ha sikerülne is gyermekének, csak a dinasztia egészének veszélyeztetése árán érhet célhoz. Halálos ágyán megeskette fiát: soha nem nyújtja ki kezét Szent István koronája után.

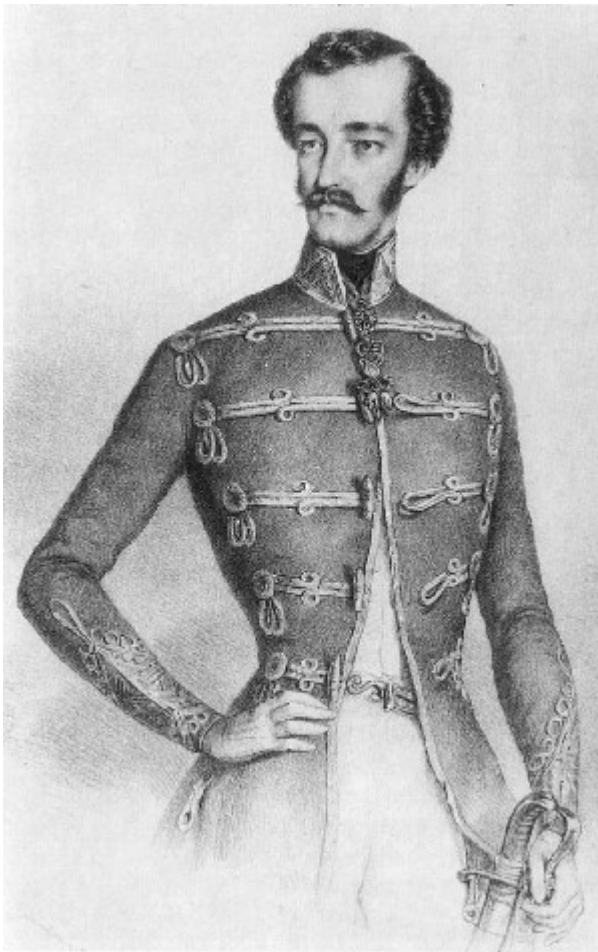
Egy főhercegi karrier

József nádor elsőszülött fia, István (ikertestvérével, Herminával együtt) 1817. szeptember 14-én látta meg a napvilágot. A kettős szülés édesanyjuk, Hermina hercegnő életébe került. Az egymáshoz kötődő gyermekek ezért azután éveket töltöttek a nagymamánál, a németországi Nassau fejedelemségben fekvő Schaumburgban; felcseperedvén pedig itthon, az alcsúti kastélyban játszadoztak, birkóztak a környékbeli parasztyerekkel, akik bizony sokszor eldöngették a vékonydon-gájú „palatinus Pistát”.

A főhercegeknek nagykorúságuk eléréséig nem udvartartásuk, hanem „kamarájuk” volt. A két kifejezés különbsége pontosan kifejezi a lényegét: aki udvart tart, annak palotája, kertje, istállója vannak; a kamara szó viszont belső terekre, néhány szobára utal. István kamarája a nagyobbak közé tartozott, kilenc főből állott, élén Török Sándor gróf huszár őrnaggyal.

Amikor eljött az ideje, hatéves korában Istvánnak Károly főherceg tanácsára Edmund von Droste zu Senden báró ezredes személyében nevelőt, ajét választottak. Hogy katonatisztet jelöltek ki, szinte magától értetődő volt abban az időben: ez volt az az általános értelmiségi foglalkozás, amelyen belül önképzés útján a legtöbben kibontakoztathatták képességeiket. Széchenyi, Batthyány katonaként szerezte műveltségét, Görgey

vegyészeti tanulmányokat folytatott, Mészáros Lázár mezőgazdasági szakcikket írt. Többnyire katonák voltak a birodalom diplomatái is. Droste kiválasztása szerencsésnek bizonyult, a katonabáró nagy ambícióval látott munkához. A vékony, nyurga gyermeknél a testi nevelést tartotta a legfontosabbnak, de az oktatást sem hanyagolta el. A tankönyvekkel Minarelli-Fitzgerald őrnagy barátkoztatta meg. A derék császári tisztek persze nem tudtak magyarul, így amikor véletlenül a gyermek atyjának, József nádornak a kezébe került a magyar nyelvkönyv, megdöbbenve látta, hogy abban olyan nyelvgyakorló mondatok szerepelnek, hogy „minden ember egyenlő”, „üdvös dolog, ha az emberek felkelnek zsarnok királyaik ellen” és más hasonló. A kéznél



3. István főherceg helytartó 1847-ben.
Joseph Bekel litográfiája

lévő és használatba vett tankönyvet ugyanis történetesen Táncsics Mihály írta, aki a nyelvkönyvekre kevésbé figyelő cenzúra figyelmét elaltatva így is igyekezett terjeszteni nézeteit. Mondanunk sem kell, hogy a zord atya e mű használatát rögtön eltiltotta. Hogy kinek mihez van joga Magyarországon, avval végül latinul egy konzervatív jogtudós, Virozsil Antal egyetemi tanár ismertette meg az ifjú főherceget.

A családi hagyományoknak megfelelően István tizennégy éves korában megkapta a világ legmagasabb kitüntetését, az aranygyapjas rendet, és ezredessé nevezték ki. Tizennyolc éves korában pedig „ezredtulajdonos” lett, vagyis egy ezredet (az 52. számú galíciai gyalogezredet) róla neveztek el, továbbá tábornokká léptették elő. (Haláláig a tábornoki kar aktív tagjai közé sorolták. A főhercegek e ranggal a hadsereg tekintélyét, a hadsereg az ő presztízsüket erősítette, és így egyúttal tényleges szolgálat nélkül is – tisztas állami jövedelemhez jutottak.)

István a faesztergályozást és a könyvkötést sajátította el. Droste büszkén állította, hogy a legtehetségesebb főherceget nevelte a dinasztíának, s a nem túl erős mezőnyt figyelembe véve alighanem igazat adhatunk neki. A nevelő tárgyilagosan nézte, észrevette az ifjú hibáit is: szeretett élcelődni mások rovására. Erre még egy pesti rendőri besúgójelentés is felfigyelt 1839-ben: „van a modorában valami csipkelődő, amit a nádor környezetében főleg [a Széchenyivel is sokat élcelődő – G. A.] Festetich Mina hatásának tudnak be”. A többségében egykedvű főhercegekkel összevetve mindez mozgékonyabb szellemiségről tanúskodik.

A fiatal Habsburg pest-budai népszerűsége egyre nőtt. Hiszen nyájas volt és előzőkeny, jól társalgott magyarul is (anyja és hazája nyelvén kívül még latinul, franciául, olaszul beszélt). Eljárt színházba, bálba, lóversenyre, ahol „nagyon a néphez leereszkedőnek mutatkozott”. A biedermeier főherceg feledtetni tudta a megszólítottakkal, hogy egy „fenséges úrral” beszélnek. Jó hírét öregbítette az is, hogy az 1838. évi pesti árvíz idején aktív részt vállalt a mentési munkálatokban.

Bécsben egyre nagyobb aggodalommal figyelték, hogy József nádor fia Magyarországon mennyire népszerű. 1839-ben Cziráky Antal gróf államminiszter javaslatára elhatározták, hogy Istvánt Bécsbe rendelik, azzal az indokkal, hogy bele kell tanulnia az államügyekbe, de azzal a reménnyel, hogy érdektelenséget mutat majd az adminisztráció iránt, mint Lajos főherceg, vagy talán csak a színházakkal törődik majd, mint Ferenc Károly, avagy egyedül a katonásdi köti le, mint unokatestvérét, Albrecht főherceget, netán éppen a gyengébb nem fogja érdekelni, mint... – de ilyen főherceg nem is akadt.

Az ambiciózus ifjú fenség tehát 1839-ben a kisvárosból a nagyvárosba, a budai királyi várból a bécsi császári palotába, a Burgba költözött. Egy német nyelvű versben vett érzelgős búcsút ifjúsága színterétől:

**István főherceg
búcsúja Pest és Buda városától**

*Szép városok, Isten hozzátok,
míg megtérek körötökbe:
nagyobb vággal gondolok rátok,
semhogy távoznék örökre.*

*Hogy szerettek, köszönöm százszor,
meghat rólatok minden emlék,
szívemnek legbenső zugából*

kívánok nektek jószerencsét.

*Azt elfeledni lehetetlen,
milyen kedvesek voltatok:
gyökeret vertetek szívemben,
férfivá ti faragtatok.*

*Tőletek tanultam szeretni,
és becsülni a lakosságot,
s mindenfajta gőgöt megvetni:
úgy éltünk együtt, mint barátok.*

*Ah! A búcsú zord órája üt!
El kell tőletek szakadnom!
De szívemben maradunk együtt,
és ez örökre megmaradjon!*

*Szózatom immár csak egyet kér,
s hogy ezt kimondom, búcsút intek:
imádkozzatok a távozóért!
Úgy a sírba is békével tekintek!!!
(Márton László fordítása)*

A huszadik életévét nemrég betöltött ifjú nem adta át magát a császárváros kísértéseinek. Minden várakozás ellenére állta a sarat. Szorgalmasan eljárta negyedévenkénti váltással a birodalom különböző kormánysszerveinek tanácskozásaira; referálta, elintézte a próbaképpen rábízott ügyeket. Metternichnek persze nem volt ínyére, hogy egy főherceget érdekelnek a birodalom dolgai. Mittrowsky főkancellárt, a közigazgatás vezetőjét szólította fel, hogy „Telemachosznak, a ravasz magyar Odüsszeusz fiának keressen olyan mentort, aki őt Kalüpszó nimfa szigetére vezeti, de onnan már ne legyen visszatérése Ithakára”. Istvánt nem csábították el az élvezetek. Talán csak a hatalom érdekelte igazán? Valószínű, hogy nemcsak saját ambíciói tették ilyen fegyelmezetté, hanem az apjához hasonlóan félreszorított két nagybácsi, Károly és János felügyelete és tanácsai is hozzájárultak ahhoz, hogy megállja a helyét. Ők Budára küldött leveleikben a teljes megelégedés hangján számoltak be Józsefnek fia életviteléről. De a kormányzat köreiben is akadt pártfogója: Kolowrat államminiszter, mint Metternich ellenlábasa, támogatta azokat, akik az államkancellár útjában állottak.

A bécsi tanulmányutat afféle vizsgaút követte. István 1841–1843-ban végigjárta az osztrák, olasz, cseh tartományokat és a szomszédos udvarokat. A többnyire a Habsburgokkal atyafiságos viszonyban lévő fejedelmek érdemjelekkel ékesítették az egyelőre még érdemek nélküli ifjút. A főherceg buzgónak mutatkozott: a tartományi kormányzati szerveket, a csapatokat vizitálta, beszámoltatta a helyi közigazgatást, s az utak végén emlékiratokat készített, amelyek végső kidolgozásánál apja is segítette. Az írásos beszámoltatással őt is ellenőrizték: mit figyelt meg, s milyen szándékai vannak?

Az emlékiratok ugyancsak az udvar szemüvegén keresztül tűnnek „szabadelvűnek”, ám valós problémákat regisztrálnak. Lombardiát agyonnyomja „a túl sok kormányzás és a központosítás sok panaszt előidéző szelleme”, egyáltalán a kizárólag osztrákokból álló bürokrácia az olaszok előtt nem lehet népszerű. A tartományi gyűléseknek, községi önkormányzatoknak másutt is nagyobb teret kellene adni. A tiroli-

ak elégedetlenek, mert sok évtizedes sérelmeik sem nyertek elintézését. Csehországban a munkások nyomorúságos helyzetén is a közigazgatásnak kellene segítenie.

Hova küldjék, hol foglalkoztassák a kiképzett, ambiciózus főherceget? Metternich nem túl magas katonai, hadosztályparancsnoki beosztást javasol: az alárendeltség talán majd kedvét szegi. Kolowrat egyengetné útját, s kapóra jön neki, hogy a Csehországot egy *fővágróf* címmel kormányzó Chotek gróf 1843 nyarán lemond. A csehországi Kolowrat most, néhány vezető tisztviselő, továbbá József és talán Lajos támogatásával, az illetékes Államértekezlet megkerülésével akciót indít: legyen István Csehország vezetője! A kabinetpolitika klasszikus módszereinek megfelelően mindenkit arról tájékoztat, hogy a másik támogatja ezt a megoldást, csak az éppen megszólított egyetértése hiányzik. A nyaralató Metternich tiltakozik: „ha ez így megy tovább, néhány év múlva minden kormányzó és magasabb parancsnoki posztot főhercegek töltenek be, és nagyon elgondolkodtató, hogy fog majd akkor a császár [vagyis helyette ő maga – G. A.] kormányozni”. Végül meghajol a család és a kormányzat egységesnek vélt óhaja előtt. Álljon István a csehországi közigazgatás élén, de „szorosan megállapított formák s kautélák között”. Közben persze kiderül, hogy Ferenc Károly egyenesen „tisztá abszurditásnak” tartja ezt a megoldást, elmeséli, hogy szerinte mit is mondott neki ez ügyben István: „olyan állást óhajtok, amely alkalmat nyújt számomra ahhoz, hogy megmutassam, hogyan kell az ügyeket vezetni. Ti mindnyájan ezt nem értitek, s csak egyszer részese legyek a játszmának, parancsolhattok, amit akartok – én azt fogom tenni, ami számomra helyesnek tűnik.” A némileg kompromittált Kolowrat nem is olyan elégedetlen e nyilatkozattal: majd ő megzabolázza a főherceget – nyugtatja a kedélyeket. István végül 1843 őszén megkapja a megbízást. De Metternich rövid pórázra fogja. Még a fővágróf címét sem kapja meg, csupán „tartományi főnök” (*Landeschef*) lesz. Ezzel az új címmel sem jár komoly hatáskör: a rendi-önkormányzati és a közigazgatási funkciókat kettéválasztották (majd látni fogjuk, hogy ezt fontolgatják Magyarországon is), s Istvánnak csak a közigazgatást rendelték alá. Még a prágai várba, a Hradszinba sem engedték beköltözni, hogy valamifajta régensségnek még a látszatát is kerüljék. Az új tartományi főnök hatáskörét megszabó írásos utasítása is jóval szűkebb körű volt annál, amelyet Galíciát, Itáliát igazgató rokonai kaptak. Lényegében csak a tartomány anyagi jólétének emelését ajánlották figyelmébe.



4. István nádor eskütétele 1847. november 12-én

A kinevezéshez gratuláló atya, József is mérsékletet tanácsolt. István egyelőre várjon az újításokkal. Fordítson gondot arra, hogy cseh arisztokraták vegyék körül udvartartásában, de legyen környezetében egy katonatiszt is, akivel „eljövendő idők mián” a magyar nyelvet is gyakorolhatja. Mert a nagykorú főhercegnek már udvartartása van, Prágában mintegy ötvenen veszik körül. Többségük persze szolgáló, lakáj, cseléd. Öten vannak a konyhán, tizenheten az istállóban (négy kocsis, két zsoké, istállósolgák stb.).

István 1844 elején költözött át a cseh fővárosba. Három és fél évi ottani működése nem volt eredménytelen: elősegítette a városrendezést, gőzmalmot alapított, létrehozta a Bécsi Bank helyi fiókját, támogatta a bécs-prágai vasút megvalósítását. Az államigazgatás terén az 1846. évi inség enyhítésével, a reformkövetelésekkel fellépő tartományi gyűlés mérséklésével bizonyította rátermettségét. A birodalom legfejlettebb területét igazgatva a közigazgatás részéről az elsők között próbálkozott a gyáripari munkásság viszonyainak szabályozásával. A gyárosoknak azt tanácsolta, hogy adjanak ki gyári szabályzatokat, a birodalmi vezetésnek pedig korát megelőző indítványt tett: állítsanak fel állami egyeztető bizottságot a munkások és munkaadók viszállyainak rendezésére. István közelebb állott a társadalom valóságos gondjaihoz, mint rangbéli társainak többsége. Talán ennek jele, hogy amíg féltucatnyi főherceg szerepelt, mint a bécsi Iparegyesület dísztagja, ő volt az egyetlen, aki rendes tagként lépett be a Kolowrat irányítása alatt álló, a polgárság érdekeinek hangot adó testületbe.

A csehek „saját” főhercegüknek tekintették, ottani népszerűsége a magyarországi-val vetekedett. S aligha tévedünk, ha úgy véljük, hogy a leereszkedő, a „néppel” érintkező, népszerűsége törekvő főherceg iránti ellenszenv már ekkor meggyökerezett a tartomány rátarti, gögös, feudális-nagyúri, nála harminc évvel idősebb katonai vezetőjében, Windisch-Grätz altábornagy prágai főhadparancsnokban (akivel egyébként még 1830-ban ismerkedhetett meg, amikor együtt avatták őket aranygyapjas lovaggá...).

Az uralkodócsalád tagjai közül nem volt nehéz felfigyelni József nádor fiára. Sándor nagyherceg, az orosz trónörökös már 1839-ben Bécsben barátságot kötött vele, s hamarosan javaslatot tett apjának: Olga húgát házassítsák össze Istvánnal. Az osztrák diplomaták az első tájékozdó lépésekre, amelyek Szentpétervárról érkeztek, 1840-ben tartózkodóan válaszoltak. Az ifjú főhercegnek nincs még hivatala, sem elegendő vagyona. Lehet ugyan belőle Magyarország nádora, de „ez olyan pozíció, amely csak nehézségekben gazdag”. Inkább a vagyonos Albrecht főherceget ajánlották a cár figyelmébe, aki azonban kitartott eredeti szándéka mellett. Így azután 1842-ben egyelőre azzal vágták el a házassági tárgyalások fonalát, hogy István „egészségi állapota veszélyeztetve van, egy gyors növekedés elfárasztotta, és az orvosok azt mondják, hogy nem felelhetnek érte néhány év előtt”. Mindebben lehetett is némi igazság: István magas és ugyanakkor igen vékony, keskeny vállú ember volt, mintegy 175 cm-es testmagasságával a maga korában kimagaslott környezetéből, s karcsúsága látszólag még magasabbnak mutatta. A jó megjelenésű, értelmes tekintetű fiatalembert valószínűleg már ekkor megtámadta a főhercegeket sem kímélő népbetegség, a tuberkulózis. István szervezete azonban egyelőre legyűrte a bajt, s a cár is kitartott szándéka mellett, „eget és poklot megmozgatott” az ügy érdekében, s 1843 őszén megismételte ajánlatát. József főherceg fia jövőjét látta volna biztosítva a házassággal (egymillió

ezüst rubel évjáradékról szállongtak a hírek), Zsófia főhercegnő ellene szegült, s ez ügyben Metternichben is szövetségesre akadt. A fiatal főherceg pozíciói hallatlan mértékben megerősödtek volna a házassággal, s ezt ők ketten semmiképpen sem akarták megengedni. Zsófia saját szűkebb családjának érdekeit, Metternich pedig pozícióját féltette. A cár magával Metternichhel akart tárgyalni, de az államkancellár csak bizalmasát, Fiquelmont gróftól küldte maga helyett 1843 őszén Varsóba a kifogásokkal: a magyarok nem választanák nádorrá Istvánt cárleány feleséggel, továbbá a hitvesnek – hangzott az újabb, ugyancsak az igazságnak meg nem felelő kifogás – át kellene térnie a katolikus hitre. Miklós cár nem rejtette véka alá véleményét: szerinte nem a család, hanem egyedül Metternich ellenzi ezt a házasságot.

1844 februárjában a cár küldötteként Orlov gróf új ütkártyát húzott elő mappájából: bemutatta a József nádor házassága kapcsán még 1799-ben aláírt titkos szerződést, amely szerint a vallás megváltoztatása csak akkor szükséges, ha a házasodó főherceg – a trónra jut! Csak nem ilyen szándékai vannak a családnak Istvánval? Metternich nem ismerte el a szerződés érvényességét, Rómára hivatkozott: a pápa csak akkor járul hozzá a házassághoz, ha a katolikus egyház cserében kedvezményekhez jut Oroszországban.

Ezután a cár maga járt végére az ügynek. 1845 őszén, Bécs megkerülésével, egyenesen Rómába ment. (Prágában viszont tárgyalt a főherceggel.) A szállongó hírek a politizáló magyar közvéleményt is izgalomba hozták. Trefort Ágoston 1845 novemberében magabiztosan jelenti ki: ha István elveszi Olgát, nem lesz nádor. Mire Széchenyi gúnyosan odavágta neki: na persze, ha maga a befolyását latba veti, a szegény ördög bizonyosan elesik tőle! – Valószínűsíthetjük, hogy a magyar politizáló elit körében korántsem fogadták volna ellenszenvvel a házasságot, mert érzékelték, hogy evvel a metternichi elképzelések külpolitikai ellensúlya teremthető meg. Széchenyi 1845 decemberében beszél erről a főherceggel, aki örömmel számol be házassági terveiről, s Széchenyi is biztatja: ez nem lesz akadálya nádorságának. (Néhány hónappal később „gyötri, hogy a házasságból nem lett semmi”. Még 1850-ben, döblingi önvádjaiban is úgy véli: az ő bűne, hogy István „nem ül, mint nádor Budán, alkalmasint Olga nagyhercegnével feleségül”. Emigrációja első éveiben Kossuth is emlegeti: elmulasztott alkalmat lát abban, hogy nem tudtak belőle királyt, Olgából pedig királynét teremteni. Mindez azt jelzi: Metternich nem attól félt valójában, hogy Istvánt nem választják még nádornak, hanem éppen attól, hogy a magyar nádor komoly külpolitikai támogatással politizálhat. Érdekes megjegyeznünk azt is: az 1849. évi cári külpolitikai orientáció a szabadságharc végnapjaiban eszerint gondolatilag nem teljesen előzmény nélküli.)

1845 utolsó napjaiban a cár megérkezett Bécsbe. Környezete előtt nemigen titkolta benyomásai nyomán kialakult aggodalmait. Ferdinánd császárról említést sem téve sorolta a gondokat: Metternich államkancellár „árnyéka önmagának, petyhüdtabb és fecsegőbb, mint valaha”, Kolowrat „ugyanolyan öreg”, Lajos főherceg „éppoly döntésképtelen, mint azelőtt”, Ferenc Károly trónörökös „blazírt és elégedetlen”, „egy nulla, akit senki sem tisztel”, a huszonhét főhercegből „öt elaggott, a többi ifjú és gyermek”. „Mit hozhat a jövő?” – kérdezte ezek után. Az udvar ellenállását talán már nem is akarta legyőzni, a házasság kútba esett, Olgát fél év múltán a württembergi király vette nőül. Később felmerült még a gondolat, hogy egy másik nagyhercegnő legyen István hitvese, de erre már nem adódott idő.

A házassági tervek a legszorosabban kapcsolódtak tehát ahhoz a pozícióhoz, amelynek István volt a várományosa: a nádori tiszthez. Apja, József nádor 1846-ban már fél évszázada látta el ezt a tiszteket, utódlásáról az udvarnak is, a magyar politikusoknak is gondolkodniuk kellett. E fontos méltóságot ugyanis akként töltik be, hogy az uralkodó négy jelöltet nevez meg, akik közül a magyar országgyűlés választ. Három jelentéktelen ember kijelölésével tehát az uralkodó azt tehetett nádorrá, akit akart, eltekintve attól a szélsőséges esettől, hogy az országgyűlés egyik jelöltre sem voksol. Az udvar részéről csak főhercegi jelölt jöhetett és jött szóba: a magyar kancellár a korábban Erdélyben magát már lejáratott merev reakciós Esterházy főherceget emlegette, mások a hasonlóan metternichi mentalitású, de magát még nem kompromittált Albrechtre gondoltak. Ferenc Károly ellenezte az ilyen jelölésekkel együttjáró politikai konfliktusokat, felesége, Zsófia, a Metternichkel szembenálló János látta volna szívesen. Az első számú jelöltnek kétségkívül István számított, ám éppen az szölt ellene, hogy a magyarok körében népszerű, hogy atyja után mintegy örökölné a nádorságot, s így tovább erősödnék (már-már egy *szekundogenitúra* felsejlő körvonalaival) a magyar különállás.

A magyarországi politikai körök (bár nekik ebbe kevesebb beleszólásuk lehetett, de a nyilvánosság révén presszionálhatták a kormányt!) első számú jelöltjüknek ugyancsak Istvánt tekintették. Érezték a bécsi ellenkezést, ezért felmerült Rainer főherceg neve is, továbbá erősödött az a gondolat is, hogy egyáltalán nem kell Habsburg nádor! Batthyány Lajos is ezt az álláspontot képviselte. Sokan emlegették a nagy múltú, nádorságot is viselt magyar főúri családokat, mások Széchenyinek hízelegtek: egyedül ő alkalmas erre a tisztségre. De a Bécsbe befutó jelentések nem hagytak kétséget afelől: József halála esetén a megyék többsége István nádorsága mellett nyilatkozik majd.

A személyi kombinációk mellett a tisztség átalakítását is fontolgatták Bécsben. János főherceg már 1842-ben felvetette, hogy a jövőendő helytartót „csak” *alkirály*á kellene kinevezni, mellette egy másik személy legyen a nádor. Utóbbira csak az országgyűlés vezetése és néhány, a törvény által neki fenntartott, kevésbé fontos ügy tartoznék. Az alkirályi tisztség nem függ a rendek választásától, csak az uralkodó bizalmától, tehát leváltható. (János azért javasolta mindezt, mert később a centrumban akarta vizionlátni pártfogoltjai, Istvánt.) 1844 végén az ügyben illetéktelen, ám Metternich bizalmát élvező Kübeck báró kamarai elnök elvetette az indítványt, rámutatva arra, hogy törvényt kellene hozni a magyar tisztségek átalakításától, márpedig egy ilyen javaslat kimenetele az országgyűlésben felettébb bizonytalan. Minden maradt tehát a régiben, s az évek múltán egyre bizonyosabbá vált, hogy István a nádori tiszte egyedüli várományosa.

1847. január elején István Prágából sietett Budára, atyja halálos ágyához. Január 13-án, rögtön a halál beállta után, István tollat ragadott: a megboldogult intencióira hivatkozva, persze főként nagybátyja, János tanácsai nyomán követelte (mit sem tudva arról, hogy erről Bécsben már letettek), hogy válasszák szét a helytartói és a nádori jogkört, az előbbi tisztségben pedig kapjon teljes hatalmat: „minden eszköz a kezében legyen, mellyel a kormányzat hóna alá nyúlhat”; továbbá csak egy év múlva foglalhassa el hivatalát (mert ügyei Csehországban tartóztatják), és kapjon kétszer akkora fizetést.

Mielőtt a javaslatot érdemben megtárgyalták volna, az Udvarban elfogadták Apponyi György gróf magyar kancellár indítványát: azonnal nevezzék ki Istvánt Magyarország helytartójává. Ez 1847. január 16-án meg is történt.

Nemcsak azért siettek, hogy Istvánt kész helyzet elé állítsák (hiszen a helytartói ki nevezés nem jelentett mást, minthogy őt jelölik majd a nádori tisztre), hanem azért, mert kerülni akarták azt a látszatot, mintha a magyar liberális ellenzék nyomásának engednének. Kossuth alig néhány nappal később, Pest megye 1847. január 25-i közgyűlésén tartott emlékbeszédében (nyilvánvalóan a liberális ellenzék megállapodása alapján) megtette az indítványt arra, hogy József fia legyen az új nádor:

„István főherceg magyarnak született, magyarnak neveltetett, ő e honnak nem adoptív polgára, ő e honnak született édes gyermeke, ki egy levegőn nőtt fel mivelünk, kit e hazához atyjának, anyjának sírja... ifjúságának első eszméletei csatolnak. Neki nem lehet e nemzetet nem szeretnie! Nekiünk oly nádorra van szükségünk, ki a szabadság közepette növekedve, a szabadságban rémképet nem lát, s egy szabad nemzet eleven vérpezgésében nem talál rendbontó féktelenséget.”

Kossuth szavaiból is érződik a *nemzeti dinasztia*, egy „nemzeti” Habsburg iránti igény. A politizáló elit jól tudta, hogy Európával csak monarchikus formában fogadtathatja el átalakulási terveit, a szélesebb politizáló közvélemény más államformát, mint királyságot, el sem tudott képzelni. Kül- és belpolitikai megfontolások tehát egyaránt amellet szoltak: meg kell kísérelni, hogy legalább egy Habsburg támogassa a magyar polgári átalakulás ügyét. Mindennek figyelembe vételével nem is olyan nehéz választ adnunk arra a kérdésre: miért nem döntött a reformokat óhajtó magyar liberális ellenzék amellet, hogy egy magyar mágnáscsalád fiának nádorrá választását sürgeti? Még arra a taktikai megfontolásra kell figyelmeztetnünk, hogy az uralkodó négy jelöltet (két katolikust és két protestánst) kellett hogy jelöljön, tehát elvileg volt ugyan némi esély politikai küzdelem kibontakozására, de ha a négy jelölt között az egyik főherceg lesz, akkor a főrendek alighanem mellette voksolnak, az ő hozzájárulásuk nélkül pedig nincs nádorválasztás. A konfliktus vállalásának tehát nem volt sok értelme. A magyar ellenzék erről egy, 1847-ben Berlinben megjelent német nyelvű röpiratban tájékoztatta a közép-európai nyilvánosságot, és nyomatékosan érvelt István személye mellett: „tévednének a szabadság barátai, ha ebben visszalépést látnának”. Az ellenzék jól tudta, hogy Bécsben egy Habsburg nádor – paradox módon – nagyobb súllyal képviselheti a magyar érdekeket, mint egy magyar gróf vagy herceg. De létezett egy távlatos megfontolás is, amely a Habsburg nádor elfogadásához fűződött: István személyéhez ugyanis különleges remények kötődtek. A nádori tiszt kvázi-örökletessé tétele újabb hangsúlyt adott a magyar különállásnak. Érthető okokból alig bizonyítható dokumentumokkal, de igen valószínű, a magyar ellenzékben már többen gondoltak arra, hogy távlatosan, esetleg V. Ferdinánd uralkodásának végeztével, Magyarország (persze törvényes úton) megszünteti az uralkodó személyének közösségét, és egy másik Habsburgot, konkrétan József családjából valót, fogad el királyának. Egy *szekundogenitúra* alapítását készíthette elő, ha a Habsburgok egy ága folyamatosan magáénak tudhatja a nádori méltóságot.

Mindezt Bécsben is fontolóra vették. A nádor január 13-i követeléseit mindjárt akként értékelték, hogy István teljhatalomra tör Magyarország felett, mint Mátyás főherceg hajdan, 1608-ban. János főherceg, nagyobb jóindulattal, arra gondolt, hogy Ist-

ván szándékosan támaszt elfogadhatatlan követeléseket, mivel Csehországban akar maradni, hiszen jól tudja: a magyar nádorságból nehéz a visszaút a „centrumba”.

István a budai temetést követően, emlékirata Bécsbe érkezése után néhány nappal személyesen jelent meg a császári székvárosban. Mivel egyelőre nem volt hajlandó letenni a helytartói esküt, a kinevezés után is kénytelen-kelletlen tárgyalásokba bocsátkoztak vele. Megkezdődtek a szóbeli megbeszélések és iratváltások az egymással is nézetkülönbségben lévő főhercegek, továbbá Metternich államkancellár és Apponyi magyar kancellár között. Az utóbbiak István követeléseit elfogadhatatlannak nyilvánították. János további kitartásra buzdította unokaöccsét, aki február 22-én új emlékiratot fogalmazott, amely már ügyes érvekkel, dinasztikus okokra hivatkozva követelte, hogy válasszák ketté a nádori és a helytartói tiszteket. Hiszen a nádor, esküje szerint, akár az ellenzékkel együtt, az uralkodóval szemben is kényszerülhet politizálni! (Ez a helyzet 1848-ban be is következik.) Helytartóként pedig kapjon nagyobb hatalmat! Neki a pártok felett kell állnia. Az ellenzék nem törheti le, mert „alkotmányos országban szükséges az ellenzék, és ha nem lenne, létre kellene hozni, s ez oly általánosan ismert elv, hogy nem is igényel bizonyítást”. A gondolat Széchenyire emlékeztet, aki ezen a napon jegyzi naplójába: „Metternich és István főherceg között szaladgálok”. (Jósika Samu báró erdélyi kancellár egyenesen a grófot gyanúsította azzal, hogy inspirálja a főherceg követeléseit.)

A végső döntést kezében tartó Metternich mindössze néhány taktikai engedményt tett: csak a nádorválasztásra hívjanak egybe országgyűlést, majd azt felosztatva hatnyolc hónap múlva hívják újra össze, addig időt nyer a nádor. Apponyi kancellár még ennyire sem volt hajlandó, ő azt követelte, hogy István vállalja a konzervatív párt vezetőjének szerepét, hagyjon fel „pártok feletti” állásának hangoztatásával. István az újabb iratváltásban ezt határozottan visszautasította: a következő országgyűlésen alighanem kisebbségben maradnak a konzervatívok, neki pedig a többséghez kell igazodnia. A konzervatívok különben is túl merevek, nem lehet vezérük azért sem, mert így elveszítené az ellenzék bizalmát, akik nélkül pedig nem lehet változtatni. Újra leszögezte: legszívesebben visszalépne a megbízatástól. Az egy hónapig tartó huzavona végén Metternich nekiszegezte a kérdést: igent mond vagy nemet? István „feltételes igennel” válaszolt, s követeléseit legfontosabbikát, a nádori és a helytartói tisztség kettéválasztását most már mellőzve szorgalmazta, hogy kapjon nagyobb jogkört, állása legyen pártok feletti, szabályozzák az országgyűlés működését, s ott csak a legkritikább esetben kelljen elnökölnie. Az újabb, egy hónapig tartó tárgyalások során már csak azt igényelte: az elkövetkező országgyűlésen ígérjenek neki kormánypárti többséget, hogy ne kerüljön zavarba. Viszont felbukkant egy új követelése: a kormány minden lépéséről tudósítsák, és az ő szándékaihoz igazítsák. Metternich rögtön észrevette a követelés politikai horderejét: hiszen ez az uralkodó lemondását jelentené a nádor javára!

Néhány családtag éppen ezt akarta: a nagyobb politikai hatalom birtokában Istvánt mintegy vizsgáztatni szándékoztak: alkalmas lesz-e majd esetleg később a birodalom igazgatására? János főherceg szerint Magyarország iskola lehet István számára, ha néha keserű tapasztalatokat hoz is. De mindez képessé teszi arra, hogy „a maga idején a központban személyes szolgálatokat teljesítsen, már ha Ausztria addig még tartja magát, és szét nem esik”. Ferenc Károly főherceg pedig azzal biztatta Istvánt, ha elérkezik az ő ideje (magyarán, ha trónra kerül), Bécsbe hívja majd, hogy a

belügyek vezetésében legyen segítségére, Albrecht pedig ugyanígy fogja támogatni katonai ügyekben. Két rokona dolgozik majd az ő számára. (Ferenc Károly főherceg tehát szinte folytatta volna az eddigi kormányzati rendszert: az uralkodó helyett más intézkedik, más dönt.) István ezt elutasította: az uralkodó egyedül maga cselekedjék – különben is bizonytalan, hogy Ferenc Károly valaha is kormányra kerül-e? (Ebben volt némi igazság, hiszen csak négy évvel volt fiatalabb bátyjánál, a császárnál.) Bölcsen tette hozzá mindehhez János: kisszerűen kezdte a Habsburg-Lotharingiai dinasztia, talán úgy is fogja végezni...

Az újabb egy hónapig tartó alkudozásokat uralkodói kézirat zárta le, mely megígérte, biztosítja a kormánytöbbséget a következő országgyűlésre (hiszen mindig is ezt akarták), a nádort tájékoztatják minden fontos döntésről, és tekintettel lesznek véleményére (tehát csupán a beleszólás jogát biztosították, de apja állásához mérten ez sem volt csekélység), megengedik, hogy szeptemberig Csehországban maradjon, végül kiutalják részére apja fizetésének kétszeresét. A kézirat kibocsátásának másnapján, 1847. március 27-én István letette a helytartói esküt. Egyelőre tehát neki kellett engednie. Metternich és Apponyi együttesen nagyobb erőt képviselt, a nyilvánosságra hozott helytartói kinevezés után István sem vihette törésre a dolgot. Követeléseire ellentmondásosak voltak, a nagyobb hatalom utáni sóvárgása keveredett azzal a félelmével, hogy az országgyűlésen gyengébb nyelvtudásával, kisebb rutinjával alulmarad az ellenzéki politikusokkal szemben, ahol olyan nyilvános szerepet kényszerítenek rá, mely népszerűségét is, politikai nimbuszát is veszélyezteti. Metternichnek ez volt a célja, a valóságban nem gondolt a mégoly szerény ígérek teljesítésére sem. Istvánnak néhány hónap múlva lemondással fenyegetőzve kellett kikényszerítenie, hogy közöljék vele a kormány elképzeléseit, programját az eljövendő országgyűlésre. István ezután sem fukarkodott a bírálattal. Helytelenítette az adminisztrátori rendszert (vagyis azt, hogy erőszakos főispáni helyettesek kinevezésével törjék meg a liberális többséget a megyékben), ellenezte a dohánymonopólium tervezett bevezetését (ezt a tervet a magyar ellenzék is határozottan visszautasította), és azt hangoztatta, hogy kész törvényjavaslatok helyett inkább az országgyűlés kezdeményezéseire hagyatkozzanak. „Szubverzív tendenciák” felbukkanása esetén (miniszteri felelősség követelése, Ausztriától való elszakadás, a költségvetési jog hangoztatása) persze az országgyűlés feloszlatható. Újabb konfliktust vállalt Apponyi magyar kancellárral, amikor a saját jelöltjét, Zsedényi Ede kancelláriai tanácsost (figyeljünk fel erre a névre) kívánta kineveztetni személynökké, vagyis az alsótábla tanácskozásainak vezetőjévé. Metternich, mint mindig, Apponyi pártját fogta, és István személyi javaslatát is visszautasította.

A főherceg fellépésének, a dinasztikus körökön belüli vitáknak Magyarországon is elterjedt a hírük. Kossuth 1847 tavaszán az *Ellenőr* című, Lipcsében kiadott politikai zsebkönyv számára írott cikkében egyenesen a helytartónak üzent:

„A nemzet István főhercegbe veti reményeit, akarata van kétségtelenül, isten adjon neki erőt, hogy a dynastiának, melyhez tartozik, érdekében nádori székéből e rendszer hydrájával megküzdhessen. Mert bizony erőre szüksége lesz, Herculesi munka vár karjaira. És vigyázzon, hogy jó egészségben maradjon. Ama cicerói tanács, »cura ut valeas« [óvakodj, hogy erős légy] nagyon jó tanács.”

A helytartó 1847. augusztus 28-án érkezett Budára. Két napig a hivatalok tisztelgését fogadta. „Megfoghatatlan, mennyire szeretik itt Istvánt – írja egy titkosrendőrség által lemásoltan Bécsbe is eljuttatott levél –, ha ő sem lesz Magyarország királya, akkor soha nem lesz Magyarország önálló állam.” Mindenütt csak róla beszélnek, olyan történetek terjednek róla, hogy egyes arisztokratákra rászólt, beszéljenek vele magyarul, s szűk körben ilyen pohárköszöntőt mondott: „csak addig éljen, míg a honnak él”.

Szeptember elsején a beiktatott helytartó országos körútra indult. A konzervatív Vay Miklós által készített útiterv az ország különböző tájaival, a régi és az új Magyarországgal ismertette meg. Szögyény László alkancellár emlékiratai, amelyek a néhány hónappal későbbi eseményekre vonatkozóan is alapvető adatokkal szolgálnak, részletesen ismertetik az országjárást. Szolnokra az ez alkalommal megnyitott vasúttal utaztak, azután hintókkal hajtottak tovább a sáros utakon. Bandériumok kísérték őket megyéről megyére, kengyelfutók loholtak előttük, ittak Lehel kürtjéből, részt vettek népünnepélyen, városi bálon, folyami és tengeri hajókiránduláson, aludtak megyeházán, főúri kastélyban, püspöki palotában. Jászberény, Eger, Diósgyőr, Kassa, Sárospatak, Nagykároly, Debrecen, Nagyvárad, Arad, Temesvár, Szabadka, Pécs, Eszék, Diakovár, Fiume, Zágráb, Várasd, Csáktornya, Keszthely, Szombathely, Sopron, Kismarton, Győr, Komárom, Nyitra, Trencsén, Besztercebánya, Balassagyarmat volt a másfél hónapos út néhány fontosabb állomása. A helytartót mindenütt óriási örömtüntetéssel fogadták, és a sajtó lelkes riportokban számolt be az út eseményeiről. Az aradi, nagy nyilvánosság előtt elhangzott születésnapi pohárköszöntője elragadtatássá fokozta a lelkesedést. Adjuk át a szót Garay Jánosnak:

*Aradra nézve kettős az ünnep hajnala:
A herceget honának e nap adá vala;
Ma lépé át éltének harminc esztendejét,
Ma egy dicső pályának magas, nagy küszöbét.
[...]*

*S a herceg megragadja az áldomás pohárt:
»Addig kívánok élni – szívéből felkiált –
Amíg hazámnak élek« s a zúgó éljenek
Arad zajgó utczáin végiglen zengenek.
(István főherceg körútja)*

Ilyen vallomás egy Habsburg főhercegtől, amely a műveltebbek számára még Vörösmarty költészetének ismeretét is valószínűsíti! Bécsben annál inkább rosszellották a mondást: inkább esküszöveg ez, nem pohárköszöntő, s nem is illő egy főherceghez.

A nádor népszerűsége, horvátországi megbeszélései is hozzájárulhattak ahhoz, hogy bánná (tartományi vezetővé) történő kinevezését kérjék az uralkodótól a horvát rendek. (S ha erre nincs mód, legyen a bán a horvát nyelvben jártas!) A tartománygyűlés 1847. október 18-i indítványa a szokott lassúsággal járta a bécsi hivatalokat. Ferdinánd 1848. február 2-án írta rá az aktára: egyelőre nem aktuális a kérdés elintézése...

Az országos körút befejezése után kezdődtek meg István Pest megyei főispáni beiktatásának ünnepségei (a mindenkori nádor egyúttal Pest megye főispánja is). Az uralkodót a fiatal Ferenc József főherceg képviselte, akinek ez volt első hivatalos megbízatása. A helytartót a tisztikar nevében Szentkirályi Móríc első alispán köszön-

tötte, s taktikusan utalt arra, hogy a főherceg hírért, népszerűségét családjának köszönheti – saját dicsőségét neki kell megszereznie:

„Herczagségednek a sors mindent megadott, virágzó egészséget, erényt, királyi születést, hatalmas befolyást ott, hol a népek sorsa intéztetik: mi ehhez Fenséges Uram Önnek [!] még egyet kívánunk: azt, miután száraz ajkaink hasztalan sóvárognak, azt mi a nemes és magas lelkek törekvésének legfenségesebb célja: dicsőséget, fényes hírnevet, mely él még akkor is, midőn e por már rég elenyészett.”

A magyar liberális politikusok alighanem tisztában voltak a nádor jellemének gyenge pontjával: hiúságával. Tény, hogy István szerette a népszerűséget, de emögött nem annyira politikai célzatosságot, mint inkább önigazolási szándékot kell keresnünk: úgy érezte, a legelőkelőbb uralkodó családnak a maga korában ő a legkiválóbb sarja. Persze a nem különösebben erős mezőnyben ebben volt is némi igazság. A hiúság nála szorgalommal társult, sokat tanult, kiismerte magát a közigazgatásban, lassan-lassan a politikában is. Dönteni tudott, cselekedni már – családjá többi tagjához hasonlóan – kevésbé. Istvánnak ugyanakkor kolerikus, hevülékeny természete volt. Belső feszültségeit nagy gyalogtúrákkal, kocsihajtásokkal, vadászatokkal vezette le. Alkalmanként maga hajtotta négylovas hintóját, s büszke volt arra, hogy mindenkit megelőz, és nagy távolságokat tesz meg.

Beleszületett a hatalomba, mégsem kapott belőle. Lázadozott Metternich gyámsága ellen, s az ellenkezés segítette abban, hogy felismerje: az államkancellár rendszere a csőd felé vezeti a birodalmat. Túlértékelnénk azonban jelentőségét és képességeit, ha saját koncepciót tulajdonítanánk neki. Nem, feladatának csak azt tartotta, hogy – János nagybátyja kedves kifejezésével – „tranzigáljon” (közvetítsen), „schlichtoljon” (kiegyenlítsen). Vagyis: figyelembe vegye a megszülető változtatási javaslatokat, s azok alapján döntsön. Nyilvánvaló, hogy János vagy István főherceg számára a sajtó, a közvélemény, a rendi gyűlések, egyesületek véleménye is fontos, éppen ebben különböznek a bürokráciára hagyatkozó metternichi rendszertől. János és István álláspontja nem nevezhető liberálisnak (bár annak híresztelték), de összeegyeztethető volt egy liberális rendszerrel. Maguk inkább a felvilágosult abszolutizmus javított kiadását óhajtották, amelynek példáit néhány kisebb német fejedelemség politikai rendszerében működni is láthatták.

Hatalomvágyó volt a fiatal főherceg? Nem állíthatjuk bizonyosan. Pozíciókra törekedett, de nem pusztán a hatalom kedvéért, hanem hiúsága, a reprezentáció, a pompa kedvelése miatt. A magyar 1848-as minisztériumban igazi férfiak ültek, ők a nádort puhának, asszonyosnak, jó esetben nagyon ifjúnak tartották. (Bár személyes ellenszenv csak Deák részéről érzékelhető.) Jellemző a visszaemlékező Kossuth egy megjegyzése: a nádor fia lehetett volna (pedig csak másfél évtizeddel volt fiatalabb). Istvánt e tulajdonságai: puhasága, engedékenysége, a középutak, kompromisszumok keresése, továbbá a politikai hatalom iránti közömbössége (ami abból is fakadt, hogy nem volt politikai koncepciója), egyenesen alkalmassá tették volna az alkotmányos uralkodó szerepkörére. Szigorúbb, lélektani mértékkel viszont azt mondhatjuk, hogy a nádor személyiségében akadt néhány infantilis vonás. Például nem ítélt meg a nőkhöz való viszonya, kapcsolatairól nincs tudomásunk. (Tudjuk, hogy anya nélkül nőtt fel, nagyon szerette viszont fiatalon, 1842-ben elhunyt ikertestvérét.) Bizonytalankodását Pulszky Ferenc 1840-ben ismerte fel, amikor a nádor francia négyest tán-

colt, s partnert kellett választania: ekkor addig ingadozott a szép hölgyek között, amíg a legkevésbé vonzó maradt csak neki. István csipkelődő modora sem vall érett személyiségre. Feltűnő, hogy száműzetése idején szívesen tartózkodott gyermekek között, szinte azok körében élt. Bár mindig rengeteget írt, s általában nagy szorgalommal, kötelességtudattal végezte az adminisztrációs munkát, írásképe szinte semmit sem változott, megmaradt a tökéletesen szabályos szépírási formánál, személyiségvonások nem sejlének fel soraiban. Mivel 1847-ben Magyarország első embere lett (legalábbis a király után), szerepe folytán egyénisége még környezete előtt is jórészt rejtve maradt. Közismert volt viszont, hogy kedveli a pompát, a luxust. Pozsonyi országgyűlési szállására, a Grassalkovich-palotába Párizsból hozatta az osztrigát, a borokat; népes estélyein aranyozott ezüstdényérokon szolgáltak fel, s minden két vendég mögött szolgálattelvő inas állott. Nádori tisztével együtt örökölte atyja hatalmas udvartartását, 1847–48-ban mintegy százhuszonöt ember állott alkalmazásában. Most már kilencen voltak a konyhán, harminchatan az istállóban, s ehhez jöttek az újabbak, a tizenhét fős kertészeti, ezen kívül fizetést húzott tőle a lámpagyújtogató, az órás, a könyvkereskedő, a nyerges és így tovább.

Mindehhez a nádornak sok pénzre volt szüksége. Magas rangban, de nem gazdagnak született. Jövedelmei viszont egyre nőttek. Anyai örökségéből, Németországból előbb évi 12 000, majd 24 000 forintot kapott. 1839-től, Bécsbe költözvén, „tanulása” idejére még évi 15 000 forintot, 1844-től, Csehországi hivatalfőnöksége kezdetétől évi 30 000 Ft-ot utaltak ki neki a család közös pénzalapjából. Ennél nagyobb összeggel (50 000 Ft) csak Ferenc Károly trónörökösöt „segélyezték”! A kérésére felemelt nádori fizetés 300 000 forintot tett ki, ebből 60 000 forint járt neki Magyarországról, a többi (többszöri sürgetésre) az Udvarból. De még 1847-ben külön kicsikart a bécsi kamarától 335 000 forintot a budai palota felújítására, pedig ekkor már felsejlett az államháztartás csődje! István új bútorzatot is rendelt a budai palota számára. Mire a bécsi iparosok elkészültek, üres és romos volt a budai vár. A bútorzatra az új császár, Ferenc József tette rá a kezét, s azzal rendeztette be a bécsi Burg-beli lakosztályát (ahogyan az ma is látható). Összjövedelmét István (nyilván kibővítve, hiszen apai birtoköröksége 1,4 milliót, az anyai 1,1 milliót ért) 350 000 forintban adta meg. Óriási, valóban fejedelmi jövedelem ez, Magyarországon aligha mérhető hozzá bárkié. Túlnyomó része a betöltött pozícióból eredt: így válik érthetővé, hogy István – az ellenforradalom mértékével – túlságosan sokáig próbálkozik nádorsága megtartásával.

A Habsburg-birodalom azokban az években, amelyekben István karrierje felfelé ívelt, súlyos válságba sodródott. A merev metternichi rendszer valósággal felhalmozta a feszültségeket, az ellentmondásokat. A jobbágyrendszer gazdasági értelemben végórát élt, s a hatalom mégsem járult hozzá átalakításának megkezdéséhez. Közben már az ipari forradalom is elérte a birodalmat. Az elégedetlen polgárok magában Bécsben, a császárvárosban is, reformokat szorgalmaztak. Az olasz, magyar, lengyel nemzeti önállósodás mozgalmak tartották aggodalomban a kormányzatot. A birodalom belső biztonságának fenntartása nagy hadsereget követelt, az államháztartás deficitje ezért évről évre nőtt. A hiányt évtizedek óta államköölcsönök kibocsátásával fedezték, de a pénzügyi és bankkörök jelezték: újabban aligha van erre lehetőség. 1847 végén, 1848 elején a birodalom államköölcsönkötvényeinek tőzsdei jegyzése aggasztóan esni kezdett. Az európai pénzpiac ezzel reagált a birodalom pénzügyi és politikai válságára. Segített volna, ha a nyilvánosság elé tárják az államháztartás adatait, ha al-

kormányosságot, parlamentet létesítenek. A felső bürokrácia ez irányú óvatos javaslatait Metternich még az utolsó pillanatban is (konkrétan 1848. március 5-én) a leghatározottabban visszautasította: *egy trón, egy uralkodó (!), egy birodalom* – szögezte le az abszolutizmus jelszavát.

A változások szorgalmazói 1847 végén Magyarországra figyeltek. Itt ugyanis 1830 óta erőteljes nemesi reformmozgalom bontakozott ki, amely az ország polgári átalakulásának teljes körű programját készítette el, s e mozgalomnak volt fóruma is, ahol azok megvalósításának hangot adhatott, sőt részleges sikereket érhetett el: a rendi országgyűlés. A közfigyelem 1847 végén birodalom-szerte Pozsony felé fordult: hátha sikerül a magyaroknak azt az archimédeszi pontot megtalálniuk, ahonnan kibillenthető, megdönthető lesz a metternichi rendszer, s a birodalom új, alkotmányos alapokra helyezhető. Ezeket a reményeket fejezte ki a cseh rendeknek a magyar országgyűléshez küldött üzenete, a bécsi közvélemény várakozása, a birodalmon kívül szabadabban mozgó német lapok érdeklődése. A várakozást fokozta, hogy István személyében hosszú idő óta először új, fiatal erő jelent meg a birodalom akkor legfontosabb politikai színpadán.

1847. november 11-én a szokásos ünnepélyes külsőségek között az uralkodó, első ízben magyar szavakkal, megnyitotta az országgyűlést. Az első elvégzendő feladat a nádor megválasztása volt. Másnap az országgyűlés közfelkiáltással, tehát az uralkodói kijelölést tartalmazó boríték felnyitását mellőzve, Istvánt választotta nádorrá. Az uralkodó kinevezte, s egyúttal altábornaggyá léptette elő. István letette az esküt, s átvette a felsőtábla tanácskozásainak irányítását. Egyelőre nem volt nehéz dolga, hiszen az érdemi tárgyalások mindig az alsótáblán folytak. Ugyanakkor az ő feladata volt az országgyűlés egészének politikai irányítása. Most látta csak igazán, milyen bonyolult Magyarország belpolitikai helyzete.

Az országgyűlés alsótábláján nagyjából egyenlő számú szavazattal rendelkezett a konzervatív kormánypárt és a liberális ellenzék. Vitathatatlan többség utasította vissza ugyanakkor a kormányzat által kezdeményezett, a megyék önkormányzatát fojtató adminisztrátori rendszert.

Az országgyűlés munkája a királyi megnyitó beszédre adandó válaszfelirati vitával kezdődött, e körül bontakozott ki a magát alsótáblai követő választató Széchenyi és a megyei követként első ízben országgyűlési szerepet vállaló Kossuth közötti első nagy vita. Az alsótábla 1847. november 27-én nagy többséggel Kossuth válaszfelirati javaslatát fogadta el, amelybe befoglalták az adminisztrátori rendszerrel kapcsolatos politikai kifogásokat, sérelmeket. Az indítvány átkerült a felsőtáblához. A nádor jól tudta, hogy „talán az országgyűlés legfontosabb kérdése ez – ha beleragadunk, rendkívül problematikus az országgyűlés egész további menete”. Bizonyos lehetett ugyan abban, hogy a felsőtábla visszautasítja a kormányzat következetes bírálatát tartalmazó (lényegében Apponyi magyar kancellár bukását követelő) feliratot, de nem volt mindegy, hogy milyen indokkal. Hiszen, ha a két tábla között a vita elmérgesedik, heves üzenetváltásokra kerülhet sor, amely azután az országgyűlés munkáját hónapokra megakasztja. – December 12-én a főrendi tábla visszautasította a válaszfelirati javaslatot.

Ekkor váratlan fordulat történt. Kossuth is érzékelte a jelentkező problémákat. Ezért merész javaslatot tett: egyáltalán ne küldjenek fel válaszfeliratot! Ez ugyan szokás, de nem kötelező. Mivel nem remélhető, hogy a főrendek a kormány bírálatát is

tartalmazó feliratot továbbítják, kezdjenek hozzá a konkrét reformjavaslatok kidolgozásához. December 17-én az alsótábla elfogadta Kossuth indítványát.

Ezen a napon a nádor levelet küldött Bécsbe, amelyben bejelentette: ha nem akarják az országgyűlés szétkergetését, nincs más hátra, mint „traktálni és paktálni”, vagyis értekezni és megbékülni – az ellenzékkel. Az uralkodó fokozatosan váltsa le a gyűlölt adminisztrátorokat. István atyai pártfogójának, Kolowratnak írt leveleiben keveredik az önbizalom a főként külpolitikai események által táplált aggodalommal.

„Néha magányos estéken igencsak aggódok kedves Ausztriámért, és évek óta nem láttam ilyen sötéten, mint jelenleg! Ausztria nem áll azokon a lábakon, mint húsz évvel, de olyanokon sem, mint tíz évvel korábban.”

1848 elején a külpolitikai helyzet növekvő feszültségei, elsősorban az olasz tartományok forradalmi mozgalmai, amelyek Istvánt is komoly aggodalommal töltötték el, a fiatal nádort arra indították, hogy legalább Magyarországon csökkentse az ellentéteket. 1848 januárjában bizalmas tárgyalásokat kezdett a liberális ellenzék jobboldalával, s nemsokára kompromisszumot kötött velük. Eszerint néhány ellenzéki – pártja vezérkarát be nem avatva-megígérte, hogy ha a városi reform fontos kérdésében enged a kormány (megnövelik a városok országgyűlési szavazatainak számát), akkor elfogadnak egy, az adminisztratori sérelem orvoslását ígérő, mérsékelt hangú királyi leiratot. Mivel az erőviszonyok kiegyenlítettek voltak, a néhány jobboldali liberális követ szava elégnek látszott az akció sikeréhez. Széchenyi igen határozottan ellenezte, hogy a nádor a liberálisok egy csoportjával egyezkedjék, s már ekkor, 1848 elején ajánlkozott neki: hajtson végre az ő segítségével államcsínyt: „engem tegyen az átalakulás elnökévé”. A gróf ugyan arra gondolt, István személyes féltékenysége miatt nem hajlik a szavára, a valóságban azonban egy effajta, Széchenyi által igényelt átalakulásnak a programja is, a realitása is hiányzott.

1848. január végén István felterjesztette a megegyezési-kibontakozási javaslatot Bécsbe. Remélhette, hogy az egyre éleződő külpolitikai helyzetben támogatást talál. Kolowrat helyeselte az akciót, sőt ráírta az aktára, hogy „rendkívül sürgős”. Metternich, mint oly sokszor hasonló esetben, bizottság alakítását javasolta, amely a városi reformok kérdéséről döntést hoz. Így csak a valóban békülékeny hangú leirat készült el, amely önmagában nem elégíthette ki az alkukeresőket. Kijelentették, hogy a leiratot nem fogadják el.

Időközben az ellenzék vezérkara, Kossuthal együtt, ugyancsak egyezkedő tárgyalásokba kezdett. De ők nem az udvari körökkel, hanem az országgyűlés konzervatív pártjával alkudoztak. Megegyezésük szerint addig nem bolygatják tovább az adminisztratori sérelem ügyét, amíg az érdemi alkotmányos reformokról tovább folyhat a tanácskozás.

Közben a január 30-án elkészült királyi leiratot február 1-jén kihirdették. A döntő szavazásra február 5-én került sor. Roppant küzdelem után végül Horvátország követte, tehát egyetlen szavazat döntött: elfogadták a királyi leiratot. Kossuth a végül mégiscsak eredményes mesterkedések után kijelentette: a konzervatívok elutasítják a kompromisszumot, legyen tehát harc, a végsőig! Két nap múlva ki is mondta az alsótábla: a békítő leirat elfogadása ellenére sem mondanak le a sérelmek egyenkénti számbavételéről, tehát az adminisztratori kérdést nem veszik le a napirendről. A nádor is érezte, hogy kutyaszorítóba került. Többször tárgyalt Kossuthal, s amikor Szé-

chenyi ezt kifogásolta, a nádor udvarmestere odavágta neki: nincs más hátra, mint vagy Kossuthtal paktálni, vagy feloszlatni az országgyűlést!

Újabb kompromisszumok kimunkálására azonban a történelem már nem hagyott időt. Február legvégén Bécsbe érkezett a párizsi francia forradalom híre. Március elején már tudtak erről a pozsonyi országgyűlés vezetői, másodikán már az egész várost ez tartotta izgalomban. Kossuth most közölte a konzervatívokkal: nem folytatja tovább a kompromisszumok keresését, hiszen azokat az események órák alatt meghaladottá tehetik. Az ellenzéseket szólította fel: „emeljük fel politikánkat a pillanat színvonalára”. Március 3-án nagy beszédben teljes, átfogó javaslatot tett a polgári átalakulás programjának azonnali megvalósítására. Jobbágyszabadítást, közteherviselést, törvény előtti egyenlőséget, felelős kormányzati rendszert, népképviselést és a magyar önállóság érvényesítését követelte. Emellett – a magyar alkotmányosság biztosítékaként is – alkotmányt a Habsburg-birodalom többi, a Lajtán túli tartományai számára. Az indítványt felirati javaslat formájába öntötte, amelyet az alsótábla azonnal és egyhangúlag elfogadott. A felirat tehát átkerült a felsőtáblához, a nádor kezébe.

Az eseményekről azonnal értesültek Bécsben. A nemrég megnyílt távíróvonalon Istvánt rögtön, még március 3-án, az ugyancsak izgatott hangulatú császárvárosba rendelték.

A nádor belekerült a forradalomba.

A nádor a forradalomban

A nádort korántsem Kossuth március harmadikai, s a későbbi események sorában döntő fontosságú javaslata miatt hívták ugyanazon a napon Bécsbe. Noha a távíró rögtön megvitte a nevezetes felirati indítvány hírét, és felismerték jelentőségét, ennyire gyorsan azért nem dolgozott a bécsi bürokrácia. Mindenesetre: a válságos politikai helyzet volt a felszólítás oka. Az év kezdete óta tartottak attól, hogy az éleződő európai viszonyok között a magyar országgyűlés a birodalom régi rendjét fenyegetheti. Hiszen Pozsonyon kívül nem létezett a térségben politikai fórum, ahol az elégedetlenségnek, a változtatási szándéknak hivatalos formában és nagy nyomatékkal kifejezést lehetett adni. Bécsben is Pozsonyra figyeltek, udvari és ellenzéki-liberális körökben egyaránt.

A kormányzat, elfogadva Metternich helyzetértékelését, nem vette tudomásul, hogy Magyarországon társadalmi erőket tömörítő reformmozgalom alakult ki. Az „elégedetlenek” – főként az országgyűlési ifjúság – „zabolátlanságára”, „mértéktelen izgatására” vezették vissza az országgyűlés elfogadott határozatait. Nem a követek és a mögöttük álló megyék, hanem a „karzat terrorja” kényszeríti ki szerintük a reformpárti többséget. Politikájuk középpontjába ezért az országgyűlés „rendezése”, a „karzat megzabolázása” került. Dorgáló leiratra gondoltak, amely az országgyűlés nyilvánosságát is korlátozza, s ha ennek Pozsonyban ellene szegülnek, fontolóra vetnék az országgyűlés felosztatását. A februári forradalom hírére, érthető okokból, megerősödtek a felosztatás hívei. Ki hajtsa végre az erőszakos akciót? A nádort kénytelen-kelletlen bevonták a megbeszélésekbe, ezért hívták Bécsbe. István, taktikusan, azt indítványozta, hogy ilyen nagy horderejű kérdésben hallgassák meg az országgyűlés főméltóságainak a véleményét. Bécsbe rendelték tehát őket is. Pozsonyban a konzervatív főrendeknek kapóra jött, hogy a felsőtábla elnökségét ellátó zászlósúrak, a nádor, az országbíró, a tárnokmester Bécsbe hívtak. Így nem tarthattak ülést, halogathatták az állásfoglalást az alsótábla március 4-én végső formába öntött felirati javaslatáról.

1848. március 9-én Bécsben utoljára gyűltek együvé a régi Magyarország vezetői: a négy nagy zászlósúr közül három: a nádor, az országbíró, aki a nádor helyettese és a legfelsőbb bíróság elnöke, a tárnokmester, az előbbiek helyettese és a városok igazgatásának felügyelője. (A negyedik zászlósúr a horvát bán, tiszte nincs betöltve.) Megjelentek a magyar államigazgatás vezetői: Apponyi György gróf főkancellár, Szögyény László alkancellár, Széchen Antal gróf magyar kamarai elnök, a pénzügyek irányítója, Zárka János személynök, az alsótábla elnöke. Berendelték a magyar országgyűlés ügyeinek legfőbb bécsi szakértőjét, Zsedényi Ede kancelláriai tanácsost, és meghívást kapott Széchenyi István gróf, a Helytartótanács közlekedési osztályának vezetője, valószínűleg belső titkos tanácsos.

A megbeszélésen Széchenyi, aki jól tudta, hogy korábban az országgyűlés felosztatását tervezgették, felajánlotta közvetítői közreműködését. Javasolta, nevezzék ki teljes hatalmú királyi biztossá, hogy alkudozhassak az országgyűléssel, betilthassa a pesti

klubokat, s így az ország politikai nyugalmit biztosíthassa. Széchenyiben ekkor sem bíztak Bécsben, olyan teljhatalmat, amely még a katonaságot is alárendelte volna neki, nem akartak a kezébe adni. Javaslatát így elvetették. A tanácskozó magyar nagyurak végül a semminél alig többen egyeztek meg, vagyis abban, hogy egyelőre dorgáló leiratot bocsátanak ki az országgyűléshez, amely engedetlenség esetén a rendeket szétesztatással fenyegeti. De a tényleges felosztatásról nem döntöttek.

Az óvatos állásfoglalásban nem a tanácskozók magyar érzelmei játszottak szerepet, hiszen korábban jó részük megbarátkozott már a felosztatás gondolatával. A helyzet azonban közben megváltozott. Március eleje óta olyan hírek érkeztek Pozsonyból, amelyek az ellenzék elszántságának a növekedéséről tudósítottak. Híre járt, hogy egyes ottani politikusok még a parasztság fellazítására is gondolnak, s noha ez nyilvánvalóan nem volt igaz, cáfolatára az ellenzékiek nem fordítottak nagy gondot, mert az álhírek alkalmasak voltak arra, hogy a konzervatívokat engedményekre kényszerítsék. Az viszont mindenképpen feltehető volt, hogy felosztatás esetén a megyékben megyei határozattal megkezdik a jobbágyszabadítás kihirdetését, hogy így maguk mellé állítsák a forrongó parasztságot. Magában a császárvárosban is nőtt a feszültség. Kossuth március 3-i beszédét lefordították, és rölap formájában sokszorosították Bécsben. A magyar országgyűlés alsótáblájának ellenzéki vezetője alkotmányt követelt a birodalom Lajtán túli részei számára is, s ennek óriási visszhangja támadt Bécsben: ott még nyíltan eddig senki sem mert e javaslattal fellépni. A pozsonyi országgyűlésben és Kossuthban most szövetségesükre találtak a bécsiek. Falragaszok jelentek meg az utcán, társadalmi egyesületek nyújtottak be reformindítványokat a kormányhoz. A döntő fellépést, a pozsonyiakéhoz hasonló határozott kiállást pedig a március 13-ra egybehívott alsó-ausztriai rendi gyűléstől remélték. Alsó-Ausztria Bécset és tágabb környékét, a mezőgazdaságilag és iparilag fejlett Bécsi-mendencét foglalta magában, tehát a nyugati birodalomfél egyik legfontosabb tartománya volt, amelynek rendi gyűlésében néhány év óta a magyarországi nemességéhez hasonló reformindítványok hangzottak el.

Március 11-én a nádor elhagyta a forrongó Bécset, s maga hajtotta négylovas hintóján visszaérkezett Pozsonyba. Itt az országgyűlés politikusai, elsősorban a főrendek között kezdődtek lázas tanácskozások: hogyan fogadják az alsótábla indítványát? Kössenek kompromisszumot? Átengedjék, s hagyják az elutasítást Bécsre? A konzervatív főrendi többség továbbra sem forgott veszélyben, de az a tény, hogy az alsótábla konzervatívai csatlakoztak az indítványhoz, megfontolásra készítette őket: visszautasításuk esetén ők a felelősek egy robbanással teli, veszélyes helyzet kialakulásáért.

Március 13-án délelőtt a nádor végre megkapta Lajos főherceg utasítását: semmiképpen ne engedje át a feliratot! István informálta erről híveit, s ilyen szellemben próbálta előkészíteni a főrendek régóta esedékes tanácskozását.

Ugyanezekben az órákban Bécsben az egész birodalmat, sőt az egész közép-európai térséget megrázkódtató eseményekre került sor. Az alsó-ausztriai rendek ekkoriban elkészült hatalmas székházának udvarán roppant tömeg gyülekezett: kényszeríteni akarták a rendi gyűlést, hogy határozottan lépjen fel alkotmányos követeléseivel az Udvarnál. Felolvasták Kossuth március 3-i beszédét, s ezzel megadták a követelések alaphangját: Metternich bukását, az alkotmány kihirdetését követelték. Az ülésterembe is betóduló tömeg végül az alsó-ausztriai rendeket gyors döntésre kényszerítette: küldöttséget választottak, hogy a tartománygyűlés követeléseit átnyújtsák a né-

hány lépésnyire lévő császári palotában. A delegációhoz hamarosan két további is csatlakozott, a bécsi polgároké és az egyetemi ifjúságé. Az első lépés sikerült: a küldöttségek szinte azonnal átléphették a palota küszöbét.

Az engedékenységek jele volt ez, amelynek oka abban keresendő, hogy bizonyos udvari körök, elsősorban Zsófia főhercegnő és „kamarillája” népszerű és célszerű módon akarták elérni Metternich megbuktatását. Zsófiának törekvéseinek híre kiszivárgott, a főhercegnő Bécsben is, Magyarországon is ez idő tájt nagy népszerűségnek örvendett. Metternichék sem maradtak tétlenek.

Kirendelték a katonaságot, amely, hogy a tömeget a palotától távol tartsa, Albrecht főherceg bécsi katonai kormányzó parancsára tüzet nyitott. A kegyetlen parancs céljával ellentétes hatást ért el, a nép barikádokat emelt, inzultáltak a lecsendesítésükre kilovagló főhercegeket. A katonaságot hátravonták. Most a fegyveres polgárőrséget mozgósították: teremtsenek rendet maguk a polgárok! A polgárőrség viszont átállt a néphez, s fegyvertárát is megnyitotta. Most már csak az ágyúk vagy az érdemi engedmények segíthettek a palotába szorultakon. Albrecht főherceg kiadta a parancsot a kartáccsal töltött ágyúk elsütésére, de a mellette álló tüzér, arra hivatkozva, hogy csak közvetlen előljárójától fogadhat el utasítást, megtagadta teljesítését. A Burgba már annak híre jutott: a katonaság is felmondta az engedelmességet! A Belvárosban gomolygó füst nyomán villámgyorsan cselekedett a külvárosok népe. A másfél éve tartó gazdasági válság a munkásságot munkanélküliségbe és nyomorba taszította. Elégedetlenségük a baj vélt és valóságos okozói, a gépek, és a piaci drágaságot fokozó városi vámhatáron felállított fináncok ellen irányult. Elpusztították a gépeket, lerombolták a vámházakat.



5. István nádor 1847-ben nádori öltözetben

Kortársak és történetírók tették fel a kérdést: miért nem teremtett rendet a katonaság? Az udvar belső megosztottsága is szerepet játszott abban, hogy kezdetben tétozáztak. Bécsben alig több, mint húszezer katona volt elszállásolva a laktanyákban, nem is bízhattak mindegyik ezredben, s a kivonult erők szétforgácsolódtak volna. Így a katonai viszonyokkal kevésbé ismerős konzervatív vezetők nagy csodálatára ott maradtak a laktanyákban, hogy végső tartalékként gondoskodjanak az uralkodó biztonságáról.

A palotában lázas tanácskozások kezdődtek. Metternich természetesen most is ellenzett bárminő engedményt, még Pozsonyba is arról küldött napközben táviratot: estére nyugalom lesz a birodalmi székvárosban. Még a tanácskozást is feleslegesnek tartotta. Tüntetően felállt az asztaltól, egy ablakmélyedésbe húzódott, ott állott „egyszerű öltözkében”, vagyis zöld vadászkabátban, világos térdnadrágban, egy spanyol

botra támaszkodva. Egyelőre el is érte, hogy a fegyveres erőszak alkalmazását szorgalmazó, éppen Bécsben időző Windisch-Grätzet nevezzék ki Bécs és körzete katonai parancsnokává. (Elődje, Albrecht főherceg is újra kiadta volna a tűzparancsot, de a népszerűtlen intézkedéseket szívesebben bízták másra.) Windisch-Grätz rögtön elindult a tanácskozásból, hogy felöltse az egyenruhát (akkoriban a tisztek csak szolgálatban viselték), de mire visszatért, a tanácskozás hangulata megváltozott. Az újabb tűzparancsnak maga az uralkodó szegült ellene, s amikor a szokott módon azt „tanácsolták” neki, adjon erre mégis utasítást, tiltakozott az ellen, hogy ablakai előtt tömegmészárlás legyen: „én vagyok-e a császár vagy sem?” kiáltott fel váratlanul, amikor az engedékenységről lebeszélni akarták.

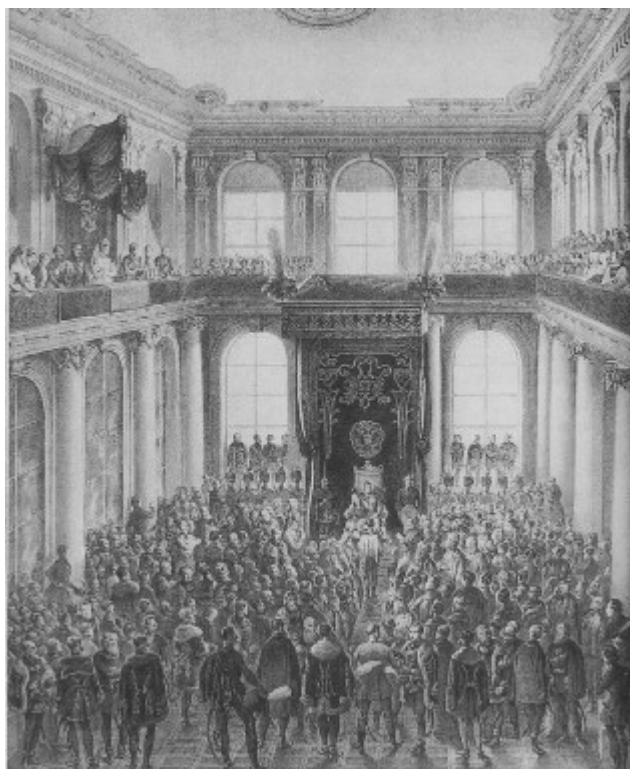
A végső döntésre hivatott Államértekezlet estére már csak az engedményeket javasolhatta. Metternich persze megint tiltakozott és hosszú-hosszú szónoklatba bocsátkozott a felforgató elemekről, a legitim rendről. Az értekezlet tagjai egyre türelmetlenebbül hallgatták, ki-be járkáltak, hiszen a zsúfolásig telt előcsarnokban küldöttségek egész sora várta a döntést, s a palota környékét fegyverrel megszálló tömeg végül ultimátumot tűzött ki: este tíz órakor megostromolják a palotát, ha nem meneszti Metternichet. A helyzet ekkor – és még jó néhány napig – valóban fenyegető volt: a császári család biztonságára a Burg udvarán mindössze egy néhány ágyúval megerősített gránátos zászlóalj vigyázott.

Metternich végtelen szóáradatát a történetesen Bécsben tartózkodó János főherceg merte csak megszakítani: kihúzta és kinyitva felmutatta arany zsebóráját: már fél tíz van, és Metternich még mindig beszél, beszél – tíz órakor pedig megostromolják a palotát! Talán romlásba akarja dönteni a dinasztiát? S a jelenlévőket véleményük kimondására szólította fel. Most már a főhercegek is arra kérték az államkancellárt, hogy nyújtsa be lemondását. Metternich egy ablakmélyedésbe vonult, s megírta felmentési kérelmét. A rögtön rávezetett uralkodói jóváhagyó záradékkal Anton Schmerling lovag, az alsó-ausztriai liberális ellenzék egyik vezetője sietett az államnyomdába. A hivatalos lap másnapi számában közölte a hírt. Egy rendszer, egy korszak véget ért. Bécsben győzött a forradalom.

A bécsi megmozdulásokról estére meghozta a gőzhajó Pozsonyba a híreket, de a forradalom győzelméről aznap már nem szerezhettek tudomást. Március 13-án éjjel Lajos főherceg újabb üzenetével Pozsonyba indították Moravcsik Lajost, a magyar kancellária tanácsosát: Metternichet menesztették, Bécsben győzött a forradalom, s a nádor gondoskodik arról, hogy Pozsonyban megőrizze a rendet, mivel az udvar esetleg elhagyja Bécset, és „a magyarok körébe megy”. Reggel hatkor riasztotta e hírrel a tanácsos egy Pozsonyban szolgálatot teljesítő kollégáját, Wirkner Alajost, s együtt ébresztették hét órakor a nádort. Azt indítványozták, tartson zárt ülést, ahol a magyarok hűségére hivatkozva érje el, hogy a rendek az események dacára is nyugalomban maradjanak. A nádor alighanem jól tudta, hogy a viszonyok túlhaladták az ilyen naiv megoldásokat. Zichy Edmund gróf főlovászmester, aki e tiszténél fogva az országgyűlés külső rendjéért volt felelős, katonai megoldást javasolt: Lamberg gróf pozsonyi hadosztályparancsnoknak van elég katonája ahhoz, hogy az országgyűlést szétkergetse, az ellenzéki politikusokat letartóztassa. István úgy vélte, a pozsonyi erőszak valóban elérheti célját, de mi történik azután az országban? Nem ő, a döntést hozó nádor lenne a felelős az országban kirobbanó zavargásokért?

Életében először került fontos döntés elé. Úgy érezte, hogy családja sorsa van kezében. Sokáig tusakodott, amíg belátta: nagybátyja utasításának akkor tesz leginkább eleget, ha Batthyányt és Kossuthot kéri fel a rend fenntartására. E valóban történelmi pillanatban vállalta tehát a cselekvés kockázatát. A főrendeknek délutánra ülést ígért, s környezetének megmondta: át kell engedni a március 3-i feliratot.

6. Az István nádor vezette országgyűlési küldöttség a király előtt 1848.
március 16-án. Anton Ziegler litográfiája



A nádor egyre zsúfoltabb fogadótermébe tizenegy óra tájban érkezett meg a reggel már ülést tartó alsótábla küldöttsége. A Grassalkovich-palota előtt az egész követi kar, az országgyűlési ifjúság, a pozsonyi polgárság várta, hogyan dönt a nádor. Az események nagyon hasonlítottak a tegnap esti bécsihez. De a döntés itt, a birodalmi főváros győztes forradalmának hatása alatt már megszületett. István azonnal fogadta a küldöttséget, amelynek kívánságát Kossuth terjesztette elő. A nádor sápadtan és remegő hangon azonnal megígérte: délutánra összehívja a főrendeket. A fogadóteremben Batthyány odalépett Zichy Edmund főlovászmesterhez: maga akar bennünket letartóztatni? Vegye tudomásul, ha nem enged, mi fogjuk magát felakasztatni!

Délután három órakor feszült hangulatban kezdődött a főrendek tanácskozása. Üléseiken cédulát találtak: aki nem szavaz a felirat mellett, meg kell

halnia! Az országgyűlési ifjúság óriási tömegben, kardosan és pisztolyokkal felfegyverkezve valósággal megszállotta az üléstermet. A főrendek alig tudtak helyükre furazkodni. Nagy éljenzés fogadta a nádort, aki rögtön megnyitotta az ülést.

Az egész mindössze néhány percig tartott. Felolvasták az alsótábla felirati javaslatát, amelyet persze a jelenlévők már jól ismertek. Majd a nádor bejelentette: reméli, hogy éppen az üzenet tárgyalásának halogatása folytán a főrendek azt teljes terjedelmében és vita nélkül elfogadják. Dörgő „elfogadjuk” kiáltás zúgott végig a termen, amelybe az ellenzéki mágnások hangja mellé a hallgatóság tetszésnyilvánítása is keveredett. István főherceg tehát, nem kérdezve, vannak-e hozzászólók, közfelkiáltással elfogadottnak nyilvánította a feliratot. Majd némileg váratlanul még hozzáfűzte: kéz a kézben együtt akar haladni a rendekkel az alkotmányos viszonyok azon kifejtése útján, amelyet ők javasoltak. Ehhez egyetértésre van szükség, erre szólítja fel most a mágnásokat. (Környezetének pedig kijelentette: számára már nincs visszaút, nádori állását köti a felirat bécsi elfogadtatásához.) Kimondták, hogy a határozatot másnap délelőtt a két tábla tagjaiból álló országgyűlési küldöttség fogja átadni a királynak.

István számára a nap nem múlt el újabb izgalmak nélkül. Késő este megérkezett Bécsből Cziráky János gróf, s azonnali kihallgatást kért. Jellemző a feszült közhangulatra, hogy a bebocsátott gróf rögtön lehúzta csizmáját, s kapcáját kitergetve vett elő egy teljesen feleslegesen rejtegetett levelet: a nádort ismét és azonnal Bécsbe szívtették. István megrettent: talán a felirat átengedéseért vonják felelősségre? Vagy ellenkezőleg, a forradalom haladt tovább? Pozsonyi népszerűsége csak árthatott neki udvari körökben, hiszen felröppent a hír, hogy a magyarok az engedmények megtagadása esetére királyukká kiáltják ki őt.

Március 15-én kora reggel a nádor ismét hintóba szállt. Bécs határán nem a szokott fináncok, hanem egyetemista nemzetőrök álltak a lerombolt vámvonal előtt. A sorompó az árokban hevert. A várost teljes felfordulásban találta, a néptömegek ellepték az utcákat. A dúsan aranyozott főhercegi címeres, belül selyemmel bélelt üveg-hintó egyre lassabban haladt előre. A város szívébe, az István térre érve lovait kifogták a kocsiból, s a lelkes tömeg maga húzta a hintót a palotában lévő lakosztályáig. A bécsi tömeg lelkesedése nagyon is érthető: Metternich ugyan megbukott, de nem volt a napnak pozitív hőse. A bécsi liberális politikusokat alig ismerték, hiszen fórum híján azok nem jutottak szóhoz. A kormányzatban részt vevő bécsi főhercegek népszerűtlenek voltak. Most, számukra váratlanul, körükbe érkezett a népszerű magyarokat és a dinasztiaát egyaránt reprezentáló István. Egy napok múlva megjelenő röpirat szerzője ajánlásában egyenesen „Ausztria megmentőjének” nevezte. Mindjárt látni fogjuk, miért.

A Burghan Lajos főherceg Istvánt szemrehányásokkal fogadta. Most adná a magyar ellenzék kezébe a gyeplőt, amikor szükség esetén ebbe a tartományba hátrálna a dinasztia? Kijelentette neki, hogy nem fogják fogadni a magyar országgyűlési küldöttséget. A legjobb védekezés a támadás, gondolhatta az ezekben a napokban hiperaktivitást tanúsító fiatal nádor, s kijelentette nagybátyjának: Magyarország elveszett a dinasztia számára, ha nem engednek Kossuthnak, mert ez esetben benyújtja lemondását nádori tiszteről. Sőt Magyarország akkor is teljesen különválna, ha nem adnak alkotmányt a Lajtán inneni, tehát a nyugati területeknek! Ez volt a nap követelése Bécsben, s forma szerint ehhez Istvánnak nem sok köze volt. Lajos magából kikelve hagyta ott a magát a forradalom karjaiba dobó unokaöccsét. István ezt követően Lajos lakosztályában fogadta a nevük (Auersperg, Bauernfeld, Czernin) kezdőbetűi után ABC-küldöttségnek nevezett alsó-ausztriai rendi deputációt, amely egy megszövegezett uralkodói pátenst tervezetével kereste fel. Eszerint „hogy Magyarország alkotmányos királyságát a monarchia többi tartományaival még szorosabban kapcsoljuk egybe”, indítatva érzi magát az uralkodó, hogy az osztrák tartományok számára is alkotmányt adjon.

Kora délután megkezdődött a tanácskozás: ígérjen-e alkotmányt az uralkodó nyugati tartományainak? István azzal érvelt az azonnali engedmények mellett, hogy rövidesen megérkezik a magyar országgyűlési küldöttség ugyanezzel a kéréssel, s ez tovább forradalmasítja a helyzetet. Most még „önként” engedhet az uralkodó. (Ugyanezzel a logikával és ugyanebben az időpontban köszönt le István egyik politikai ellenfele, Apponyi György magyar kancellár. Most még lemondhat szabadon – jelenti ki –, s az uralkodó kényszertől mentesen kinevezheti utódját.) Ferdinánd, a „jó-ságos”, ahogy a bécsi köznyelv nevezte, hajlott az engedmény, az alkotmányígéret kijelentése felé. Tanácsadói figyelmeztették, hogy apja arra kérte, soha ne adjon al-

kotmányt. „Én vagyok-e a császár vagy sem?” – jutott eszébe őfelségének tegnap már bevált mondása. A magyarok érkezése már csak percek kérdése volt, amikor a Burgban végre engedtek. Délután öt órakor egy-egy magyar és olasz testőr jelent meg a palota előtti téren, s harsonába fújva hirdették ki: az uralkodó alkotmányt ad Lajtán inneni népeinek. Azonnal életbe lép a sajtószabadság, megengedik a nemzetőrség szervezését. Leváltják Albrecht utódát a katonai parancsnokságban, a tegnapelőtt ki-nevezett, népszerűtlen Windisch-Grätz altábornagyot. A kikocsizó császárt óriási ünneplő tömeg köszöntötte.

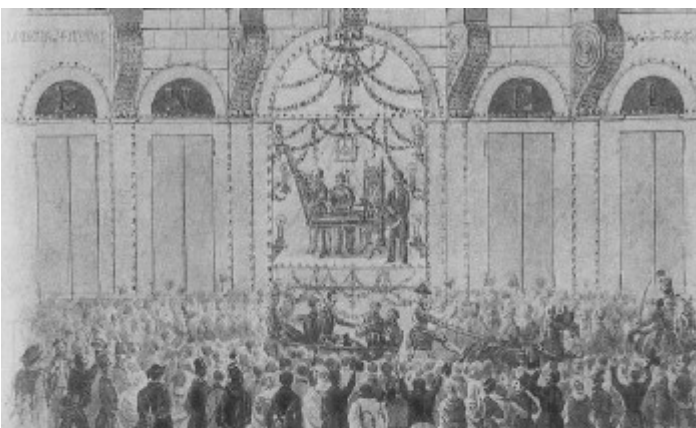
Ugyanezen órában kötött ki a Pozsonyból késő délelőtt elindult gőzhajó, fedélzetén a magyar országgyűlési küldöttséggel. (S ugyanezen órákban jutott diadalra Pest- Buda forradalma, amelynek hírei Pozsonyban és Bécsben is döntő hatással lettek az eseményekre.) A hajón, még útközben tanácskozó magyar liberális ellenzéki politikusok hamar meg-egyezték abban, hogy a felirat elvi elfogadása Bécsben nagyon valószínű. De mi a biztosítéka, hogy nem csak szavakban kötelezik el magukat az udvar tagjai az átalakulás mellett? Az ígéretek biztosítékeként azonnal, a vonatkozó törvények megalkotását megelőzően el kell fogadtatni Batthyány miniszterelnöki kinevezését!

Az alapvető követelés, a felelős magyar minisztérium megvalósítása elérhető közelségbe került. Lesz tehát magyar kormány Pest-Budán! Mint „őfelsége kormánya”? Igen, az európai pol-

gári alkotmányos monarchiák szokásának megfelelően. Csakhogy Magyarország uralkodója, V. Ferdinánd a birodalmi fővárosban él, s osztrák császár is egyben. Hiába ellenőrzi a kormány működését majd a parlament Pesten, ha a kormány semmit sem tehet, semmit sem felel arról, ami Bécsben történik. Mert a fontosabb iratokat forma szerint a trón birtokosával alá kellett íratni. Vegyünk egy példát: az egyetemi tanárokat az uralkodó nevezte ki. Az érdemi döntés most átkerült a kormány kezébe, Pestről felküldtek a javaslatot aláírás végett. Bécsből azonban Ferdinánd nevében válasz érkezhetett: nem járulok hozzá, én mást javaslok. Hiszen-ahogyan az udvar

7. István nádor ünneplése Pesten a Landerer-Heck-nast nyomda előtt 1847. november 12-én

*8. Minisztertanácsi ülés, 1848.
Ismeretlen mester befejezetlen litográfiája*



tagjai századok óta állítják – őfelsége olyan emberekkel veszi magát körül, amilyenekkel akarja, a magyarok nem befolyásolhatják környezetét. Még egy határozott akaratú királyt is befolyásuk alá vonhatnak, hát még V. Ferdinándot! A magyar különállásnak és önrendelkezésnek tehát a minisztérium még nem elégséges garanciája. A töprengésnek, az államjogi megoldás keresésének egyszeriben az átalakuláshoz most már őszintén csatlakozó Széchenyi vetett véget. Ő jól emlékezett az egy évvel korábbi belső udvari vitákra, amikor István teljhatalmat követelt, s végül nem kapta meg. Legyen a mi nádorunk – javasolta Széchenyi – a király teljhatalmú helyettese, úgynevezett *alter ego*, s a Budán székelő nádor kormánya legyen azután a magyar felelős minisztérium! (A megoldás nem ismeretlen Európában: alkirályok kormányozhatnak önálló, parlamentnek felelős kormányokkal.) Az uralkodó helyett az államfői aláírást kívánó ügyeket István írja majd alá! Így Bécs helyett végérvényesen Buda lesz Magyarország központja. Javaslatát elfogadták.

A Bécsben, a távolabbi dunai kikötőben partra szálló magyar delegációt katonazeneke és ünneplő tömeg fogadta. A hosszú kocsisor útja a Práteren és a Belvároson át valóságos diadalmenet, a díszruhás magyarokat elborította a virágessző. Mindenki az egyszerű, fekete magyar ruhába öltözött Kossuthot akarta látni, aki az osztrákoknak – egy-két órával korábban – meghozta az alkotmányos szabadságot. Most – ígérték köszöntőjükben a bécsiek – rajtuk a sor, hogy tömegtámogatásukkal sikerhez segítsék a magyarokat. Kossuth küldöttségek egész sorát fogadta, s többen felajánlották: ha az udvari körök nem engednek, megostromolják a Burgot. Kossuth visszaemlékezve nem túlzott, amikor azt állította: e két nap során kezében tartotta a dinasztia sorsát.

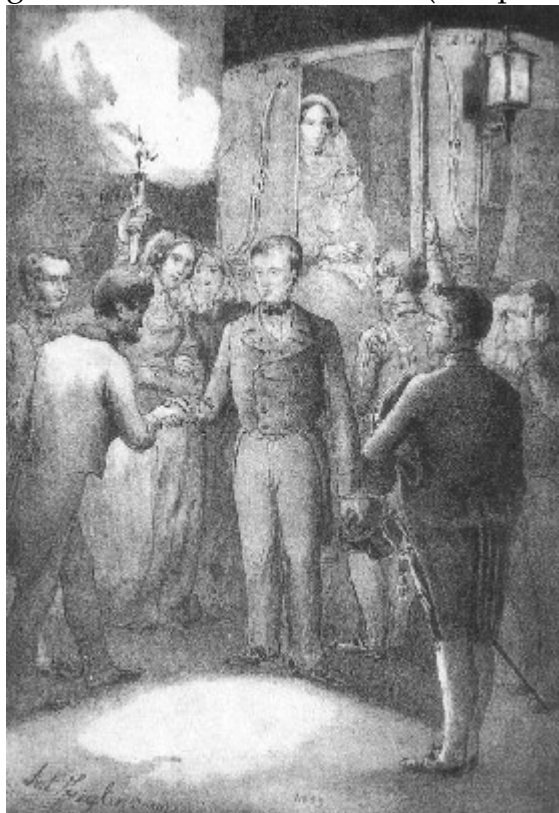
A mintegy hetven fős hivatalos küldöttségnek két tagja hozta magával hitvesét. Kossuth Lajosné és Bónis Sámuelné talán már bánta is, hogy eljött: a hölgyeket valósággal sokkolta az ujjongó tömeg. A delegációt több száz tagú kíséret, a pozsonyi országgyűlési ifjúság követte, ők is kardosan, tollasan érkeztek, utánuk egy másik hajó hozta a többieket és a nagy sietségben lemaradt cigányzenekart. A küldöttség a Kärtnerstrassén lévő *Károly főherceg* fogadóba szállt, talán még az ily nevű fogadó kiválasztása sem véletlen. Mindenki Kossuthot akarta hallani, aki rövid beszédekben köszöntötte a bécsieket, utalt a közös szabadság egyesítő erejére.

Közben Batthyány és Széchenyi felkereste a Burgban Istvánt. Közölték vele a küldöttség újabb javaslatait, Batthyány kinevezéséről és a nádori jogkör kibővítéséről. A nádor „elszörnyedt”. Magának a feliratnak az elfogadtatása csak annyit jelent, hogy megkezdődik egy várhatóan hosszas, országgyűlési alkudozás, amely az erőviszonyok függvényében alakulhat. A miniszterelnöki kinevezés és az ő királyi jogköre azonban kész, befejezett helyzetet teremt. Volt tehát min tépelődni, de kibúvó itt nem kínálkozott. Nem is szólva arról, hogy az ő hasonló javaslatát egy esztendeje éppen Metternich buktatta el, s nem az államkancellár ellenfelei kerekedtek most felül? Saját pozícióját is csak erősíthette a teljhatalommal a meggyengült Béccsel szemben. Így hát végül beadta derekát, állását kötvén ennek elfogadtatásához is.

Március 16-án a küldöttség díszbe öltözött, menetbe rendeződött (a több száz országgyűlési ifjú is követte őket), s elindult a Burg felé. Ott állott eléjük a nádor. Megnyílt a Burg immár napok óta elzárt átjáró kapuja, s a menet, beleértve a kíséretet is, szép rendben, de mégiscsak kardosan, bevonult a belső udvarra. A küldöttség tagjai

felmentek a trónterembe, a többiek az udvaron vártak, az ágyúik-fegyvereik mellett ácsorgó gránátos katonák között.

Maga a ceremónia rövid ideig tartott. A küldöttség elfoglalta helyét, udvartartásával és Szögyény László magyar alkancellár kíséretében (Apponyi kancellár előző nap lemondott) megérkezett az uralkodó. István előre lépett, hogy néhány szóval átnyújtsa a rendek javaslatait. Ekkor történt a kínos jelenet, amelyre a közelben álló Kossuth is, Széchenyi is visszaemlékezik: V. Ferdinánd megrettent a hozzá közeledő, szinte fölé magasodó, határozott rokonától. Bécsi dialektusban szólt oda neki: „kérlek téged, ne vedd el a trónomat!” (Elképzelhető, milyen történetekkel traktálhatták Ferdinándot, ha ijedtségében így nyilatkozott.)



9. Az uralkodó menekülése Bécsből 1848. május 17-én. Anton Ziegler litográfiája

Az uralkodó átvette a feliratot, válaszát másnapra, a nádornak ígérte. (Mert így a küldöttséget nem kellett még egyszer fogadnia.) A delegáció távozott. Az udvaron maradtak a kilépők arcáról leolvashatták: az első, formális lépés sikerrel járt. Együtt éljeneztek a királyt, akit István főherceg odavezetett az ablakhoz. Bólogatva köszönte meg az éljenezést. A magyarok jelszóként kiáltották: Batthyány – miniszter! Ferdinánd ismét bólogatott, annyi mindenért éljeneztek mostanában. Az ablaktáblák bezárultak, az udvaron lévők távozásra szólították. Azok még Ferenc József főherceget kívánták látni és éljenezni, István őt is előkereste. Ezután a küldöttség elhagyta a Burgot. Az ifjabbak egész éjjel ott maradtak a palota mellett. A falak mögött lázas tanácskozások kezdődtek. Megdöbbentő, de forrásaink szerint az Államértekezlet azonnal megkezdődő ülésén szinte mindenki a magyaroknak nyújtandó engedmények ellen foglalt állást. A régi magyarellenes reflexek is működtek

még, s az engedmények javaslásának felelősségét sem vállalta senki. De tudták, hogy az elutasítás csaknem teljesen lehetetlen. István nádor – akit nem hívtak meg a tanácskozásokra – most visszájára fordította néhány órával korábbi érvelését. Az uralkodóhoz intézett beadványában azt hangoztatta, hogy ha az osztrákok alkotmányt kaptak (valójában csak annak ígéretét), akkor a magyaroktól sem lehet azt megtagadni (a magyar követelések persze sokkal konkrétabbak, határozottabbak). Szerinte csak a tartomány elvesztése vagy a kedvező döntés között lehet választani. Ha a döntés elutasító, ő soha többé nem megy vissza Pozsonyba. Nem azért, mintha dacolni akarna uralkodójával, hanem azért, mert Pozsonyban olyan események következhetnek be, „amelyeket, mint Felséged hű alattvalója, soha nem szeretnék megélni!” A célzás egyértelműen arra utalt, hogy Istvánt – a család vonakodása esetén – Pozsonyban királynak kiáltják ki. (Az előző nap Kossuth erre az esetre fel is kínálta Istvánnak

ezt a lehetőséget, s ha a konkrét ajánlat nem is, az erre vonatkozó pozsonyi tervezgetések nem maradtak rejtve az udvar előtt.)

A döntésképtelen Államértekezlet egyelőre a magyar kancelláriától kért véleményes jelentést.

Délután a Bankgassében lévő Batthyány-Strattman-palotában, a magyar kancellária épületében Szögyény alkancellár vezetésével nagy munka folyt. Németre fordították az iratokat, választervezetet fabrikáltak, érveket gyűjtöttek. Este nyolc órára Szögyény nagy iratcsomót vitt magával a Burgba, az Államértekezlet utolsó ez ügyben tartott tanácskozására. A Magyar Kancellária tisztviselői lényegében az engedmények megadását javasolják. Az Államértekezlet tagjai (Lajos és Ferenc Károly főherceg; Hartig gróf államminiszter, Münch-Bellinghausen gróf, a német Bundestag [szövetségi gyűlés] elnöke, Windisch-Grätz altábornagy, továbbá Majláth Antal gróf, a régebbi magyar és Jósika Samu báró, a mostani erdélyi kancellár és végül az előterjesztő, Szögyény László magyar alkancellár) meghökkenéssel vették tudomásul, hogy nemcsak a felíratra kell választ kidolgozniuk, hanem a nádor beadványára is, amely magyar miniszterelnök kinevezését szorgalmazza. Lassan-lassan belátták, hogy engedniük kell. Végül a többség arra a megfogalmazásra hajlott, hogy az uralkodó, ha nem is elfogadja, de „hajlandó légyen” elfogadni a felelős minisztériumra vonatkozó kívánságot, a teljhatalommal felruházandó nádor pedig „további elhatározás végett” terjessze eléje a majdani minisztérium névsorát. De még ez a halogatóan engedékeny vélemény sem nyerte el a döntésre hivatott főhercegek hozzájárulását.

Közben múltak az órák. Diplomáták jelentései és a kortársak visszaemlékezései szerint attól lehetett tartani, hogy megostromolják a palotát. Mindenki ébren várt. Becitálták a Burg-beli lakosztályában várakozó nádort is, aki határozottan megismételte, amit beadványaiban elmondott: állását köti az engedményekhez; ha nem adják meg, ő lemond és visszavonul, ahova a felség parancsolja. Lajos főherceg, „aki ritkán szólt és szótlanságáról ismeretes volt”, odasziszegte unokaöcsének: *„Te lésszesz az oka, ha Magyarországot elveszítjük”*. (Lajos arra utalt, hogy a nádor engedélyük nélkül átengette a felíratot, majd állását kötötte elfogadásához, s az ország várakozását így túlzottan felcsigázta). Ferenc Károly kijelentette, hogy a kért engedményekhez, mint trónörökös, hozzájárulását nem adhatja. *„Ezekre a nádor nem válaszolt semmit, de előbbi nyilatkozatát sem vonta vissza”* – írja egy visszaemlékező. A kocka István számára el volt vetve. Végérvényessé vált a szakítás közte és a csak Metternich megbuktatásán buzgólkodó Zsófia – Ferenc Károly csoport között. Az értekezlet ajtaján még Zichy Edmund gróf kopogtatott, s amellett, hogy a palota ostromának veszélyeire figyelmeztetett, még egy állítólagos magyar parasztfelkelés hírével is riogatta az értekezlet résztvevőit. Éjfélre járt már az idő, amikor a magyar küldöttség egy tagja, az ország legnagyobb birtokosa, Metternich régi ellenlábas, az egész birodalom, sőt egész Európa egyik legtekintélyesebb diplomatája, Esterházy Pál herceg nyert bebocsátást. Megpróbálta megnyugtítani Lajos főherceget: a magyarok nem fognak visszaélni a nyújtandó engedményekkel. Hajnali három óra körül végre Ferenc Károly trónörökös is beadta a derekát. Pozsonyba ugyanis megérkezett a gőzhajó a pesti forradalom híreivel, s ezt megtáviratozták Bécsbe. Ha Magyarországot a Habsburgok nem akarták elveszíteni, engedniük kellett. A trónörökös is kimondta hát az áment. Az elsőként értesített nádor hívta magához már hajnal felé a magyar politikusokat, akik mécsvilágnál, mellékbejáraton lopóztak a katonaság által körülfogott Burgba; s

csak annyit mondott nekik: „*megvan*”. A nagy idegfeszültséget tréfával próbálták oldani, amely azért korábbi aggodalmaikból is elárult valamit: azzal ébresztették fel a már lefeküdt Eötvös Józsefet és szobatársát, Erdődy grófot, hogy „a törvény nevében” nyisson ajtót.

Március 17-én reggel már István nádor kezében van V. Ferdinánd aláírásával a jóindulatú válasz: a király hajlandó elismerni a felelős minisztériumot, ha törvény lesz róla, és személyi előterjesztéseket is elfogad majd. A magyar politikusok számára most derült ki: nem minden követelésüket teljesítették, az uralkodó csak „hajlandóságát” fejezi ki, s hiányzik a kért garancia, a rögtöni miniszterelnöki kinevezés! Így térjenek vissza Pozsonyba? Kossuth és elvbarátai döntő lépésre beszélnek rá a nádort (talán ismét felvillantva előtte, hogy Pozsonyban különben királlyá fogják kikiáltani): személyesen forduljon az uralkodóhoz, s hagyassa vele jóvá Batthyány miniszterelnöki kinevezését!

A főhercegnek szabad bejárása van a császári udvarba unokatestvéréhez. Az idők is rendkívüliek, bebocsátják. Ferdinándtól szóbeli engedélyt kér Batthyány kinevezéséhez, amelyet természetesen (gondoljunk csak az egy nappal korábban kettőjük között lejátszódott jelenetre) megkap. Ezután arra hivatkozva, hogy a királyt sikerült meggyőznie a kinevezés sürgető voltáról, írásban kinevezi Batthyányt miniszterelnökké, majd ezt írásban is bejelenti az uralkodónak.

István már eddigi lépéseivel, határozottságával is családja rosszallását váltotta ki. De a rendkívüli helyzetben részint arra gondolhatott, hogy az idő az ő eljárását igazolja majd, tehát végső soron családja s a birodalmi vezetés is hálás lesz neki; részint pedig arra, hogy ha kockáztat is, de ő csak nyerhet: torkig volt már azzal, hogy egy tízmilliós ország kormányzatának élén mindenhez Bécsből kell hozzájárulást kérnie. Végig akarta vinni a metternichi rendszer megsemmisítését, s ebben egyetértett a liberálisokkal. Ő persze elsősorban saját hatalmának biztosítására gondolt, egy birodalmon belüli erős pozícióra, amelynek kialakítása bizonyos fokig csak Bécs rovására történhet. A mostani, 17-i fellépése viszont a birodalmi játékszabályok teljes felrúgásán alapult. Hiszen mindenki tudta, hogy az uralkodót bármire rá lehet beszélni! Ha bárki, akinek szabad bejárása van hozzá (a főhercegek, az állami intézmények vezetői stb.), ezzel visszaél, a teljes szétbomlás fenyegeti a birodalmat. Batthyány kinevezése tehát, mint Esterházy Pál herceg később találóan jellemezte, *legális, de nem lojális* úton történt (hiszen ezt a jogát senkinek sem vonták nyíltan kétségbe, de mindenki tudta, hogy ezzel csak visszaélni lehet). Államcsínnyel ért fel eljárása. A főhercegek fejmosása nem is maradt el. István kapkodó, bocsánatkérő levelet írt a királynak, a körülményekkel mentegette magát. Nem hiányzott az Államértekezlet hallgatóságos megrovása sem: a nádor visszaélt a ráruházott hatalommal, hiszen teljhatalma csak az országgyűlési tárgyalásokra vonatkozik. De mint főherceget nem kompromittálhatták: fogcsikorgatva tudomásul vették a kinevezést. A küldöttség teljes diadalt aratott, Batthyány miniszterelnökként tért vissza Pozsonyba. Még azt is elérte, hogy miniszterelnöki kinevezéséről a nádor azonnal tudósította a törvényhatóságokat (vagyis a megyéket és a városokat).

Az osztatlan sikerrel hazatérő küldöttséget Pozsonyban óriási ovációval fogadták. Másnap, március 18-án lázas törvényalkotó munka kezdődött. A nádor csak ekkor jött vissza Bécsből. A pesti forradalomról szóló részletes hivatalos beszámoló várta, s környezetének tagjai suttozták fülébe a már Bécsben is terjedő híreket: harminc-

negyvenezer paraszt gyülekezik Rákos mezején. Ez nem volt igaz, a József-napi vásárról, azután egy ekkorra tervezett reformbankettéről és a március 15-én végbement forradalomról szóló hírek keveredtek benne, de jellemző a konzervatív nemesség féltelmére, hogy mindenki hitelt adott neki. E napon elterjedt az is, hogy Petőfi *Dicsőséges nagyurak* címmel verset írt, amelynek pontos szövege ugyan nem volt ismert, de a lényeg, az a sor, amelyben „újdivatú nyakravalót”, vagyis kötelet ígér a mágnásoknak, annál inkább. A félelem egyelőre megbénította a konzervatívok ellenállását. Március 18-án az alsótábla megszavazta a radikális jobbágyszabadítást: az úrbéri viszonyok azonnali eltörlését a földesurak későbbi teljes állami kártalanításával. A nádor már bezárta a főrendek aznapi ülését, s csak másnapra tűzött ki újra tanácskozást, amikor az alsótábla e tárgyban alkotott fontos üzenete megérkezett. Ekkor, hirtelen elhatározással, szokatlan időpontra, este nyolc órára mégis ülést hívott egybe, amelyről alig néhányan értesülhettek. Hirtelenkedése nyomán legfeljebb harminc főrend gyűlt össze a jobbágyszabadítás főrendi vitájára, közülük is csak egy-két főpap szólhatott hozzá az egyházi tized eltörléséhez. Azért így is éjfélig tartó vita kerekedett, amelyből Batthyány kijelölt miniszterelnök alaposan kivette részét. Végül a jelenlévő főrendek hozzájárultak a jobbágyszabadító törvényekhez. Másnap reggel véglegesítették szövegét, s felküldték Bécsbe. A jobbágyszabadítás örömnepévé vált vasárnapi napon a püspökök *Te Deumot* miséztek, amelyen részt vett a teljes országgyűlés a nádorral az élén, Lamberg vezetésével kivonult a katonaság, sőt ujjongó környékbeli parasztok is elárasztották a várost. Néhány óra múlva arisztokrata körökben megkezdődött a kijózanodás. Eltörölték az úrbéres szolgáltatásokat, s nem gondoskodtak a földesurak veszteségeinek kiegyenlítéséről? Szapáry Antal gróf kardjára vésette: *kármentesítés, vagy halál!* Könnyelműségéért nyíltan és négy szemközt többen felelősségre vonták a nádort, aki ezért másnap, ugyancsak hirtelen elhatározással, a konzervatív arisztokráta előtt is menteni akarva népszerűségét (a jobbágyszabadítás, saját jövedelmeit tekintve, őt kevésbé izgatta), táviratozott Bécsbe: az uralkodó a kármentesítés biztosításáig ne hagyja jóvá a törvényjavaslatot. Batthyány, hogy a huzavonák elébe vágjon, merész lépésre szánta el magát: március 23-án miniszterelnöki körlevélben hirdettette ki a parasztok előtt a jobbágyszabadítást, s ezzel a pozsonyi konzervatívokat is, Bécsét is kész helyzet elé állította.

Közben a bécsi konzervatívok is ocsúdni kezdtek. Hol keressenek ellensúlyt az erősödő, önállósodott Magyarország ellen? Már a forradalom kitörésekor felvetették a magyar konzervatív kormánypolitikusok: a horvátoknak, kérésükre, adjanak Habsburg bánt. Kulmer báró szerémi főispán hívta fel a figyelmet Jellačićra, az egyik határőrezred ezredesére: szerinte katonabánra lesz szükség. Az Államértekezlet már március 21-én tárgyalta a szokatlan előterjesztést. (A horvát bán rendszerint nagy vagyónú magyar arisztokrata, most pedig alacsony rangú, vagyontalan katonatiszt a jelölt.) Szögyény László alkancellár másnap a nádor megkérdezését javasolta. Jellemző a kölcsönös bizalmatlanság légkörére, hogy a főhercegek jelenlétében fogalmazta meg a nádort felrendelő táviratot. Este tíz órakor lóhalálában megérkezett István, fekete magyar ruhában, kardosan, nyakában az aranygyapjas renddel, mellén a Szent István-rend keresztjével. (A sietséget akarta jelezni, azt, hogy a főrendek ülése után rögtön kocsiba szállt.) A nádor vonakodott, arra hivatkozott, hogy nem ismeri Jellačićot, továbbá Batthyány miniszterelnök véleményét sem kérték még ki. Erről az Udvarban már hallani sem akartak, sőt Hartig miniszter cinikusan megjegyezte: a

nemzetiségek fellazításával lehet majd a magyarokat kordában tartani. Másnap megtörtént Jellačić kinevezése, s a hó végén Kulmer báró már megírta neki: „Ausztria vissza akarja hódítani Magyarországot”. A nádor, minderről nem tudva, még aznap éjjel emlékiratot fogalmazott, hogy ennek a politikának a járhatatlanságát bebizonyítsa. Március 24-i felségelőterjesztésében Magyarország vonatkozásában három lehetőséget vetett fel. Az első: sorsára hagyni az országot, kivonulni onnan, engedve, hogy öldökölve essék egymásnak a földesúr és a paraszt. Ez az út nem járható, hiszen kiszámíthatatlan károkkal jár, vészbe sodorhatja a többi tartományt. A második lehetőség: folytatni az alkudozást Batthyányval a felelős miniszteri törvényjavaslat éppen napirenden lévő ügyében. Batthyányék pillanatnyilag urai a mozgalomnak, ezen az úton tehát meg lehet tartani Magyarországot. Az egyezkedés kudarca esetén viszont fel kell készülni arra, hogy a kisnemesség és az országgyűlési ifjúság Bécs ellen vonul! Végül a harmadik lehetőség: a fegyveres erő alkalmazása. Ebben az esetben legalább negyven-ötvenezer emberre és egy megbízható királyi biztosra lenne szükség. Először Pozsonyban oszlatandó fel az országgyűlés, majd Pesten rendet teremtve vasökölrel kell kormányozni mindaddig, amíg a körülmények megkívánják. Kérdés, van-e elegendő katona, akad-e megfelelő személy, s biztosítva lesz-e a többi tartomány nyugalma. A maga részéről csak akkor járulna hozzá ehhez a megoldáshoz, ha teljesen sikertelenek maradnak a Batthyányval folytatott alkudozások, s ha azzal az ország főméltóságai is egyetértenek. Ő tehát a második megoldást pártfogolja, ha nem emellett döntenek, félreáll. (Tehát az ellenforradalmi szerepet nem vállalja.)

Istvánnak kialakult taktikai fogása volt, hogy ilyesfajta álalternatívákkal jelölje ki a járható cselekvés útját. 1845. szeptember 5-én a cseh rendekkel konfliktusba bonyolódó udvar számára három lehetőséget vázolt fel, majd ékesszólóan fejtegette, hogy azok közül kettő miért nem járható. 1847 végén, mint utaltunk rá, megint csak két lehetőséget jelölt ki, az országgyűlés feloszlását vagy az egyezkedés megkezdését, de csak az utóbbit tartotta lehetségesnek.

A nádor némileg iskolás beadványát a hivatásos politikus rutinjával alakította át mesteri helyzetelemzéssé és az ellenforradalomnak most már valóságos programirátává annak kezdeményezője és államkonferenciai előterjesztője, Szögyény László alkancellár. Az első lehetőséget természetesen ő is elvetette. A katonai erő alkalmazását nagy lelkesültséggel javasolná, hiszen Magyarország helyzete indokoltá tenné a katonai beavatkozást. De nincs elég katona, nincs elég pénz. Márpedig, tette hozzá a nádornál bölcsebben, itt nem lenne elég az egyszerű katonai demonstráció, harcra is lehet számítani, s a küzdelmet következetesen végig kell vinni. (Szögyény nyilván a bécsi eseményekre utalt: a kezdeti vérontás itt csak olaj volt a tűzre.) Tehát csak a második lehetőség marad, akkor viszont ügyelni kell arra, hogy a korona azon jogaiból, amelyek később lehetővé tehetik az engedmények visszavételét, semmit se engedjenek. Szögyény konkrétan a hadügyekre, a pénzügyekre gondolt. Később azután sok minden módosítható, máskor is előfordult már hasonló eljárás. *Ha pedig nem lehetne másként egyezkedni, mint a királyi jogok feladásával, akkor nyílt forradalmi állapot nélkül is a fegyvereknek kell majd átengedni a döntést.* Amíg a nádor beadványa, s zömmel Szögyényé is, a konszolidáció jegyében fogant, vagyis a rendteremtést akarja elérni, persze minél kevesebb alkotmányos engedménnyel, a kiemelt mondat már az ellenforradalom programja: a kényszerből megadott engedményeket, még akkor is, ha általuk sikerül az ország nyugalmanak helyreállítása, fegyverrel kell visszavenni.

Az Államértekezleten március 26-án felolvasott fenti két helyzetértékelés után a résztvevők megállapították: sem elegendő fegyveres erő, sem elegendő pénzeszköz nincs arra, hogy a katonai megoldást válasszák. Folytatni kell az egyezkedést. Hozzákezdtek tehát a felelős minisztériumról szóló magyar törvénytervezet megtárgyalásához. A nádort továbbra sem vonták be a tanácskozásokba, de javaslatára egyezkedni kezdtek a Bécsbe hívott Batthyányval és Deákkal, mint kijelölt miniszterekkel. Ők nem vettek részt az üléseken, hanem ki-kiszaladt hozzájuk egy-egy tanácsos a tervezetekkel, vagy őket hívták egyenként ide-oda. „Sokat futkostunk, kértünk, okoskodtunk, fenyegetőztünk a főhercegeknél” – számol be a március 27-i napról Deák. Meg is egyeztek, ám a következő napon az Államértekezlet résztvevői, az események történetírójának találó kifejezésével, „tovább fúrtak-faragtak” a kiadandó királyi leiraton, amelyet Deákék már Pozsonyban vártak. A március 28-i leirat megsemmisítette a miniszterekkel kimunkált kompromisszumot, amennyiben visszautasította az önálló magyar had- és pénzügyeket, s nem ismerte el a nádor államfői státuszát. Mindez nagy elkeseredést keltett Pozsonyban is, Pesten is. A közép-európai sajtót bejárta a hír: a leirattal elégedetlen magyarok arra készülnek, hogy királlyá kiáltják ki Istvánt, s végleg elszakadnak Bécsből. A Helytartótanács ideiglenes elnöke, Zichy Ferenc gróf sem jelentett mást Budáról:

„ha a pénz- és hadügyi minisztériumok kérdése igen hamar és teljesen kielégítő módon elintézés nem nyer, akkor István főhercegnek királlyá proklamáltatása el fog következni, a továbbiak pedig beláthatatlanok”.

Batthyány a leirat országgyűlési kihirdetése után bejelentette lemondását, mire István főherceg még az ülésen meleg szavakkal marasztalta, s felajánlotta kiegyenlítő közreműködését. Most már ki tudja hányadszor közölte: állását köti ahhoz, hogy a felelős minisztériumról szóló törvényt érdemi korlátozás nélkül elfogadják Bécsben. Kossuth az ezt követő vita során minden eddiginél erősebben ostromozta a bécsi konzervatívokat, név szerint sorolva fel a vétkes tanácsadókat. A nádor ezekkel a hírekkel még az éjjel Bécsbe vágatott.

Március 30-án négy magyar minisztert, Batthyányt, Deákot, Széchenyit, Eötvöst táviratilag Bécsbe kérték. Most már szabályos megbeszélésre került sor a főhercegek, tanácsadók és a magyar miniszterek között. Batthyány „szárazon és dacosan” védte álláspontjukat, Deák jogi érvekkel, Eötvös ékesszólással, Széchenyi szívhez szóló szavakkal próbálkozott. Hasztalan. Az éjfélén túlnyúló több órás tanácskozás során a főhercegek nem engedtek. Ellenállásuknak sem erkölcsi, sem anyagi fedezete nem volt. A helyzet Bécsben is válságosnak mutatkozott, azután néhány nappal korábban az olasz tartományokban kitört és győzött a forradalom, sőt a Szard Királyság március 23-án hadat üzent Ausztriának, hogy megszerezze az elszakadni készülő olasz tartományokat. Amikor a késő éji órákban a nádor, Széchenyi és Eötvös ismét felkereste a főhercegeket, azok már hajlottak az engedményekre. A miniszterek biztosították őket lojalitásukról, a nádor pedig – Eötvös szerint – „emberül állt ellen Lajos főherceg keserű szemrehányásainak”. Hajnal felé megtört a jég. Állítólag az öreg Cziráky Antal államminiszter térdén állva könyörgött a főhercegeknek, hogy a fiatal Ferenc Józsefre való tekintettel most az egyszer még engedjenek. A magyar miniszterek izgatottan várták, változik-e most is megegyezésükhöz képest a királyi leirat. Dél előtt vette azt kézhez a nádor, tartalma megfelelt a kialakított kompromisszumnak. A

szükséges változtatásokat azután Kossuth maga végezte el a felelős miniszteri törvényjavaslat szövegén. Az országgyűlés és a közvélemény elfogadta a miniszterek által kimunkált egyezséget. Része volt ebben a nádornak is, s a magyar kormány, jól ismerve István hiúságát, döntő részben neki tulajdonította a dicsőséget.

Ezután néhány nap alatt megtárgyalták a még elintézetlen törvényjavaslatokat. Forma szerint is kinevezték a minisztereket. Az országgyűlés bezárására, a törvények aláírására („szentesítésére”) V. Ferdinánd és kísérete április 10-én Pozsonyba érkezett. A változások igazi horderejét a király nem fogta fel, a kormány bemutatásáról azt jegyezte fel, hogy megismerkedett „az ország zászlósaival”. Zavarát, István iránti kisebbségi érzését jól tükrözi naplófeljegyzése, amelyet az országgyűlés ünnepélyes, a pozsonyi prímási palotában lezajlott április 11-i záróaktusáról készített:

„Először Szögyény alkancellár beszélt, magyarul. Azután én, magyar nyelven, aminél olyan nagy lármá [éljenzés – G. A.] volt, hogy többször abba kellett hagynom. Végül a főherceg-nádor intézett hozzám egy igen erős és egészen emelkedett köszönőbeszédet nagyon erős hangon, amely igazán meghatott és ezzel az országgyűlés bezárásának ceremóniája szerencsésen bevégeződött.”

Az alkotmányos államfő

Az 1848. április 11-én szentesített és ezzel hatályba lépő magyar törvények a jogrendbe illesztették a magyar polgári átalakulást. A modern Magyarország megalapozását eredményező jogszabályok gyors munkával készültek, s megalkotói éppen az átalakítás törvényességének biztosítása érdekében kompromisszumokat is vállaltak. Mindez kétségtelen, de a törvények történelmi értékelése alkalmával, európai párhuzamok keresésekor vehetjük észre, hogy egyedül Magyarországnak sikerült már 1848 tavaszán a forradalom vívmányainak törvénybe iktatása! Franciaország, Németország, az osztrák tartományok alkotmányozó gyűlése csak hónapokkal később látott munkához, s egyikük sem ért el maradandó eredményeket. A felkelt két, osztrák megszállás alatti olasz tartomány, Lombardia és Velence, nem jutott el odáig, hogy népképviselési rendszert teremtsen.

A magyar 1848-as forradalom – Deák István amerikai magyar történész találó kifejezésével – „törvényes forradalom” volt, vagyis forradalmi jellegét sem vonhatjuk kétségbe, ugyanakkor a konzervatív erők jogfelfogása szerint is érvényesnek, legitimnek tekintendő az átalakulás, hiszen az arra egyedül jogosított szervek, az országgyűlés és az uralkodó alkotott róla törvényeket. Mindennek óriási jelentősége lesz a későbbiek során, nem utolsósorban ebben rejlik a magyar forradalom és szabadságharc későbbi rendkívüli teljesítményeinek egyik oka. A legitimitás, a törvényesség biztosítása engedelmességre kényszerítette a netán vonakodó államapparátust, az alkotmányra felesketett tisztakar jó része, nemzetiségi különbség nélkül, kitartott a szabadságharc ügye mellett. Kétségtelen tény: az áprilisi törvények jó része eleve felcserélésre szánt, ideiglenes rendelkezés volt, mivel a törvényhozók részint – az alkalom kihasználásának kényszere folytán – siettek, részint pedig nem érezték magukat hivatottnak arra, hogy mint „utolsó” rendi gyűlés, a néhány hónap múlva amúgy is összeülő népképviselési országgyűlés intézkedéseinek elébe vágjanak. Mindezzel együtt is maradandó jogalkotó munkát végeztek. E törvények jó része, például a felelős minisztériumról vagy a sajtószabadságról szóló, lényegében vagy forma szerint is egy évszázadon át, egészen 1949-ig érvényben maradt.

Az 1848-as törvények három csoportba sorolhatók. Az első intézkedéssorozat a társadalom átalakítását, a jogegyenlőségen alapuló polgári társadalom megteremtését célozta. Döntő eleme az azonnali, a földesurak későbbi teljes állami kármentesítésén alapuló jobbágyfelszabadítás volt, amely a parasztok használatában lévő föld túlnyomó részét, az úgynevezett úrbéres állományt azok tulajdonába adta, s az eddigi szolgáltatásokat (robot, kilenced, tized, pénzjáradék) egyszer s mindenkorra eltörölte. A jobbágyokat nem terhelte a megváltás, azt az állam vállalta magára. A két érdekelt felet, a földbirtokosokat és a parasztokat nagyjából egyaránt kielégítő, kompromisszumos megoldás jött létre, amely lehetővé tette, hogy valósággá váljék az érdek-egyesítés két évtizeddel ezelőtt meghirdetett politikája. A leghaladóbb jobbágyfelszabadítás volt az 1848. évi magyar, s legfőbb célját, egy véres osztályháború kitörésének megakadályozását sikerült elérnie. A törvények másik csoportja a polgári alkotmá-

nyos államrendszer kiépítését célozta. Az ország területét egyesítették (unió Erdélylyel), és a minisztérium kormányzása alá helyezték. A kormány a népképviselési alapon választandó parlamentnek tartozott felelősséggel működéséért. A törvények harmadik csoportja pedig Magyarország önállóságát biztosította a Habsburg-birodalmon belül. Az utóbbi két törvénycsoport a legszorosabban összefüggött az újjáalkotott nádori funkcióval.

Említettük már, hogy a magyar ellenzéki vezetők március 15-én, a Pozsonyból Bécs felé tartó gőzhajón úgy döntöttek: arra kéri az uralkodót, hogy a királyi jogkört adja át István nádornak. V. Ferdinánd ezt saját hatáskörében megtehetette, ám az új megoldás így ideiglenes intézkedés maradt, állandósítása törvény alkotását igényelte. Egy „alkirályi” megbízás ugyanis bármikor visszavonható! A magyar politikusok ezért a nádori tisztelet, amelynek már a feudális törvények is királyhelyettesítő funkciót biztosítottak, most hasonló, de immár a modern alkotmányos államrendbe illesztett jogokkal bástyázták körül újól. Kimondták, hogy ha az uralkodó nincs az országban (s a birodalomban ez volt a természetes, hiszen az Bécsben székel), akkor a nádor „a végrehajtó hatalmat a törvény s alkotmány ösvényén teljes hatalommal gyakorolja”, vagyis (a király utólagos jóváhagyásával) ő nevezi ki a miniszterelnököt, s egyebekben bármely intézkedése éppúgy érvényes, mintha azokat az uralkodó adta volna ki. Ugyanakkor azt is rögzítették, hogy a király, illetve a nádor rendelete csak akkor hatályos, ha azokat a miniszterek egyike is aláírja (ellenjegyzzi). A polgári alkotmányos királyságokban ma is érvényes alapelv valósult meg, amely szerint „az uralkodó uralkodik, de nem kormányoz”, funkciója tehát túlnyomórészt reprezentatív jellegű. Ugyan sok mindent meg tud akadályozni, ha megtagadja aláírását, de semmilyen érdemi politikai tevékenységet nem képes kifejtetni a kormány vagy a parlament ellenében, hiszen miniszteri aláírás nélkül intézkedései érvénytelenek. Mindez Európa-szerte lassan-lassan érvényesülő kormányzati rend lett. A magyar 1848. évi megoldás különlegessége abban rejlik, hogy itt lényegében két reprezentatív személy állott az ország élén, a *király* és a *nádor*. Ha a király az országba jött, a nádor funkciója mintegy elenyészett, de a törvényalkotók inkább a másik lehetőséggel számoltak. A nádor tehát *államfői* jogokat nyert el, ha nem is kapta meg a jogkörök teljességét. Mert a törvények szentesítését (jóváhagyását) az uralkodó fenntartotta magának, s még a végrehajtó hatalom terén is kiemelték három kérdéskört, amelyekben, persze megint csak miniszteri ellenjegyzéssel, távolléte esetén is maga az uralkodó döntött. (Ez volt a március végén kialakult kompromisszum lényege, amelynek vitáiról említést tettünk.) Közéjük tartozott a nemességadományozás, kegyelmezés, főpapi kinevezések kevésbé fontos jogköre; továbbá a hadügyek terén a magasabb katonai kinevezések fenntartása és a hadsereg alkalmazása az ország határain túl (vagyis magának a hadüzenetnek és a békekötésnek a joga is); végül a külügyek intézése. A fenntartott (rezervált) jogkörök fennmaradásának jogi és politikai, végső soron hatalmi okai voltak. Nemességadományozást, főpapi kinevezést csak koronázott király gyakorolhatott, e jogköröket nem ruházhatta át. Ami a hadsereget illeti – s itt folyt a legtöbb vita –, kétségkívül érvelhetett az uralkodó avval, hogy példának okáért egy osztrák ezredből elbocsátott katonatisztet egy magyar ezredben ne telessenek tábornokká, egyáltalán, ne különbözzenek a katonatiszti karrierlehetőségek a két birodalomfélben, hiszen akkor a derekabb tisztek a kedvezőbb előmenetelű országot választják. Ennél is fontosabb volt, hogy a különböző tartományokból sorozott ezredek rendszerint egy másik

tartományba kerültek: a csehek mondjuk Lombardiába, a magyarok Galíciába, az osztrákok Erdélybe és így tovább. 1848-ban, a törvények megalkotásának időpontjában is ez volt a helyzet, s az uralkodó nevében azzal érvelhettek, hogy a birodalom veszélyeztetése nélkül ezt az állapotot azonnal nem változtathatják meg. Végül pedig a jövőre nézve, azzal az elvi lehetőséggel is lehetett számolni, hogy a birodalom egyik fele hadat üzen, a másik viszont nem vesz részt a háborúban, sőt, ha mindez nádori jogkör lenne, a birodalom két – magyar és osztrák – fele is háborúzhatna egymással.

Ami viszont a külügyeket illeti, azok lényegében a diplomáciai hálózat fenntartásából állottak. A követeket azonban nem az egyes országok, hanem az uralkodók küldték egymáshoz, formailag, mint személyes megbízottaikat. Külön magyar követi hálózatra ezért a magyar liberálisok egyelőre nem gondolhattak, magyar külügyminisztériumot sem állíthattak fel. Mindezen, kizárólagosan az uralkodó által (vigyázat: nem a másik birodalomfővel „közös” (!) intézendő ügyek kezelésére külön magyar minisztériumot, egy bécsi „király személye körüli minisztériumot” létesítettek, amelyet egykorúan a magyarok is, az osztrákok is külügyminisztériumnak hívtak, s amelynek vezetését egy tapasztalt, idős arisztokrata diplomatára, Esterházy Pál hercegre bízták.

A nádor kezébe Pest-Budán roppant hatalom került, s a nádort, a király szinte teljes jogú helyettesét, az országgyűlés választotta. Ezért az udvar nem egyezett bele abba, hogy a nádori tiszt betöltője mindenkor „sérthetetlen”, felelősségre nem vonható államfő legyen, de kimondták, hogy „a mostani nádor, cs. kir. főherceg Istvánnak személye sérthetetlen”. (Elvileg a jövőbeni nádorok is megszerezhették ezt a jogálást.) A nádori államfői tiszt modern volt annyiban, hogy az államfő csak felelős minisztériummal kormányozhatott, különlegessége viszont abban rejlett, hogy felette mégiscsak ott volt a király, akihez – mint utaltunk rá – a főherceg-nádort a családi hűség, a titokban tartott házi törvény rendelkezései is szorosan hozzákötötték. A konfliktusok lehetősége tehát benne rejlett az 1848 áprilisában kialakított megoldásban. A törvény megalkotói, a magyar liberálisok, alighanem tisztában voltak ezzel.

Az uralkodó személyének közösségén (azonosságán) nem lehetett változtatni, hiszen a *Pragmatica Sanctio* nyílt felmondása a birodalom szétbontásával lett volna egyenértékű. Érdemes felfigyelnünk viszont arra, hogy az egyetlen 1848. évi törvényhely, és pedig a Kossuth által fogalmazott sajtótörvény egy cikkelye, amely a *Pragmatica Sanctio*t konkrétan értelmezi, az *uralkodócsalád* közösségéről szól. Vagyis nem az *uralkodó* a közös, hanem csak a *dinasztia*: eszerint elvileg lehetne egy *másik* Habsburg a magyar trónon! Történetírásunk hajlik annak elfogadására, hogy megalkotói e törvényhellyel *szekundogenitúra* alapítását, konkrétan István főhercegnek a lehetőségek közül ki nem zárt királyságát készítették elő.

Bonyolult államjogi helyzet állott elő az 1848. évi átalakulással. A magyar liberális reformerek eredeti, még a reformkorban kitűzött célja az volt, hogy csak az uralkodó személye legyen közös („perszonálunió”). A nádor törvénybe iktatott, királyhelyettesítő jogköre lazított még az eredetileg tervezett perszonális unió is, hiszen az intézkedések többségében nem volt szükség az uralkodó egyetértésére. Ha viszont a külügyek egészére és a hadügyek egy részére gondolunk, akkor a kapcsolat nem lazább, hanem szorosabb volt, mint a perszonálunió. Hogy hogyan érvényesül majd mindez a gyakorlatban, az elsősorban az erőviszonyoktól függött, de a magyar kormány po-

litikai szándékain és ügyességén, nem utolsósorban a királyon és a nádoron, az ő (nemcsak magyar kormányhivatalnokokból álló) környezetén is múltott.

A nádor és magyar minisztériuma, a politikai helyzet feszültségei folytán, nem tartotta magát szorosan a törvény előírásaihoz. Elintézésre váró ügyekkel többnyire a királyhoz fordultak, még ha a törvény ezt nem is rendelte el. Például a Jellačić elleni intézkedésekhez folyvást kikérték a király hozzájárulását, mert így remélhették, hogy a bánt engedelmességre kényszerítik. Csak május 17-e után, amikor a király Bécsből Innsbruckba menekült, jelentette be István nádor a nyilvánosság előtt: törvényes jogainak teljes gyakorlatába lép. A bonyolult államjogi megoldás ráadásul még csak papíron létezett, számos kérdés megoldásra, sok intézkedés végrehajtásra várt. Például ki parancsnokol a katonaság felett, s ki fizet ellátásukért? Azok, akik a katonákat adták, vagy azok, akiknek területén vannak, tehát a Magyarországon lévő olasz, lengyel stb. ezredek felett a Batthyány-minisztérium?

A vívmányok gyakorlati érvényesítése, a megoldások kialakítása még kölcsönös jóindulat esetén sem haladt volna konfliktusoktól mentesen. Az újsütetű osztrák kormány (március végén szervezték gyorsan, hogy a nyugati birodalomfélnek is „felelős minisztériuma” legyen) éppúgy ragaszkodott az egész birodalom képviseléséhez az alapvető fontosságú ügyekben, mint az udvari körök, a bécsi főhercegek és környezetük. Mert e kettő, az alkotmányos kibontakozást kereső bécsi minisztérium és az ellenforradalommal kacérkodó udvar, korántsem azonosítható egymással.

Nem volt teljes az egység a nádor és minisztériuma között sem. István valószínűleg fel sem ismerte a viharos átalakulás sodrában, hogy milyen roppant horderejű államjogi változások mentek végbe. Alighanem arra gondolt, hogy modernebb formák között, nagyobb önállósággal vezeti majd tovább az ügyeket, a megújult bécsi vezetéssel egyetértésben. Miniszterei hamarosan ráébresztették, mennyire téved. A Batthyány-kormány tagjai zömmel nagy formátumú államférfiak, nem pedig engedelmeskedő bürokraták voltak. István nádor ismerte őket, de április 11-e után ébredt rá igazán, hogy viszonyuk megfordult. Míg előbb az ellenzéki politikusok nem értek célhoz nélküle, most ő került ebbe a helyzetbe, ellenjegyzésük, egyetértésük, támogatásuk híján csak panaszkodni tudott. Elvileg leválthatta a minisztereket, a gyakorlatban nem volt kikkel pótolnia őket. (Április végén felkínálta a miniszterelnökséget Széchenyinek, aki határozottan visszautasította.) Fenyegetőzhetett a lemondással, de tudta, ha leköszön, számára nincs visszaút, a kormány pedig marad. Igaz, a kormánynak is szüksége volt azért a nádorra. Személye biztosította a legalitást. Amíg ő állott az élén, senki nem gyanúsíthatta az országot lázadással.

Különös egymásrautaltság alakult ki tehát néhány hónapig a nádor és a minisztérium között. A nádor volt ugyan a legmagasabb rangú személyiség az államvezetésben, s ő elnökölt (ha jelen volt) a minisztertanácsban, ám ő volt a legfiatalabb, a legkevésbé tapasztalt, sőt a leginkább koncepció nélküli; s a tanácsban nemigen akadt szövetségesekre. Batthyány nem kedvelte a nádort, nyílt titok volt, hogy korábban nem akart Habsburgot erre a posztra. A gróf határozottabb, sőt rátartibb, arisztokratikusabb jelenségnek látszott, mint a biedermeier főherceg. A bécsi és innsbrucki tárgyalásokra sem mentek együtt, csaknem mindig egymást váltották. Széchenyivel a nádort régi ismeretség és kölcsönös jóindulat kötötte volna össze, a közlekedési miniszter azonban egyre erősödő idegi labilitása folytán nem nyújthatott támaszt Istvánnak. Deákot kifejezetten idegesítette a „puhának” tartott nádor, az ő viszonyuk

volt a legfeszültebb, Deák többször rászólt, vagy kioktatta. Kossuth politikai elképzelései különböztek a leginkább az államfőétől, mégis igen sokszor egyedül a pénzügyminiszter tudta meggyőzni őt a miniszterek közül. Talán azért, mert neki volt a legtöbb empatikus készsége, átérezte a nádor nehéz helyzetét, s így fel tudta kínálni azokat a formai megoldásokat, amelyekre annak szüksége volt. Szemere Bertalan belügyminiszter sokszor azt sejteti, hogy bensőséges kapcsolatban áll a náddal, de emögött inkább csak a kisnemes sznobériáját, az országos hatalomba most belekóstoló politikus fontoskodást sejthetjük. Klauzál Gábor kereskedelemügyi miniszter a kormány legkevésbé karakteres alakja. Eötvös a leginkább dinasztikus érzelmű, jó az együttműködése a náddal, életkorban a legközelebb állnak egymáshoz, s talán kedélyvilágukban is. A nádor a távollévő Mészárosban (egyelőre ezredével Itáliában háborúzik) remél majd segítőt találni, hiszen tudja róla, hogy derék katona, de csalódnia kell. A hadügyminiszter viselkedését a későbbiekben Batthyányhoz igazítja.

Az első meghökkenés még a törvények szentesítése előtt, április 9-én érte a nádot. Az udvar az engedményekért cserébe ellenszolgáltatást kért, erről pedig a miniszterek hallani sem akartak: nem adtak katonát (közben pedig a Szárd Királysággal kitört a háború); nem voltak hajlandók átvállalni az államadósság egy részét; a kormány hatáskörét pedig ki akarták terjeszteni az ország déli részén húzódó katonai Határőrvidékre is. A legkényesebb mindezek közül az államadósság ügye volt, hiszen a birodalmat pénzügyi csőd fenyegette, az új magyar kormány pedig egyelőre elhárította, hogy azokból részt vállaljon. István, aki feltehetőleg könnyelműen megígérte, hogy az Udvar számára kedvező döntéseket szerez, „szánalomra méltó”. De még a megjegyzést tevő Széchenyi is hozzáteszi: nincs mit tenni.

Az első formális minisztertanácsi ülésre még Pozsonyban, április 12-én került sor. A miniszterek 14-én érkeztek meg, a nádor 18-án jött Pest-Budára. A főherceg több hónap után újra elfoglalta a nagy erővel felújítani kezdett királyi palotában lévő szálását. Egy látványos mozzanat: a palota előtti fekete-sárga őrbódékat piros-fehér-zöld színűre festették; s egy kevésbé látványos: beköltözött a nádor mellé Zsedényi Ede, a megszűnt magyar kancellária rendelkezési állományban lévő tanácsosa.

A Batthyány-kormány, mint ezt Urbán Aladár alapvető feltárásai tisztázták, nagy energiával, céltudatossággal látott munkához. Ugyanazzal a lendülettel, amellyel a törvények megalkotása sikerült, most azok életbeléptetését akarták elérni, minél gyorsabban, s minél következetesebben, vagyis a perszónálunió irányába tolva el a törvények értelmezését. A minisztérium munkája kezdetben nem járt látványos eredményekkel, s ezért a közvélemény, amelyet szinte mámorossá tett a véleménynyilvánítás lehetősége és a szinte korlátlan sajtószabadság, elégedetlen volt Pesten a kormánnyal. A lakosságon belül éleződtek a feszültségek, a lakók és a háziurak, a céhmesterek és a legények, továbbá a katonaság és a polgárok között. Aggasztó hírek jöttek Horvátországból, a Délvidékről. A hangulat pattanásig feszült, a kormány tekintélye a kezdeti lelkesedés után csökkent, hatalmi eszközei viszont csekélyek voltak, sem pénzzel, sem számottevő engedelmes fegyveres erővel nem rendelkezett. A miniszterek maguk is aggasztónak látták a helyzetet.

A nádor szinte megdöbben, mi folyik már néhány napja Pest-Budán. „Kannibáli módon konfúzus itt minden. Senki sem tudja, ki a szakács s ki a pincér.” (Az éttermi hasonlatban talán Széchenyi egyik kedvenc megfogalmazása cseng vissza.) A konfúzió fő oka pedig – derül ki a Ferenc Károlyhoz intézett levélből – Batthyány, aki mint

az egyetlen tárca nélküli kormánytag, Mészáros távolléte idejére átvette a hadügyeket, s csak bajokat csinált. (Batthyány megpróbálta kormánya alá rendelni a katonai vezetést, de ez bécsi parancs híján nem sikerült.) További leveleiben a nádor Bécsből „gyors utasítást” kért, mivel „a minisztérium többségének szelleme nem jó”, s amikor hadügyi vonatkozású lépéseik ellen tiltakozott, a minisztérium tagjai világosan tudtára adták, hogy ők a törvény fő mozgatói, és ők bizony ilyen tágan értelmezik a törvényeket; s végtére is: ők a felelősek. Megtagadták, hogy fizessék az országon kívüli magyar csapatok ellátását, mert ez az egyetlen, „mondhatni erkölcsi eszköz”, amivel több csapatot vonjanak be az ország területére. A horvát konfliktus valóban fenyegető – tette hozzá István –, ezzel kapcsolatban is írásos utasítást kér.

Hova küldte jelentéseit a nádor? Magánemberként levelezett, hiszen semmilyen hivatali alárendeltség nem kötötte Bécshez. Az uralkodónak kötelességszerűen referált, noha jól sejtette, hogy beszámolóját mások fogják értékelni. De kik? Ezt még ő sem tudta pontosan! A március végén megalakult osztrák minisztérium ugyanis a megszűnő Államértekezlet örökösének tekintette magát, amennyiben megpróbált továbbra is, afféle régenstanácsként, az uralkodó helyett dönteni. István hozzájuk került jelentéseit *előterjesztésnek* (*Vortrag*) tekintették, formailag nagyon is kétes módon (hiszen magánlevelekről volt szó), s kidolgozták rá az utasításokat. De nem minden V. Ferdinándhoz intézett levele került a bécsi miniszterek kezébe! Néhány beszámoló az udvari köröknél, a főhercegeknél maradt, s alkalmanként ott fabrikáltak rá választ. István tehát, ha a királynak írt, egy „fekete dobozzal” levelezett, s ha feleletet kapott, nem tudta, milyen erők állanak az V. Ferdinánd által aláíratott válasz mögött. Ha hozzávesszük, hogy néha az egyik kör késleltette a feleletet, míg a másik egy későbbi levélre hamarabb írt választ Budára, akkor elképzelhetjük azt a zavart, amely Istvánt alkalmanként elfogta. (Később, például szeptemberben, mindez roppant bonyodalmak okozója lett.) A másik címzett, Ferenc Károly trónörökös, többnyire már maga vette kézbe a leveleket, ő viszont ritkán válaszolt. Végtére is, milyen jogcímen adhatott volna utasítást? (Nem is szólva arról, hogy képességei komoly politikai koncepció kialakítását aligha tették lehetővé.)

A bécsi minisztérium például „a bán eltávolításának [pest-budai – G. A.] szándékát” már ekkor, április 24-én „aggasztónak” találta, tehát Zágrábban ellensúlyt keresett a magyar minisztériummal szemben, sőt a bán megkereséseire érdemben, és többnyire kedvezően válaszolt. Ferenc Károly főhercegtől viszont egyelőre Jellačić is hasztalan könyörgött konkrét utasításért! Jellačić pénzt is inkább a bécsi minisztériumtól kapott, Zsófiáéknál hiába kilincsel – nem volt nekik! Az is előfordult, hogy Ferenc Károly válaszát a magyar külügyminiszter, Esterházy fogalmazta meg. (Jellačić azután, mint köztudott, a leveleknek, írásos utasításoknak se nem hitt, se nem engedelmeskedett.) A régi és új intézmények, a régi és új erők küzdelme folytatódott tehát, változott körülmények, változott pozíciók között. Ami a régi maradt: a birodalom létét a *Pragmatica Sanctio* egyelőre senki által kétségbe nem vont erejénél fogva az az V. Ferdinánd testesítette meg, akinek érdemi befolyása az események menetére nem volt. Az uralkodó és udvara tehát – a többi európai, forradalmakon átment országtól, fővárostól eltérően – nem vált azonnal a retrográd erők gyülekezési centrumává. A Habsburg-birodalom ellenforradalma „vidéki” mozgalomként kezdődött, a három, lassan egymásra találó ellenforradalmi vezető, Windisch-Grätz, Jellačić, Ra-

detzky (kezdőbetűik után: WIR, vagyis „mi”) a maga tartományában bontja ki az ellenforradalom zászlaját: Csehországban, Horvátországban, illetve Itáliában.

István tehát egyelőre magára maradt. A kormányátalakítás kockázatát nem vállalta, erre nem akadt embere. Április végén már elkészítette lemondását bejelentő manifesztumát, május 13-án pedig, hogy az udvari köröket megnyilatkozásra kényszerítse, el is küldte azt Ferenc Károlynak. (Ekkoriban a főváros folytonos izgalomban volt a „budai vérengzés”, a Lederer budai főhadparancsnok elleni május 10-i tüntetés véres szétzavarása miatt.) István kérte, hogy a futárt, főudvarmesterét, Grünne ezredet, azonnal küldje vissza a trónörökös döntésével.

„Csak addig akarok nádor lenni – állította –, amíg osztrák főherceg maradhatok. Ha csak azért tartanak, hogy mindenfajta engedményeket tegyenek, csak hogy az országot megnyugtassák és e pillanatban ne veszítsék el, én engedelmeskedni fogok – de kifejezett parancsot kérek.”

A nádor ekkori menekülési szándékának ismeretében, amelyről történetírásunknak eddig nem volt tudomása, a Batthyány-kormány itt nem részletezhető májusi válsága még súlyosabbnak, a helyzet még polarizáltabbnak tűnik.

Miért nem kapott István választ Bécsből? Azért, mert ultimátumszerű üzenetének megérkeztek újabb forradalom tört ki a birodalmi fővárosban, amely az udvart hamarosan menekülésre kényszerítette. Nem maradt idő érdemi válaszra. De a bécsi vezető körök később is hallgattak, akkor, amikor István maradása számukra már egyre kevésbé volt kívánatos. Még szeptemberben sem szólították fel a lemondásra!

Valószínűleg azért nem, mert féltek a hevülékeny, hirtelen nádor reakciójától. Egyszerűen nem bíztak meg benne. Attól tartottak, hogy ebben az esetben István nem el, hanem *előre* menekül. Vagyis elfogadja a magyar politikusok várható ellenajánlatát: a koronát. S noha mi tudjuk, hogy Istvánban egy pillanatig sem fordult meg a merész gondolat, Bécsben azért nem voltak ebben olyan biztosak. Féltek a magyarok rábeszélő készségétől, hiszen volt mit ígérni a Közép-Európában mindenütt oly népszerű főhercegnek. (Hozzátehetjük: a korona időben történő elfogadása valóban kész helyzet elé állíthatta volna Európát, az ilyen államcsínyek diplomáciai elfogadása egyáltalán nem ritka, s már egészen Angliáig eljutott e tervezgetéseknek a híre.) Mert a pest-budai minisztérium, s ezt István is tudta, a konfliktusok ellenére sem volt „antidinasztikus”. Ellenkezőleg, a minisztertanácsban éppen ezekben a napokban vették fontolóra, hogy az erdélyi országgyűlésre Ferenc Józsefet (a trónörökös gyermekét), vagy Lipótot (Rainer főherceg fiát) kellene királyi biztosként kiküldeni. A dinasztia egy tagjának jelenléte erősítette, s egy újabb főherceg magyarországi tartózkodása tovább támogatta volna a kormány legitimitását, hatalmának megkérdőjelezhetetlenségét, s így paradox módon elébe vágott a külső és belső restaurációs tervezgetéseknek is. Centrumot teremtett a vidéki ellenforradalommal szemben.

István nádor, tisztének foglyaként, hivatalban maradt. Hamarosan újabb, valószínűleg miniszteriális környezetéből származó elképzeléssel lepte meg az udvart: jöjjön a király Budára!

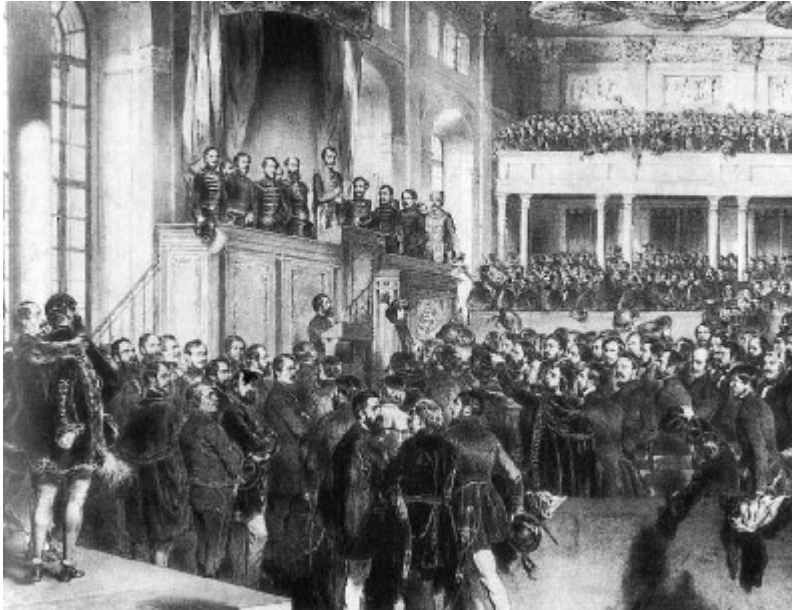
Történetírásunk e kezdettől fel-felbukkanó gondolat (Petőfi áprilisban verssel tiltakozott ellene) kormányprogrammá emelkedését a császári udvar május 17-i Innsbruckba menekülésének 19-i híréhez köti. A konkrét ajánlatot azonban már ezt megelőzően, május 15-én megfogalmazta a nádor. Ferenc Károlyhoz intézett levelében

ugyanis beszámol a Délvidékről és Horvátországból érkező hírekről, Jellačićé „engedetlenségeiről” és „túlkapásairól”.

„Pártatlanul véve a dolgokat, sokban a bosszuló nemezis tört Magyarországra [ebben ismét Széchenyi stílusára ismerünk – G. A.], másrésztől viszont a bán teljesen félreismeri hatáskörét.”

„Hogy a dolgokat rendbe hozzam – írta –, néhány nap múlva Bécsbe megyek a következő kéréssel: „ha ott odafent [Bécsben – G. A.] nagyon mozgalmasan mennének a dolgok – Őfelsége hű magyarjai körébe jöhetne, most talán a pillanat alkalmas ehhez – Őfelsége bizonyosan nincs kitéve [itt Budán – G. A.] engedményeknek, sőt éppenséggel engedményekhez jutand – ha itt leend – újonckhoz, pénzhez stb.”

Prágába nem tanácsos költöznie, mivel ez a németek körében nem keltene jó benyomást. (István arra utalt, hogy Prága székhelyül választása a birodalom nyugati fe-



10. István nádor megnyitja az országgyűlést 1848. július 5-én.
Borsos Miklós és August Pettenkofen litográfiája

lének szláv jellegét emelné ki. A csehek ellenezték, hogy Ausztria német tartományai beolvadjanak az egységes Németországba.) Most építik át a budai palotát, amíg az elkészül, szívesen látná a császárt vendégül kastélyában Alcsúton. S amíg az uralkodó itt van, Bécsben is „energikusabban lehetne haladni”.

István legalábbis a miniszterek egy részével egyeztette terveit, hiszen május 18-án már arról írt, hogy a horvátokkal meg lehetne békülni, amennyiben azok követeléseiket a júli-

usban összeülő magyar országgyűlésen előterjeszthetnék. A nádor arra biztatta a bécsi kormányköröket, hogy legjobb lenne lemondani Jellačićot, mindenestre tartsák magukat szigorúan a törvényekhez, és ne tegyenek neki engedményeket, különben Horvátország is, Magyarország is elveszett.

István váratlan, energikus fellépése elsősorban a Bécsből érkező hírekkel függött össze. E napokban Bécsben újabb forradalomra került sor, amely kikényszerítette a kormány átalakítását, az általános választójog deklarálását. A tüntetők behatoltak a palotába, egyes hírek szerint a császári család tagjait is inzultálták. A bécsi mozgalmak nem elkergetni, hanem befolyásuk alá vonni próbálták a császári család tagjait. A dinasztia kétségkívül nem tudott ellenállni a tömegmozgalmak követeléseinek. „Az osztrák ház széthull” – mondotta ekkor István Széchenyinek. Pedig még meg sem érkezett az uralkodó szökésének biztos híre! Ferdinánd ugyanis május 17-én elhagyta Bécsset. Környezete sétakocsikázásra vitte, s a császár meglepve látta, hogy a hintó a linzi országútra kanyarodik. Innsbruckba vitték.

A hír május 19-én jutott Pestre. Az összegyűlt minisztertanács a nádor egyetértésével fontos határozatokat hozott. Végleg eldöntötték, hogy megkezdik a honvédtoborzást, tehát a császári-királyi hadseregtől független fegyveres erő felállítását. Hat héten belül összehívják az országgyűlést. Hazahívják a külföldön lévő magyar csapatokat, az Itáliában harcoló és a Bécsben állomásozó alakulatokat kivéve. Mielőbb végrehajtják az uniót Erdéllyel. Batthyány pedig, hatáskörét túllépve, behívta Magyarországra a székely határőröket. (Erdély egyesítését ugyanis a kolozsvári országgyűlés még nem mondta ki. Batthyány merész lépésére azért volt szükség, mert a székely határőrök Erdélyből való kivonását az egyelőre még illetékes bécsi katonai vezetés is megkezdte.) A minisztertanács utasította Esterházy minisztert is, hogy azonnal hagyja el Bécset, s tiszte szerint menjen az udvarhoz. A dinasztíával kapcsolatos elképzelésekről István nádor levele számol be, amelyet a trónörökösnek küldött. Ebben kijelenti, hogy „elektromos ütésként” érte valamennyiüket a császár távozásának híre, s csak sajnálkozni tudnak, hogy nem Magyarországra jött.

„A minisztérium helyzete, az enyémé, fölöttébb sajnálatos. Parancs, utasítás nélkül sajnos önmagunkra, saját belátásunkra vagyunk utalva.”

A minisztérium azt kérte tőlem – írja –, hogy *alter egonak* (a király teljes jogú helyettesének) nyilatkoztassam magam; egy futárt indítunk most Innsbruckba, hogy titkos utasítást kérjünk a felségtől, mi is a teendő.

„Reszketek a gondolatától, hogy a bán végül fellép ellenünk – akkor minden elveszett.”

Kérem tehát – folytatja István –, a trón érdekében; mert igazában azt szeretnénk, ha a király, Ferenc Károly vagy Ferenc József lenne itt, hogy őfelsége *alter ego*jaként ruházzanak fel a rend fenntartásának és a királyi parancsok kibocsátásának jogával, mindaddig, amíg ezt az enyhébb és kedvezőbb viszonyok, avagy Őfelsége a király budai jelenléte feleslegessé nem teszi. Erdélyre vonatkozóan is célszerű lenne engem a teljhatalommal ellátni – állítja a főherceg –, mert az unió küszöbön áll, és „Magyarország erősítése a monarchia megmentését jelenti!”. A monarchia megmentéséről van szó, melyért minden áldozatra kész vagyok. Összehívom az országgyűlést, s remélem, hogy az Mária Terézia idejére fog majd emlékeztetni! (Amikor a magyarok „életüket és vérüket” ajánlották fel a szorongatott uralkodónak.) Egy küldöttség indul most a királyhoz, hogy Magyarországra hívja. Addig is a leghatározottabban kérem, hogy küldjék meg „Őfelsége titkos vagy kihirdetett akaratnyilvánítását”, és pedig „oly gyorsan, ahogyan csak lehetséges”. Ha mindez nem egyeztethető össze főhercegi állásommal, akkor mindent inkább vesztsek el, mint odaadásomat királyom iránt. Ha viszont elszánná magát a király, hogy Gazon át Budára jöjjön, vagy gőzhajóval Linztől a magyar fővárosba hajózzon – ez lenne a legjobb Magyarországnak. Hogy itt nem lesznek-e forradalmi megmozdulások, azt persze nem tudom garantálni. Mellékelem az engem *alter egó*vá kinevező királyi kézirat tervezetét, fejezi be levelét István.

A minisztertanácsról kiszivárgott hírek alapján a baloldali *Marczius Tizenötödike* című lap fejlécében közölte a rendkívüli hírt: a minisztertanács „provizorius [ideiglenes] királynak” kiáltotta ki a nádort. Lehetséges, hogy először arra szólították fel, ne várja meg az innsbrucki döntést, s maga vegye kezébe a teljhatalmat, de valószínűbb,

hogy a lap értesülései voltak pontatlanok. A főhercegre sérelmes, a minisztériumot is kompromittáló lapszámot gyorsan elkobozták. Az eddig élesen ellenzéki lap e fontos kérdésben a későbbiekben igazodott a minisztérium politikájához: „Jelszavunk: a nemzeti gyűlés s királyunk köztünk maradása” – jelentik be már másnap, s később is sokszor sürgetik a király Budára jövetelét.

Miért szerette volna a kormány, hogy a király Budára jöjjön? – Ez a lépés Jellačić bán alól minden bizonnyal kihúzta volna a talajt, egyáltalán a császárhűséget hangoztató nemzetiségi mozgalmak veresége nyilvánvalóvá vált volna. De a döntő megfontolások ezúttal külpolitikai természetűek voltak. A birodalom belső, a magyar áprilisi törvények által meghatározott, bonyolult, a perszonáluniós alapszerkezetet lazább megoldásokkal (nádori jogkör) és szorosabb elemekkel (külügyek, részben a hadügyek) kombináló újjászerveződését a nemzetközi diplomácia, az európai hatalmak nem vették tudomásul. Pontosabban számon tartották, hogy változások történtek, s hogy a magyarok súlya megnőtt, de számukra az egyetlen érdemi hatalmi központ, amellyel számolniuk kell: maga a császár maradt. Magyarország – hiába lett *alter ego* a nádor – csak az uralkodó „segítségével” törhetett ki a nemzetközi elszigeteltségből.



11. János főherceg birodalmi kormányzó bevonul a frankfurti német nemzetgyűlésbe 1848. július 12-én

Hiszen, amikor a nagyköveteknek választaniuk kellett a bécsi külügyminisztérium és az uralkodó között, szinte kivétel nélkül követték Ferdinándot, s elmentek utána Innsbruckba! (Némelyik követ azonnal útra kelt, mások hazulról kértek előbb utasítást – ám az utóbbiakat megint a császár mellé küldték!) Ugyanúgy elkísérték volna Budára is, s ekkor Magyarország, szinte törvényes intézkedés nélkül, a birodalom külügyi központjává válhatott volna.

A Batthyány-kormány eleddig egyetlen nagyobb horderejű önálló és demonstratív külpolitikai lépést tett: május 14-én Pázmándy Dénes és Szalay László személyében „követeket” (kormány meghatalmazottakat) küldött az összeülő frankfurti német nemzetgyűléshez. Az 1848-as forradalom nagy lehetőséget, az egység megteremtését kínálta fel a harminchat államban szétagoltan élő németek számára. Most mindenünnen képviselők érkeztek Frankfurtba, hogy kidolgozzák az egységes Németország alkotmányát. Várható volt, hogy a parlament államfőt választ és ideiglenes kormányt teremt. A magyar küldötteket ehhez a testülethez delegálták, s noha tárgyalások folytatására is felhatalmazták őket, István nádor – tudomásunk szerint – nem kifogásolta a diplomáciai akciót, sőt aláírta megbízólevelüket. A német egység megvalósulása ekkoriban nagyon valószínűnek tűnt, s mindenki azzal számolt, hogy a Habsburg-birodalomnak eddig is a Német Szövetséghez (*Deutscher Bund*) tartozó területei, tehát a nyugati birodalomfél java része (az olasz tartományok, Galícia, Dal-

mácia kivételével) csatlakoznak majd az egységes Németországhoz. E területek – a szűkebb Ausztria, Csehország – feletti főhatalom átkerül majd Frankfurthoz, az egységes német állam vezető szerveihez. Mi lesz akkor a Habsburg-birodalomból? Laza alakulatként, perszonáluniók révén egybekapcsolódó országhalmazként fennmaradhat ugyan, de a dinasztia érdemi hatalomgyakorlásának területe csak az Erdéllyel most egyesülő Magyarország, továbbá Galícia, Dalmácia lehet. (Az olasz tartományok elszakadtak, e területeket már a bécsi minisztérium is hajlandó volt feladni.) Az el nem szakadó birodalomrészek természetes középpontja: Buda. Itt tehát – Habsburg jogar alatt – szinte új birodalom szerveződhet, amely jókora, mintegy húszmillió középhatalomként betöltené a térségben a kívánatos egyensúlyozó szerepet, sőt a török birodalom felbomlása esetén magához kötheti az önállósághoz még gyenge, de onnan már kiszakadó területeket: Havasalföldet, Moldvát, Szerbiát. A Buda-központú birodalom irányítói kétségkívül a magyarok lesznek, s világosan érzékelhető a tervezetés nacionalista felhangja. De azt sem feledhetjük, hogy a terv, mint a legkedvezőbb, optimális variáns született meg, s csak a teljes német egység megvalósulása esetén lett volna aktuális. Bírálhatjuk az elképzelés nacionalista mozzanatait, felfedezhetjük benne a magyar vezető szerepigényét, a döntő mégis az, hogy a Batthyány-kormánynak kötelessége volt, hogy a térség jövőjén elgondolkodjék. Az adott etnikai, társadalmi, gazdasági viszonyokat figyelembe véve pedig visszatekintve, elméletileg sem alkothatunk más modellt: a német egység megvalósulása esetén a dél-kelet-európai, német, orosz, török közötti régió központjának szerepét a magyaroknak kellett vállalniuk. De István nádor vállalai ehhez már keskenyek voltak.

A másnapi, május 20-i minisztertanács ezért átgondoltabban döntött: nem a nádori teljhatalom a legjobb megoldás (noha ezt a lehetőséget továbbra is fenntartották, csak immár a második helyre sorolták). Maga a nádor menjen Innsbruckba, s hívja a királyt Budára, mivel így Magyarország helyzete is szilárdabb lenne, s „az összes birodalom politikája határozottabb elvek szerint vezettetnék”. A magyar minisztérium politikai elképzelései tehát túlléptek az áprilisban kialakított államjogi megoldáson. Ha az elképzelés valóra válik, nádorra nemigen lesz szükség, hiszen a Budára érkező király a törvények szerint jogainak teljes körű gyakorlatába lép.

Miért vállalta a hatalmat kedvelő nádor, hogy a király Budára hívásával saját funkcióját tegye jelentéktelenné? Mert egyre kevésbé ízlett neki már a hatalom! Jellačić semmibe vette, arcképét Zágrábban elégették, s érezte, hogy Horvátország felől nagy veszély fenyegeti. „Ferenc Károlynak igaz lelkére meg kell mondania, támogatja-e a bánt?” – jegyezte fel magának, mint tisztázandó kérdést. Érezte, hogy az Udvar nem áll mellette, ezért szívesen feladta volna kényes politikai szerepét. Végére is, a cím és az anyagi előnyök megmaradnának neki! De ennél azért többre vágyott! Emlékezzünk: eredetileg Bécsből akarta leköltöztetni az uralkodót! S most hozzátehetjük: ő maga pedig ott próbált pozíciót találni magának. Pulszky Ferenc, a külügyminisztérium államtitkára közvetítette kérését a bécsi kormányhoz: mit szólna az ottani minisztérium és a közvélemény, ha a főherceg Bécsbe jönne? A bécsi kormány már a császár távozása után, kényes helyzetben fogalmazta válaszát, s lényegében elutasította, hogy István náluk politikai szerepet vállaljon.

A nádor innsbrucki küldetésével viszont a magyar kormány kockáztatott. Az István hirtelen elhatározásaival, vagyis határozatlanságával számoló Széchenyi figyelmeztette erre minisztertársait: mi lesz akkor, ha nemhogy a király nem jön, hanem a

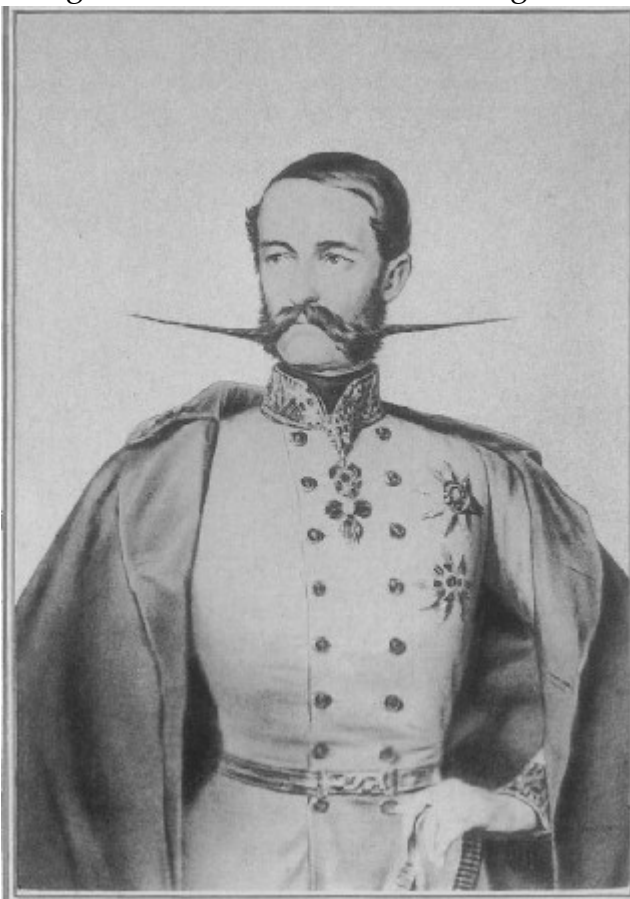
főherceg sem tér vissza többé? A miniszterek végül vállaltak ennyi bizonytalanságot, ám, hogy kisebbítsék azt, egy-két napig még visszatartották a nádort, hogy mintegy lelki tréningben részesítsék. Kossuth mindenesetre kimondta: ha István elhagy bennünket, „tulajdon fejünkkel kell játszánunk”, vagyis akkor a Habsburg legitimitás nélkül lesznek kénytelenek vállalni a politikai irányítást.

A nádor Eötvös miniszter és Zsedényi kancelláriai tanácsos kíséretében május 24-én kelt útra. Bécsben bizonytalan, kapkodó minisztériumot talált. Az itteni kormány légüres térbe került. Az uralkodó meneküléséről a bécsi miniszterek éppúgy csak utólag értesültek, mint a császárváros lakói. A tömegek előtt a kormány viszont népszerűtlen lett, mivel az égető munkanélküliségen, a tömegnyomoron nem tudott, vagy nem akart segíteni. (Figyelemreméltó, hogy a német forradalom szociális [proletár] forradalommá fejlesztésén buzgólkodó Karl Marx személyesen folytatott augusztusban Bécsben agitációs munkát!) A minisztérium a birodalom politikai újjáalakítására vonatkozó elképzeléseit sem hirdette meg. A közvélemény várakozása a frankfurti német nemzetgyűlés felé fordult. Ennek jeleként a Burg ablakából és a Stefansdom tornyából hatalmas fekete-vörös-arany zászlót lengetett a szél. Bécsset, mint utaltunk rá, a diplomaták is elhagyták. A kormánynak alig volt katonája, a tartományok polgári és katonai kormányzói tetteleg, vagy szóban is felmondták az engedelmességet. A bécsi minisztérium szinte tehetetlenül ülésezgetett, miközben a szláv ajkú lakosság azt várta tőle, hogy szakít Frankfurttal (vagyis a német egység ügyével) s a birodalmat szláv színekben, de legalábbis föderalizált formában teremti újjá. Közben a nemzetközi diplomácia az olasz tartományok elszakadásának elismertetését szorgalmazta, Radetzky itáliai osztrák főparancsnok viszont pénzt és katonát követelt.

Érthető, hogy ezer gondja közepette a bécsi minisztérium ezekben a napokban kerülni akarta a nyílt összeütközést a pestivel, így azután hozzájárultak például a frankfurti magyar követek megbízatásához. Ugyanakkor meglepő, hogy ezekben a legválságosabb hetekben sem gondoltak arra, hogy belenyugodjanak a magyarok áprilisban törvényesen kivívott különállásába! Pillersdorf miniszterelnök például aznap, amikor rávezette jóváhagyó sorait a magyar frankfurti követek kinevező okmányára, hozzájárulását elhallgatva jelentette Ferenc Károlynak: a magyarok elszakadásra készülődnek, hiszen követeket küldenek Frankfurtba! Kényszerűen elismerte ugyan, hogy a magyar kormány jár el legális úton, amikor a horvát bán túlkapásait meg akarja állítani, „de a politikában nem a formális jog dönt”. Az „alkotmányos” osztrák miniszter tehát törvénysértő eljárásra buzdította a korona örökösét, azzal az indokolással, hogy a szlávok „csüggenek az összmonarchián”, míg a magyarok eljárása „legalábbis kétes”. Jellačićé bátorításán kívül viszont sem Pillersdorfnak, sem kollégáinak nem volt más konkrét elképzelése. A bécsi hivatalok ugyan civakodni próbáltak már májusban is a magyarországiakkal, de Bécsben óvakodtak attól, hogy mindezt a nyilvánosság előtt szellőztessék. Ujjhúzó próbálkozások voltak ezek csupán. Nem érthetünk egyet azzal a feltételezéssel, miszerint csak azt várták, hogy Radetzky győzzön Itáliában, hogy azután Magyarország meghódítására induljanak. Ellenkezőleg, kimondták, hogy az olasz tartományokat még a magyar különálláson is túlmenő engedményekkel kell megkínálni, sőt elszakadásuk jóváhagyását is fontolóra vették. Radetzky itáliai főparancsnok tiltakozott a tartományok feladása vagy komoly alkotmányígérettel történő kielégítése ellen, de Bécsben, majd a miniszterek be-

folyására Innsbruckban is leszögezték: még újabb katonai győzelmek esetén is fő törekvésük az olasz tartományok megbékítése lesz.

Mi volt a helyzet Innsbruckban? A császárváros elhagyása kétségkívül óriási bel- és külpolitikai presztízavesztésnek számított. Szétzilálódott a hivatali apparátus. Úgy tűnt, mintha a dinasztia teljesen odadobta volna a gyeplőt. A birodalmat még hívei, újjáélesztői is romokban látták. Anton Schmerling lovag például, aki ekkor egyszerre munkálkodott a német egység megvalósításán és a Habsburg-birodalom fennmaradásán Frankfurtban, nem látott más megoldást, minthogy a főhercegek között osszák fel a birodalmat: legyen Magyarország Istváné, Cseh- és Morvaország Ferenc Józsefé, a többi Jánosé; Galícia, mint Lengyelország része, önállósuljon, az olasz tartományok szakadjanak el. Az innsbrucki udvar egyelőre várakozó álláspontra helyezkedett. Ferdinánd hű tiroli népének tisztelgését fogadta, sétálgatott, fúvószenét hallgatott, s örült, hogy kevés aktát visznek be hozzá. A birodalom nyugati végének tartományi székvárosa mégis hamar központtá szerveződött. Megérkeztek a diplomaták, megjöttek a hadsereg futárai. Radetzky visszaküldte a még áprilisban hozzá menekített fiatal főhercegeket (egyszerre négy időzött vezérkarában, ezért írta a rendületlenül császárhű neves osztrák költő, Grillparzer nagy feltűnést keltő, Radetzkyhez címzett versében: „*a Te táborodban van Ausztria*”). Zsófia főhercegnő ezután aktívan kézbe vette a válság megoldását, tárgyalt a hadvezérekkel, diplomatákkal, küldöttségekkel, mert Innsbruckban derült ki igazán, hogy a birodalom nemzetiségei kivétel nélkül



12. István főherceg altábornagy 1858-ban

dinasztikus támasszal szeretnék nemzeti vagy alkotmányos céljaik biztosítását. Megjelentek a prágaiak, hogy költözzön hozzájuk a császár, de Brünnből a morva rendek nagyobb biztonságot, nagyobb lojalitást ígértek. Érkezett küldöttség az osztrák tartományokból, Zágrábból, s persze magából Bécsből is: odamenjen, bennük bizzon az uralkodó! Mások csak biztatásért jöttek, Erdélyből például két delegáció is, a románoké és a szászoké: ne hagyja el őket a „császár”, akadályozza meg az uniót! Tény, hogy Ferdinánd mellett, mint illetékes, ott állt Doblhoff osztrák vagy Esterházy magyar miniszter, s az uralkodó az ő kezükből átvett okmányról olvasta fel „saját” válaszát. De azt már nem tudták megakadályozni, hogy a császári család tagjai „magánkihallgatáson” ne fogadják hű alattvalóikat! (Ebben a kegyben részesült Jellačić is...)

A május 27-én Innsbruckba érkező nádor tehát nem diktálhatott. A király ugyan írásban is megígérte, hogy az országgyűlés megnyitására, várhatóan tehát július ele-

jére, Magyarországra jön; de inkább csak azért történt mindez, hogy az *alter egora* vonatkozó okmány megtárgyalását ezzel levegyék a napirendről. István viszont elérte, hogy Erdélyt neki rendeljék alá, s ez fontos lépés volt az unió irányában, s egyúttal jelzi, hogy milyen kapkodás folyt Innsbruckban, hiszen ott az erdélyi unió ellenzői voltak a hangadók. Megegyeztek abban is, hogy Batthyányt és Jellačićot egyaránt Innsbruckba hívják, békéltető tárgyalásra. Érezhető, hogy versenyeztetni akarták a magyar politika alkotmányos-liberális és a horvát politika abszolutista-militarista vezetőjét: melyikük ad többet a birodalomnak? Alighanem a nádor kíséretében lévő Zsedényi Ede volt kancelláriai tanácsosnak fogant meg agyában az a gondolat, hogy a magyar-horvát viszálynak egy konzervatív jellegű, de a magyar liberális alkotmányosság alapzatát nem érintő kompromisszummal lehetne a magyar kormány és az Udvar számára egyaránt kedvező fordulatot adni. A gondolat, mint az ügyes politikai lépéseké oly gyakran, nagyon egyszerű: az Erdéllyel együtt már tíz-tizenkét milliós lakosságú Magyarország több katonát tud, akár azonnal, kiállítani, mint az alig egymillió Horvátország! Ajánljon tehát Magyarország katonát az itáliai hadszíntéren vesztesre álló császári csapatok megsegítésére, s cserébe az Udvar költözzék Budára, de legalábbis nyugodjék bele a bán menesztésébe! A dinasztikus lojalitásáról ismert Eötvös támogatta ezt a megoldást, útban hazafelé örömmel számolt be róla Bécsben a külügyminisztérium államtitkárának, Pulszky Ferencnek. István is örömmel fogadta, hiszen úgy látta, ezzel a személyével kapcsolatos bizalmatlanságot sikerül eloszlatnia, sőt a birodalom megmentőjének szerepében is tetszeleghet. Innsbruckban hagyta Zsedényit: a konzervatív tanácsos képviselte most a másik konzervatívval, Esterházyval a magyar politika folytonosságát, amíg Batthyány meg nem érkezett. Majd István is elindult hazafelé; útközben találkozott a már Innsbruck felé utazó Batthyányval.

Batthyány tárcájában Pesten fogalmazott királyi leirattervezeteket vitt magával: a magyar fővárosban az időközben nyílt ellenszegülésre vetemedő bán azonnali leváltása mellett döntöttek. Amíg Batthyány az udvarral tárgyalt, ott nem jelent meg a bán, pedig egyidőben egymással folytatandó tárgyalások végett rendelték a magyar és a horvát politikust Innsbruckba, így azután a magyar miniszterelnök a jelzett kompromisszum jegyében különösebb nehézség nélkül érte el a bán leváltását, majd nagy erőfeszítések után kicsikarta a magyarok részéről alku tárgyává soha nem tett, ám Innsbruckban megakadályozni próbált erdélyi uniótörvény szentesítését is. Június 12-én a miniszterelnök hazaindult, s 14-én már meg is érkezett Pestre.

Miközben Batthyány megkezdte innsbrucki tárgyalásait, a nádor június 7-én Budán beszámolt a minisztériumnak. A magyar miniszterek, akár hittek a Jellačić „ejtését” ígérő híreknek, akár nem, hiányolták az érdemi garanciát: a nádor nem kapott teljhatalmat, az uralkodó pedig Magyarországra ígérkezett ugyan, de betegsége folytán bármikor kimenthette magát. Kossuth ráébresztette a nádort, hogy küldetése nem sokat változtatott a május közepi politikai alaphelyzeten. A kérdést dűlőre kell vinni: vagy a király jöjjön ide, vagy érjék el a nádor teljhatalmát. Kossuth június 8-án egy előterjesztést fogalmazott meg, amelyet a nádor írt alá, s a Batthyányt helyettesítő Széchenyi ellenjegyzett. Az *államirat* a birodalom helyzetének elemzésével indul, rámutat arra, hogy Magyarország szilárd alakulat, „nincs ország Európában, melly rendezettebb állapot képét mutatná, mint Magyarország belseje, különösen azon rész, mellyen a magyar nép faj lakik”. Vannak ugyan nemzetiségi mozgalmak, de a

pártütésnek a király, ha ide jön, „polgári vérontás nélkül véget vethet”. „Magyarország épségbeni megtartásában fekszik kulcsa a dinasztia jövőjének”, ezt pedig Innsbruckból elérni lehetetlen. A védelmi intézkedésekben – ismeri el őszintén Kossuth – a királyi szót „semmi átruházás nem pótolhatja”. (Érdekes, hogy az irat az országgyűlés megnyitásával, teendőivel nem foglalkozik.)

Naivitás volt-e a király meghívása? Talán a külpolitikai tapasztalatlanság, liberális illúziók játszottak ebben szerepet? Nos, az irat megérkezése előtt a konzervatív, tapasztalt diplomata, Esterházy herceg, aki Innsbruckban is állandó érintkezést tartott fenn a külhatalmak követeivel, fontos lépésre szánta el magát. Június 9-én Ferenc Károlyhoz fordult: itt az ideje a döntésnek. Jöjjön az uralkodó azonnal Budára! Érvei hasonlítanak is, el is térnek Kossuthétól. De célja ugyanaz! Esterházy külügyminiszter szerint „Magyarország a legnagyobb, a legerősebb, a legfontosabb tartomány”, méltó arra, hogy az uralkodó székhelyét oda helyezze. Budán küszöbön áll az országgyűlés megnyitása, ezt hagyományosan mindig az uralkodó végzi. Személyes megjelenésének óriási hatása lenne, mivel – említi fel az idős diplomata is – Mária Terézia egykori pozsonyi fellépésére emlékeztetne. (Tehát a magyarok életüket és vérüket ajánlanák!) Ha eljön, meg lehet állítani a monarchia szétesését. Mint a korona régi tanácsosa „esedezik” (*flehe ich*) a kedvező döntésért. A német tartományokat is visszavezetné a rendhez, ha szomszédságukban stabil Magyarországot látnak. Ha viszont nem jön a király (ennek felvázolásával Esterházy merészebb lehetett, mint a nádor nevében fogalmazó Kossuth), fennáll a veszély, hogy a monarchikus szellem alábbhagy, s a magyarok magukra hagyva csak magukra gondolnak. A külügyminiszter kijelenti, hogy személyesen garantálja (!), hogy az uralkodó sehol sem él nyugodtabban, Tirolt is beleértve, mint Magyarországon. Küldöttségek sem fogják ott gyötörni. Útvonalként azt javasolja, hogy a császár Salzburgnak és Graznak induljon, ha nem éjszakázik, négy nap alatt Körmenden lehet, s azután a Sárvár–Pápa–Győr útvonalon mehet tovább, ahonnan hajóval érkezne Budára. Indítványa dönt a monarchia sorsáról – szögezi le végül.

Nemcsak a Kossuth és Esterházy közötti politikai egyetértés érdemli meg figyelmünket. A magyar külügyér konkrét indítványai feltehetően annak figyelembevételével készültek, hogy a dinasztia érdemi megfontolás tárgyává tette a Budára jövetelt. Nem naiv politikai kombinációk születtek tehát Pesten. Még április végén kijelentette az osztrák követ Frankfurtban, hogy Ausztria nem fogja magát alávetni egy új német központnak, ha ez bekövetkezik, „jobb, ha a császár Pesten rendezkedik be”. Innsbruckban azután a külhatalmak követei is adtak ilyen értelmű biztatást. Örökké csak-ugyan nem maradhatott a császári család Tirolban. Egyes források arra utalnak, hogy Mária Anna császárné, V. Ferdinánd felesége, pártolta a Magyarországra költözés tervét.

Másnap, június 10-én Doblhoff Innsbruckban tartózkodó bécsi miniszter még azt jelenti, hogy talán sikerül rávenni a császárt: mind Bécsben, mind Pesten ő maga nyissa meg az országgyűlést. De az alkotmányos miniszterek nem találtak meghallgatásra. E napon Ferenc Károly főherceget jelölték ki az uralkodó bécsi *alter ego*-jának. Esterházy erre bejelentette az udvarnál, hogy Magyarországon *alter ego* a törvények szerint csak a nádor lehet, s utasítást kérő jelentést küldött Pestre. A magyar fejlemények szempontjából nem döntő, de az alkotmányos átalakulás elfogadásától való tartózkodást jelzi, hogy másnap végül mégsem Ferenc Károlyt, hanem a „vidéki” János

főherceget bízták meg az uralkodó bécsi képviselőjével. Mivel Jánossal viszont a Frankfurtban működő osztrákoknak voltak tervei, azok tiltakoztak a döntés ellen. „Hol van Ferenc Károly, a korona legközelebbi örököse?” – háborgott Schmerling a hír hallatán. „Hogyan lehet, hogy ily fontos időben nem foglalja el azt a helyet, amely megilleti?”

A magyar minisztertanács Esterházy jelentésének vétele után egy utolsó kísérletre



13. István nádor futása (karikatúra)

vállalkozott: a nádort ismét, megint Eötvös és ezúttal még Széchenyi társaságában Innsbruckba küldték: beszéljék rá a királyt arra, hogy Budára jöjjön, vagy a nádori teljhatalom megszerzésével térjenek haza. Június 18-án kiegészítették mindezt még azzal, hogy a legjobb, ha az országgyűlést Ferenc Károly nyitja meg: a trónörökös jobban reprezentálja a dinasztiát, mint az inkább a magyarokhoz, mint családjához kötődni látszó nádor.

Június 23-án délelőtt Eötvös és Széchenyi megérkezett Innsbruckba. Rögtön kihallgatást kértek és kaptak Mária Anna császárnénál, Zsófiánál és Ferenc Károlynál. (Széchenyi jegyzi fel ezt a sorrendet.) Délután megérkezett az egy nappal később induló, az utat lóhalálában megtevő István is, aki este már az uralkodóval és Ferenc Károlyval vacsorázott. De hamar szétváltak – jegyzi fel V. Ferdinánd naplójában –, mert István fáradt volt, alvás nélkül tette meg a hosszú utat, „ami nem jó”.

Június 24-én a magyar miniszterek és a nádor értekeztek Ferenc Károlyval. Most tudták meg, hogy eldöntötték: az uralkodó „egyelőre” nem megy Magyarországra. István ekkor levélben fordult V. Ferdinándhoz, kifejezve, hogy „sokakkal együtt csalódott reményeiben”. Kijelentette, hogy Magyarország, és ezáltal az egész Monarchia romlását idézheti elő a döntés. Újra érvelt Magyarország nagyságával, jelentőségével, s azzal, hogy ha Magyarországnak áldozatokat kell hozni az államadósság és az újoncmegajánlás terén, ezt csak a király jelenléte érheti el. A horvát „zavarokból” is anarchia fakad, ha nem jön közéjük, sőt egész Magyarországot is elveszítheti. – István tehát remélte, hogy egy későbbi időpontban talán mégis rábeszélheti a „kamarillát”, hogy Budára jöjjön, s ehhez szállított érveket. Közvetlen intézkedésként azt kérte, hogy Ferenc Károly vagy Ferenc József utazzon el az országgyűlés megnyitására, s őt pedig nevezzék ki *alter egonak*.

Június 25-én V. Ferdinánd szokás szerint együtt reggelizett Ferenc Károlyval, majd misehallgatás és séta után fogadta a három magyar minisztert, Eötvöst, Széchenyit és Esterházyt.

A kihallgatáson csak felesége volt jelen. Az elébe járulók megismételték a kérést: jöjjön Magyarországra! A király egészségi állapotára hivatkozva elhárította a meghívást, majd hozzátette:

„még semmi bizonyosat nem tudok arról mondani, mi fog velünk történni, de én szívesebben élek itt Innsbruckban... ha ismét egészen egészséges vagyok, teljesen kész leszek, hogy teljesítsem kötelességemet, hogy elutazzam Innsbruckból Budára, de nem éjjel-nappal, hanem minden nap aludni [akarok], hogyne betegen érkezsek Budára”.

Hiányos mondatokkal teli naplója tanúsága szerint István iránti kisebbségi érzésének megint kifejezést adott.

Ennél fontosabb az a feljegyzése, hogy este együtt vacsorált Istvánnal, aki innen Zsófiához ment, mivel a főhercegnő kérte. Majd a nádor visszatért hozzájuk, „vacsora után még vitatkozott Ferenc Károllyal”. Valószínűleg ekkor tudta meg, hogy még egy főherceget sem küldenek az országgyűlés megnyitására. A maximális célt, az uralkodó Budára hozatalát, a küldöttség tagjai eleve nem vették biztosra. Remélték viszont, hogy egy tagjának leküldésével az uralkodócsalád jelét adja: a Batthyány-kormány politikája szerintük sem ellentétes a dinasztiaéval. De a kijelölt Ferenc József „hideglelésbe esett”... Végül csak a minimális célt, István *alter egová* való kinevezését sikerült elérniük. Az országgyűlés megnyitását a király a nádorra bízta.

István nádor az országgyűlés kapcsán a királyi jogok teljes gyakorlására nyert felhatalmazást, amely még a törvények szentesítésére is kiterjedt. 1848. június 26-tól augusztus 14-ig volt a teljhatalom birtokában. (Az uralkodó egyedül a főpapi kinevezések, nemességadományozás, kegyelmezés jogát tartotta fenn magának.) A történetek után azonban nehezen lehetett az udvar szándékait kitapogatnia. Tudta, hogy a Batthyány-kormány pozíciója Jellačić, a nemzetiségek és a külföld irányában nem javult. Viszont a nádori teljhatalommal a perszónalúniónál is lazább kapcsolatot alakíthatott ki, szinte elérte államjogi célkitűzéseinek maximumát, s dinasztikus szempontból is legitim módon birtokolta ezáltal mindazokat az eszközöket, amelyek a vívmányok megőrzéséhez voltak szükségesek. Szerepe ezáltal még fontosabbá vált. Rajta, illetve a neki adott esetleges titkos instrukción múlt, hogy az Innsbruckba zarándoló magyar miniszterek a június végi napokban valódi eredményeket érnek-e el, vagy cselvetés áldozatai lesznek. Minden jel szerint István nem kapott „titkos” utasítást, tehát az Udvar, felettébb ügyesen, nyitva hagyta azt az ajtót, amely a magyarországi változások tudomásul vétele felé vezetett. Az Udvar most a magyarok lépéseire figyelt: hogyan élnek a kezükbe adott legitim hatalommal?

Az ország vezetőinek ezentúl már nem volt okuk arra, hogy Innsbruckba menjenek, vagy ott tartózkodjanak! Esterházy ugyan kötelességszerűen egyelőre ott maradt, de beteget jelentett, politikai szerepe nem lehetett, hiszen a jogkörök, a jelzett csekély kivétellel, Budára kerültek. A miniszterekkel és a nádorral együtt elhagyta Innsbruckot az oly fontos szerepet játszó Zsedényi Ede tanácsos is. Utóbbi most következő bécsi politikai működése Jellačić leváltására, az uralkodó Budára hozatalára irányult, tehát a kamarilla köreiben legtöbb időt eltöltő konzervatív magyar politikus is látott még esélyt a Batthyány-kormány békés konszolidálódására.

A távozó magyar politikusok kocsijukból kihajolva feltehetőleg láttak egy szembejövő batárt, amely Windisch-Grätz herceg futárát hozta Prágából. Az ottani felkelés leverése után a győztes altábornagy felajánlotta: rendet teremt, ha főparancsnoki ha-

talmat kap a birodalom valamennyi hadserege felett. S egy császári kézirat, egyelőre titoktartást kérve, az itáliai csapatokat kivéve, ezt meg is adta neki! Windisch-Grätz ettől kezdve állandó kapcsolatban állott az Udvarral. A kinevező kézirat természetesen nélkülözött bármiféle miniszteri ellenjegyzést, jogilag nem volt érvényes. Latour, a bécsi hadügyminiszter sem tudott róla, s ezért, értetlenkedve a prágai főhadparancsnok intézkedéseiről, éles konfliktusokba bonyolódott vele. Sőt július közepén már leváltással is fenyegette Windisch-Grätzet! Persze ő is az ellenforradalom szervezésén munkálkodott, csak éppen más koncepció alapján – de ezzel itt most nem foglalkozhatunk. Hasonlóképpen csak jelezni tudjuk, hogy Jellačićot továbbra is bátorították az udvari körök, s megtörtént a kapcsolatfelvétel Radetzky és Jellačić között is. Június legvégén pedig a bécsi kormány úgy határozott: az itáliai tartományokkal kapcsolatos diplomáciai tapogatózások nem hozták meg a kívánt eredményt, Radetzkyt tehát újoncokkal és pénzeszközökkel támogatják a háború befejezése érdekében.

Miután azonban minderről érdemi információjuk nem volt, a magyar politikusok és István számára éppen ezekben a napokban a békés kibontakozás reménye csillant fel. A politikai helyzetet általában sem látták kedvezőtlennek: a birodalom gyakorlatilag ketté volt osztva, két liberális hírű főherceg, János és István igazgatta, két liberális színezetű minisztériummal, Bécsben és Pest-Budán. Úgy tűnt, hogy Innsbruck számára csak a reprezentáció marad. Mert János kinevezése óta a bécsi minisztérium sem küldte el aktáit Innsbruckba! Eddig a bécsi határozatok után két-három nappal ott került rá az iratokra: „láttam, Ferenc Károly”, majd másnap: „tudomásul vettem, Ferdinánd”. Mostantól csak János látott bele a döntésekbe.

Nemzetközileg sem komorult a láthatár. A diplomaták Jánossal együtt visszatértek Innsbruckból Bécsbe. A magyar követeket pedig nagy lelkesedéssel fogadták Frankfurtban. Június 30-án került ott sor az egyesítendő Németország ideiglenes államfőjének, a birodalmi kormányzónak (*Reichsverweser*) a kijelölésére. Erre a posztra a német nemzetgyűlés elnöke, Gagern, „nem azért, mert főherceg, hanem annak dacára, hogy főherceg”, Jánost ajánlotta, akit nagy többséggel meg is választottak. (A bécsi minisztérium, érthető okokból, alig akarta Frankfurtba elengedni!) Sok szavazatot kapott a nemzetgyűlés elnöke és a baloldal önálló jelöltje is, továbbá egyetlen szavazat esett még valakire: egy tiroli pap képviselő István főhercegre voksolt! (Az ottani magyar követek jelentik: egyesek István német császárságában látják egy közép-európai államszövetség legegyszerűbb megvalósítási módját. Naiv javaslat, de jelzi István népszerűségét.)

Még János bécsi és frankfurti megbízatásai előtt, június 10-én a magyar minisztertanács úgy döntött, hogy ezt a népszerű és István iránt barátságos főherceget kéri fel: közvetítsen Pest és Zágráb között. (Május 15-én egyébként Ferenc Károlynak maga Jellačić is Jánost javasolta erre a szerepre, persze más okból: a bán időt akart nyerni.) A magyar minisztérium ugyan arra gondolt, hogy János menjen Horvátországba, s ott békítse meg a lázongókat, de közben a főherceg, Bécsben ugyancsak „*alter egóként*” helyettesítvén a császárt, tárgyalások útján akarta elérni a rendezést. „Élete legszebb feladatának tekinti” – állította –, hogy a kiegyenlítést létrehozza. Június 27-én kelt leveleiben ezért Bécsbe hívta a (leváltott, ám általa elismert) bánt és a nádort.

De mi legyen a megegyezés alapja? János a horvátokat is biztatgatta, Istvánt is pártfogolta. A sok feladattal ellátott főhercegnek szemlátomást – a későbbi fejlemények is ezt mutatják – nem volt koncepciója. Június 28-án, útban hazafelé Innsbruck-

ból, István felkereste Bécsben Jánost, aki négy nappal előbb lépett hivatalba a császár helyetteseként. Valószínűleg ekkor ismertette meg őt az egy hónappal korábbi innsbrucki kompromisszummal: magyar katonai segítség felajánlása esetén az Udvar felhagy a bán támogatásával.

János azonban nem nagyon bízik a „magyarok” ígéreteiben. Hiszen ők sem adtak garanciát arra, hogy a besorozandó újoncokat csakugyan elküldik Itáliába! Hogy biztosítékot adjanak, István nádor rábeszéli Batthyányi: legyen „miniszterkérdés” az ügyből, vagyis a felajánlást hagyja jóvá a parlament is, a minisztérium pedig állását kösse a határozat végrehajtásához. Erre önmagában nem lenne szükség, hiszen a csapatok felhasználása a végrehajtó hatalom, a kormány hatáskörébe tartozik. Történetírásunknak sok fejtörést okozott, hogy az „olasz segély” ügye egyszerre miért került napirendre. Mint rámutattunk, nem a segély ötlete, hanem parlamenti jóváhagyása lett minisztertanácsi majd parlamenti vita tárgya július elején, és pedig István nádor javaslatára: most, a közben *alter egová* lett János közvetítését felhasználva, kihúzhadják Jellačić lába alól a talajt! Egy fontos kérdésben viszont Istvánnak, illetve Jánosnak kell engednie: a magyarok nem fognak tárgyalni Jellačićsal, mert leváltottnak tekintik, nem is szólva arról, hogy Jellačić sem ismerte el őket! (A horvátok tartománygyűlése nyújtsa be követeléseit a magyar országgyűlésnek, s ekként egyezzenek meg.) A július 6-án Bécsbe utazó Batthyány feladata, hogy minderről tájékoztassa Jánost. Persze aznap a pesti *alter ego* is megírja a bécsinek: a magyar minisztérium hozzájárult a kompromisszumhoz; ha a horvát kérdést sikerül megoldani, „minden eszközzel, a csapatokat is beleértve, segítik a császárt, hogy becsületes és előnyös békét köthessen Itáliában”.

Régóta vita tárgya a nevezetes „olasz segély”: mikor merült fel, kinek az ötleteként, helyes volt-e az elfogadása és így tovább. Láthattuk, hogy a probléma a Batthyány-kormány létrejöttétől kezdve kísérte, hiszen az udvar azonnali újoncsegélyt követelt. (Magyarország utoljára 1840-ben adott katonákat, tíz esztendőre. A megajánlott újoncok szolgálati ideje lassan lejárt, számuk az évek során az alkalmatlanná váltak leszerelésével egyre kevesbedett. Hasonló volt a helyzet a nyugati birodalomfélből besorozottakkal is. A birodalom hadseregének szervezeti keretei négyszázezer embert tarthattak békeidőben fegyverben, a tényleges létszám ekkor negyedmillió körül j árt.) Április 7-én a Batthyány-kormány, arra való hivatkozással, hogy az ország forrongásban van, s az ügy a népképviselői parlamentre tartozik, elutasította az azonnali újoncsegélyt. Május elején Latour osztrák hadügyminiszter kijelentette a magyar katonák hazarendelését szorgalmazó Batthyáynak és Eötvösnek: „csak újoncozás után” küld haza csapatokat, hiszen a hazaküldötteket „külföldi felhasználásra nehéz lesz többé megkapni”. Május végén a liberálisokhoz közel álló magyar konzervatívok (Esterházy Pál, Zsedényi Ede) és a konzervatívokhoz közel álló liberális Eötvös közreműködésével megszületett az István nádor által szorgalmazott kompromisszum Innsbruckban, amelyhez a néhány nap múlva megérkező Batthyány is csatlakozott. Június végén a teljhatalomhoz jutó nádor megint ezzel tért haza második innsbrucki útjáról, amelyet Bécsben egészített ki az előzetes parlamenti határozattal való megerősítés gondolatával. Budán azután Batthyányt megnyerve lépett akcióba. Mint Jánosnak büszkén jelentette:

„Itália miatt oly boldog valék, hogy rábeszélés által – nem tagadom, hogy nagy erőfeszítéssel – odáig vittem az ügyet, hogy a miniszterek nemcsak nekem nyilat-

koztatták ki, hogy ha a horvát zavarokat békésen elsimítják, akkor minden erejükkel a császár mellé akarnak állani Itáliában, hanem jegyzőkönyvbe vették, hogy miniszterkérdést csinálnak belőle! Ezzel meg vagyok győződve arról, hogy mindkét tábla nagy többséggel beveszi a trónbeszédbe ezt a határozatot, és így be fogják bizonyítani, hogy elismerik a Pragmatica Sanctiót, és hogy Ausztriától semmilyen módon nem kívánnak elszakadni."

A nádornak tehát kulcsszerepe volt az „olasz segély” elfogadtatásában.

A képviselőházban azonban az ügy megszavaztatása nem ígérkezett oly egyszerűnek. A kormány parlamenti szószólója, Kossuth már a minisztertanácsban felvetette, hogy garanciákra van szükség mind a horvát kérdés rendezését, mind az Itáliába küldendő csapatok felhasználását illetően, utóbbiak ugyanis nem válhatnak a nemzeti elnyomás, a hódítás eszközévé. A kormány és Kossuth célja emellett az volt, hogy az „olasz segélyt” minél többen, lehetőleg egyhangúlag fogadják el, hiszen ebben rejtett volna az igazi, Mária Terézia korára emlékeztető politikai demonstráció! Ennek érdekében Kossuth további taktikai lépésekre kényszerült, amelyek ismertetését most mellőzzük. Tény, hogy az olasz segélyt a képviselőházi vita végén a radikálisok harminchat ellenszavazatával fogadták el. Kossuth megnyilatkozásaiból az egykorú külföldi sajtó nem annyira a történetírásunkban sokat vitatott taktikai mozzanatokot emelte ki, mint inkább azt, hogy a kormányszónok leszögezte: az önállósuló olasz tartományoknak részt kell vállalniuk a birodalom államadósságából. Minthogy a kérdés konkrétan a vitában nem merült fel, hallgatni lehetett volna fölöle. Kossuth megjegyzését ezért külföldön akként értékelték, hogy jelzést ad a birodalom másik felének: Magyarország is hajlandó lesz részt vállalni az államadósságokból. Érdekes Kossuthnak ezt a figyelemre nálunk eddig nem méltatott parlamenti nyilatkozatát szó szerint felidézniük:

„Mi az olaszoknak azt kívánjuk mondani, itt van független kormánytok, függetlenségtök; s alkotmánytok elismerésének ára az, hogy segítsetek az ausztriai monarchiának terheit viselni, melyek minket is nyomnak, mert banquerotte [államcsőd] fenyeget bennünket. Én banquerottot nem akarok. Ha Isten békét ad, három év múlva Magyarországot paradicsommá lehet változtatni."

A látványos vita egy fontos mozzanata ez, jelzi a kormány egyezkedési hajlandóságát július derekán.

Hogyan ítéljük meg a kormány lépését? A válasz akkor sem könnyű, ha tudjuk, hogy a segély realizálására nem került sor, Radetzky enélkül is győzött, visszahódította a tartományokat.

A politikai döntés Pesten mégis megszületett. A kormány rákényszerült a kompromisszumra: ha visszautasítja a segélyt, illetve parlamenti jóváhagyatását, nemcsak saját működését, hanem a magyar liberális államrendszer további fennállását veszélyezteti. A negyvenezer újonc megadását viszont feltételekhez kötötte, amelyek a bécsi sajtó szerint oly szigorúak voltak, hogy a végső megajánlás a segély megtagadásával volt egyenértékű. (A katonák elküldését az országgyűlés a hazai belbéke teljes helyreállításától tette függővé.) A segély nem az olasz tartományok felkelő lakossága, hanem jogilag külhatalom, a szard király támadása ellen adott volna újoncokat.

Veszélyeztette a döntés az olasz nép szabadságát? A pesti volt Közép-Európa egyetlen parlamentje, amely rokonszenvezett az olaszokkal! Viszont milyen nagy taps fogadta a Habsburgok nyugati birodalomrészének júliusban összegyűlt parla-

mentjében, a *Reichstag*ban, a Radetzky győzelméről érkező híreket, s a kormánynak itt nem volt gondja újoncok, hitelek megszavaztatásával – nem szólt ellene senki! Frankfurtban pedig egyetlen képviselő, Marx barátja, Arnold Ruge merte hangoztatni az olasz nép önrendelkezési jogát, de lehurrogták. A magyar parlament viszont alaposan megvitatta, végül megszavazta, ám gyakorlatilag igen nehézzé tette újabb magyar katonai erő itáliai alkalmazását. S ezzel egyedülként bölcsen egyezettette a nemzet érdekeit a szabadelvű nézetekkel.

A magyar kormánypolitika tehát július folyamán, a nádori teljhatalom dacára, mérsékelni próbálta az ellentéteket a Lajtán túli erőkkal. Az elszakadási vágyak cáfolata, a kompromisszum biztosítása vezette a pesti politikusokat akkor, amikor felvetették: a meghozandó törvényeket ne az erre felhatalmazott nádor, hanem maga az uralkodó szentesítse. Július 25-én újabb parlamenti küldöttség Innsbruckba utazását határozták el, hogy a királyt ezért hívják Budára.

István még soha nem volt olyan boldog, mint az „olasz segély” megszavazása után – olvashatjuk az ideiglenes német központi kormány lapja, a *Frankfurter Ober-Post-Amt-Zeitung* pesti tudósításában. – A nádor a teljhatalom birtokába jutott, amelyet az ország és a család érdekében használt, s akkor úgy tűnt: néhány héten belül a legnagyobb fenyegetés, a horvát veszély is elhárul az ország felől. Bárcsak jönne Pestre az uralkodó – sóhajt fel István –, akkor ő elmehetne Bécsbe; a Frankfurtba távozó János bécsi posztját venné át, bár tudja, hogy ott (éppen a magyarokkal való azonosulása folytán) nem oly népszerű.

A nádorrról sem állíthatjuk, a Batthyány-kormány tagjairól még kevésbé, hogy derűlátásukat nem árnyékolta be az ellenforradalom készülődésének jelei. A bécsi kormány, amely ekkor szerveződött újjá, most már, mint János főherceg miniszteriuma, továbbra is támogatta pénzzel Jellačićot, mondván, hogy császári sereg nem maradhat ellátatlan. János főherceg, mint precíz államhivatalnok, jelentette ezt Istvánnak, álszenten vagy naivan annak reményében, hogy a magyarok majd megtérítik, a nádor pedig tájékoztatta a maga miniszteriumát. A pest-budai kormány tehát számolt azzal, hogy nem jön létre a kimunkált kompromisszum a bécsi vezetéssel, s ezért erősíteni kívánta kapcsolatait az egyetlen lehetséges külpolitikai szövetséggel, Frankfurttal, az ekkor szerveződő német központi hatalommal. A birodalmi kormányzóvá választott János Frankfurtban kinevezte össznémet miniszteriumát, s így nem volt akadálya annak, hogy a magyarok formális diplomáciai kapcsolatfelvétellel próbálkozzanak. 1848. július 17-én István nádor szabályos diplomáciai megbízást írt alá Szalay László számára: képviselje őt és kormányát a birodalmi kormányzónál és kormányánál. A teljhatalom birtokában a nádornak erre volt joga, mégis meglepő, hogy a kétségkívül merész lépésre a magyar miniszterek rá tudták venni. Valószínű, hogy János előzetesen hozzájárult a követküldéshez, hiszen Szalayt utóbb, 1848. augusztus 26-án Frankfurtban szabályosan fogadta, átvette megbízólevelét, akivel azután a német kormány, mint magyar követtel, diplomáciai érintkezésbe lépett.

Az események sodrában egyelőre még csak július derekához érkeztünk. János ekkor, miután Frankfurtban elfoglalta hivatalát és kinevezte az ottani kormány tagjait, néhány napra visszatért Bécsbe, legfőképpen azért, hogy megnyissa a Lajtán túli tartományok alkotmányozó gyűlését, a *Reichstag*ot, továbbá, hogy régebben elvállalt feladatának, a horvát-magyar megbékéltetésnek eleget tegyen. Számára ez az ügy fontos volt, hiszen a birodalom egészét érintő alapkérdéseket vetettek fel a vitatkozó fe-

lek (Jellačić fő követelése a had- és pénzügyek bécsi központosítása). Ám a birodalmi kormányzó azt is jól tudta, hogy Közép-Európa sorsa a német egység alakulásának függvénye: ha az osztrák tartományok csatlakoznak egy szorosabb német egységhez, akkor Jellačić a maga elszántságával és jól szervezett seregével sem fordíthat a dolgok menetén. Azon kívül tehát, hogy erre a szempontra felhívta a bán figyelmét, nem foglalkozott érdemben a megegyezés előkészítésével. A nádort, a magyar miniszterelnököt és Horvátország diktátorát (a zágrábiak ezzel a címmel ruházták fel Jellačićot) Bécsbe hívta, és tárgyalóasztalhoz ültette, de ezeken a tanácskozásokon nem vállalt aktív, tényleges kiegyenlítő szerepet.

János főherceg naplója és a magyar ügyek iránt érdeklődő, Frankfurtból Bécsbe érkezett német politikusok jelentései szerint János július 26-án négyszemközt tárgyalt Istvánnal, másnap a Burgban hivatalosan fogadta a nádort, a leváltott bánt és a hivatal nélküli, érdemben Jellačić és a kamarilla között közvetítő Kulmer bárót. Július 28-án, ezúttal már hosszasan, ismét tárgyalt Istvánnal és Jellačićcsal. 29-én pedig az előző napi résztvevőkön kívül Batthyány is megjelent nála. Más források arról tájékoztatnak, hogy 30-án sor került még egy magyar-horvát megbeszélésre a magyar külügyminisztérium bécsi palotájában. Magyar részről Batthyány és Pulszky Ferenc külügyminisztériumi államtitkár, horvát részről Jellačić báró altábornagy és Metel Ošegović báni tanácsadó vett részt a tárgyalásokon.

Jellačić igyekezett az üléseknek nem hivatalos színezetet adni, részint azért, mert a magyar kormány báni tisztétől megfosztottnak tekintette, részint azért, mert ő olyan kérdéseket vetett fel, amelyekben alapjában véve nem a jelenlévők voltak illetékesek. Könnyed modorban ugyanis rögtön azt javasolta, hogy egyesítsék újra Bécsben a had-, kül- és pénzügyeket. Batthyányék ezt visszautasították, mondván, hogy ők itt csak horvát követelésekről tárgyalnak. Jellačić ugyan ezekkel is előhozakodott, s magyar részről hajlandónak mutatkoztak arra, hogy azokat a pesti országgyűlés elé terjesszék. A lényeges vitapont azonban a birodalmi központosítás eszméje volt, amelyet Jellačić minden alkotmányos megfontolás nélkül, mint bürokratikus rendszabályt szorgalmazott. Március végén évégett, egy ellenforradalmi hátszínját biztosítása céljából nyerte kinevezését, április óta erre, a birodalmi centralizáció újjáalkotására biztatták az udvari körök, május óta ezért szervezett Horvátországban hadsereget, júniusban e célból ment nagyobb támogatást szerezni Innsbruckba és Bécsbe, s most júliusban kardját csörgetve követelte: adják fel önként alkotmányos különállásukat a magyarok – dehogy támad akkor Magyarországra! Ő a császár katonája, a császár Ausztriájáért harcol.

István és Batthyány szinte egyszerre közbeavatgott: „de hát nem létezik többé semmiféle császári Ausztria”! A birodalom átalakult, újjászerveződött, ha végső formáját még nem nyerte is el. A tábornok kijelentette: ezt nem is hallgatja, ő addig harcol, amíg megvan ennek az Ausztriának az utolsó darabja. – Magára venné a polgárháború felelősségét? – kérdezték erre a magyarok. Mire a leváltott bán azt felelte (bár erről már csak egyetlen emlékirat, Pulszky Ferencé tudósít): ő nem keresi a háborút, de ha nem engednek, az lesz belőle. – Viszontlátásra hát a Drávánál – mondta neki Batthyány. – A Dunánál! – válaszolta Jellačić, azzal vette kardját, kesztyűjét, kalpagját.

A bán nem tárgyalhatott másként, mint harciasan. De nem volt annyira buta ember, hogy ne látta volna be: veszélyes játékba kezdett. Hiszen az udvar nyíltan nem állott ki mellette, s ha másból nem, ebből sejtette, hogy a fegyveres ellenforradalom

– legalábbis egyelőre-kockázatos. Hátha mégis lesz valami a német egységből, hátha csakugyan felesküdnék az osztrák csapatok a fekete-vörös-arany lobogóra (a frankfurti hadügyminiszter ezt augusztus 6-ra elrendelte!), s így Bécs kezéből lassan kicsúsznak a hatalmi eszközök, míg a magyarokéban ottmaradnak! Hol találhat a „szláv” színekben fellépő ellenforradalom külső támogatókra? Prágában ugyan június elején megtartották a monarchia szláv népeinek kongresszusát, de egységes programot nem tudtak kidolgozni, s a tanácskozást a Prágában kitört felkelés leverése kapcsán maga Windisch-Grätz kergette szét. Hol lehet a legalább negyvenmilliós Németország és a tízmilliós népesség feletti Magyarország ellensúlyát megtalálni? Van még császári sereg – de Itáliában lekötve. A horvát színekben fellépő generális egyelőre húszezres seregével talán sikerrel ronthat be Magyarországra. De hogyan tovább azután? Netán Budán alapít szláv jellegű Habsburg-birodalmat? Ilyen kérdések mozoghattak a báni tiszteből leváltott, és hivatalosan még mindig nem rehabilitált, tehát jogilag is kétes, „lebegtetett” helyzetű császári altábornagy agyában. Igazi kalandorvállalkozás volt az övé, bármennyi támogatást is ígértek neki. Személyiségében is kalandor vonások voltak a meghatározók: merészség, jó szervezőkészség, alakoskodás, kockázatvállalás, magabiztos fellépés. Viszont közepes politikus volt – és rossz hadvezér. Megbízói nyíltan nem állottak mögéje, tehát, ha akarták, meghagyhatták a hűtlen lázadó szerepében. És ennek körvonalai sejlettek most fel előtte, amikor a bécsi és a pesti parlament megkezdte működését, amelyek előtt a kormányok lépéseikről beszámolni kényszerültek. Érthető, ha Jellačić ekkor, július végén, minden harciassága dacára kijelentette, hogy egyelőre nem támad. És ezúttal nem színészkedett, hanem igazat mondott. Kivárni kényszerült.

Mindazok, akik bíztak abban, hogy Jellačić számára egyre szűkülnek a működési feltételek, derűlátóak voltak a tárgyalások után. Így ítélte meg a helyzetet nemcsak István nádor és Batthyány, hanem János főherceg is. Ezért jelenthette ki az utóbbi a bécsiektől búcsúzva: a magyar–horvát kiegyezéshez „lerakták az alapokat”.

Pedig júliusban, egyelőre ugyan még mindig a háttérből, az ellenforradalom is aktívabb szervezkedésbe kezdett. A vitathatatlanul kulcspozícióban lévő Istvánra megpróbáltak nyomást gyakorolni. Windisch-Grätz július 17-én Prágából durva hangú levelet írt neki: azzal vádolta, hogy saját családja tönkremenését idézi elő, s az egyetlen eszköz, amellyel „bizonyos mértékig” még „mentheti becsületét”, ha „enged” (értelemszerűen Jellačićnak, a birodalmi centralizációs törekvéseknek). István meghökkenve írta Jánosnak: „sohasem hittem, hogy van kamarilla, de most már muszáj elhinnem”. A nádor figyelmét aligha kerülte el, hogy a bécsi körökhöz mindenkor közel álló újság, az *Augsburger Allgemeine Zeitung*, a legnagyobb példányszámú német lap, július vége felé rendszeresen kritikus megjegyzéseket közöl róla, az oly népszerű főhercegről. István a lap egy július végi száma szerint „túlságosan önhatalmúlag spekulál Magyarországgal”, majd mindjárt másnap egy fontos, *Magyarország viszonya Ausztriához és Németországhoz* címet viselő cikk bírálta a magyar különállást, s a nádort (a magyar törvények szerint felségsértő módon) „beszámíthatatlan jellemnek” (*Character indelibilis*) nevezte. István talán nem tartotta politikailag jelentősnek e kritikát, mivel a legkülönfélébb elképzelésekkel fellépő, mindig névtelen szerzők a forradalmi időkben egymást váltogatták még a rangos újságokban is. Mi azonban a lap kiadójának fennmaradt jegyzeteiből közölhetjük e szerzők nevét: első idézetünk írója Hübner báró, a bécsi külügyminisztérium vezető diplomatája, az udvari körök bizal-

masa; a másiké pedig Zedlitz báró, Metternich régi bértollnoka és szakértője magyar ügyekben, aki ekkorra találta meg az összeköttetést Metternich utódaival.

Augusztusra kezdett elkomorulni a láthatár. Érezhetővé vált, hogy az udvarral kötött kompromisszum nem hozza meg gyümölcsseit. Sőt kiderült, hogy az alkuból kihagyott bécsi kormány, amely az udvar Budára költözésével a legtöbbet veszíthette, közben erőt gyűjtött. János főherceg átalakította a bécsi minisztériumot, energikus politikusok léptek működésbe. Megnyílt a *Reichstag*, a nyugati birodalomrész alkotmányozó parlamentje, s kiderült, hogy a kormány itt jelentős többségre számíthat. A bécsi minisztérium által ügyesen befolyásolt sajtó magyarellenes hírokat pengetett: a békebontó, elzárkózó, elszakadó magyarok a válság előidézői, nem vállalnak részt az államadósságból, ezért alacsonyok a tőzsdei árfolyamok; nem gondoskodnak Bécs ellátásáról, ezért drágák az élelmiszerek. A bécsi kormány félhivatalos álláspontja szerint a horvát-magyar viszály Pest és Zágráb belügye, de a bécsi miniszterek nem titkolták, hogy a horvátokkal rokonszenveznek, hiszen ők akarják újjászervezni a birodalmat. Pest-Buda előtt sem maradt rejtve, hogy Bécs és Zágráb között egyre erősödtek a szövetség szálai.

A megkötni remélt kompromisszum lassan szertefoszlott. A magyarok segítségnyújtási szándékának jelentősége csökkent, mivel július végén Radetzky Custozzánál jelentős győzelmet aratott. A háború ugyan nem ért véget, de a tartományokról való lemondás lekerült a napirendről. A magyar önállóság és alkotmányosság támasz helyett ellenfeleket talált a Lajtán túli erőkben. Egyetlen reménybeli szövetséges kínálkozott: Frankfurt, az egységesülő Németország. A politikai orientáció átalakulása Pesten látványos gesztusban jutott kifejezésre: alig néhány nappal az „olasz segély” feltételes megajánlása után a magyar képviselőház augusztus 3-án egyhangú határozatot hozott: ha Ausztria háborúba keveredik az egységesülő Németországgal, Magyarország ehhez nem nyújt segítséget! A döntés szó szerinti értelmezése a *Pragmatica Sanctio* felmondását jelentette, hiszen a magyarok akkor sem ígértek katonákat, ha az új német birodalom indítana háborút a védekezésre kényszerülő Ausztria ellen! De a jogászai szempontú értékelésnek itt nincs sok helye. Tény, hogy az önálló Magyarország ekkorra egyedül Frankfurtban lelhetett szövetségesre. Az egységes Németország viszont, ha létrejön egyáltalán, csak bizonyos idő elteltével mutathat erőt. A békés konszolidáció halvány reményét kínálta még, ha Franciaország beavatkozik az itáliai fejleményekbe. Érkeztek ilyen hírek, s Teleki László párizsi küldetésével a Batthyány-kormány kísérletet tett a diplomáciai kapcsolat felvételére. Franciaország azonban saját belső bajaival lévén elfoglalva, fegyveres fellépésre nem vállalkozott.

Egyre valószínűbb lett tehát, hogy Magyarország nem talál külpolitikai támogatókat. Batthyány és kormánya felmérte a helyzetet, és tudomásul vette: ha szövetséges nélkül maradnak, csaknem bizonyosan (Horvátországból kiinduló) fegyveres intervencióra kerül sor. A minisztérium számba vette az eszközöket, gyűjtötte az erőket a bekövetkező fegyveres küzdelemhez.

De nem idéz-e elő majd az udvar szándékosan kormányválságot? Mi történik, ha a minisztereket lemondásra szólítják fel? Vagy abban az esetben, ha indokoltan kivárok, ám a szabad sajtóban erőteljesen bírált politikájuk ellen támad majd tömegmozgalom Pest-Budán? Egy átmenetinek szánt válságos időre a kormány is valamilyen erélyesebb, koncentráltabb hatalmú államvezetés lehetőségét fontolgatta. Az augusztus 12-i minisztertanácsi ülésen Kossuth azt javasolta, hogy Batthyány hatvantagú ország-

gyűlési választmánnyal létesítsen majd diktatúrát. Széchenyi erre kijelentette: csak a dinasztia egyetértésével adja ehhez hozzájárulását. Vagyis a magyar önállóság e formális, bár a tisztikar lojalitása révén erőt is adó biztosítékához ragaszkodott. Mint látni fogjuk, Kossuth is kerülni akarta és kerülni tudta a formális szakítást a királlyal, mivel felismerte a dinasztikus legalitás bel- és külpolitikai jelentőségét. De a pénzügyminiszter azt is tudta: egy önvédelmi harchoz a dinasztia egyetértését nem szerezhetik meg. S enélkül is vállalta volna a küzdelmet. Batthyány közvetíteni próbált: István nádort javasolta, mint „diktátort”. István viszont nem volt azonos a dinasztiaival, tehát a megoldás Széchenyit aligha elégítette ki, Kossuth pedig nem bízott annyira a nádorban, hogy konkrét elkötelezettség nélkül diktátori hatalommal ruházza fel. Megoldás a naponta változó helyzet folytán nem születhetett. A kormány egyelőre hivatalban maradt.

Augusztus 12-én a nádor, akit ezúttal is Eötvös követett, Bécsbe utazott: Schönbrunnban, a császári kastélyban ő fogadta a visszatérő V. Ferdinándot. Két nap múlva már kezében volt az okirat, amely visszavette tőle az „*alter ego*” jogait. A lépés formálisan indokolt volt, hiszen a közeli Bécsből az uralkodó gyakorolhatta a felségjogokat, a gyors döntésben azonban a nádor iránti bizalmatlanság jutott kifejeződésre. István felismerte, hogy pozíciója – s persze a magyaroké – megrendült. Bizonyára ennek kapcsán gondolt arra, hogy a had- és pénzügyek központosítása be fog következni, illetve, hogy Horvátország számára a teljes különállásig menő jogokat kell biztosítani. A nádor egy hétig maradt Bécsben, konkrét tárgyalásairól, politikai lépéseiről azonban nincs tudomásunk. Feltételezhető, hogy a „kamarilla”, ahelyett, hogy beavatta volna terveibe, félrevezette: érje el Pesten, hogy a magyarok engedjenek a horvátoknak, kínálják fel nekik akár a különválást is, mert akkor még remélhető lesz a békés rendezés. Valóságos tervük viszont az volt, hogy a „rehabilitált” Jellačić azután majd megindul seregével...

Tény, hogy István kezébe vette a kezdeményezést: Budára visszatérve felszólította a kormányt, hogy dolgozza ki és hozza nyilvánosságra a horvátoknak nyújtandó engedményeket. Volt azért annyira óvatos, hogy megerősítette a Dráva menti csapatokat, hiszen, ahogy augusztus 25-én Jánosnak írta, „a bánnal még messze nem vagyunk kiegyezve, sőt minden nap támadást várunk Várasd irányából”.

„Őn nagy, erős Németországot pillant meg, én egy mindinkább szétdarabolódó monarchiát.”

A nádor és kormánya ellentétei augusztus 27-én egy minden eddiginél hevesebb jelenetekkel tarkított minisztertanácsi ülésen robbantak ki. Batthyány iratok továbbítására helyett a nádor aktív szerepvállalását szorgalmazta: menjen le a délvidéki táborba, próbáljon győzelemre lelkesíteni a szerb felkelők ellen! István ezt ügyesen azal hárította el, hogy mint az uralkodó „sérthetetlen” és felelősségre nem vonható képviselője, katonai feladatokra nem vállalkozhat. Ellentámadásba lendült: a kormány engedjen, tegyen meg mindent a vérontás elkerüléséért! A minisztereket felháborította az alig burkolt vád: ők lennének felelősek a polgárháborús állapotokért? Deák szó szerint ledorongolta Istvánt. Batthyány kirobbant: a nádor tehát mégis a dinasztiaival, az udvarral tart? Csak játszottak velük, amíg az olasz győzelmek után „megnőtt a reakció taraja”? Nem képesek Bécsben megbékélni azzal, hogy Magyarországon az egykori ellenzék jutott kormányra? – Majd felajánlotta lemondását.

A nádor indignálódva válaszolt:

„Én szeretem dinasztiámat, engedelmeskedem királyomnak, de szeretem hazámat, országomat is, és kétszínű sohasem voltam.”

A kedélyek lecsillapodtak. Megállapodtak abban, hogy Batthyány és Deák Bécsbe utazik, hogy tiszta képet szerezzen az udvar szándékairól. Tárcájukban minisztertanácsi határozaton alapuló, komoly, engedményt tartalmazó iratot vittek magukkal: a legteljesebb önkormányzatot ígérték ebben Horvátországnak, s ha ez sem lenne ki-elégítő, a teljes különválást is felajánlották!

Elháríthatták ezzel Jellačić támadását? – Nem! Hiszen a leváltott bán fő célja, mint többször utaltunk rá, a pénz-, had- és külügyek bécsi központosítása volt, a bécsi kormány pedig augusztus végén nyíltan megfogalmazta, az uralkodóval jóváhagyatta, majd a magyar fővárosba küldte ugyanezeket a követeléseket. Jellačićé tehát, mint a mindig jól értesült holland követ, a magyar miniszterek Bécsbe érkezésekor, augusztus 29-én jelenti, „kezét-lábát megkötve hajítaná a trón elé a szeparatista magyarokat”, akik viszont „nem mondanak le márciusban elfogadott törvényeikről”, s ezért azután „a magyar ókonzervatívok is a bán véleményét osztják”, vagyis indokoltnak tartják mielőbbi támadását.

A Bécsben időző két magyar miniszter pedig további engedmények felajánlása helyett szeptember 2-án szentesítés végett beterjesztette az ország védelmét biztosító, hozzájuk felküldött, Pesten országgyűlés által megszavazott újoncozási és papírpénz-kibocsátási törvényjavaslatot. A helyzet pattanásig feszült: Bécs és Pest-Buda között a tárgyalások megszakadtak. Bécsben senki nem akart az odaérkezett magyar miniszterekkel szóba állni.

Jellačić bécsi bizalmasa, az ugyancsak jól értesült Kulmer báró viszont még az örendelkezést a leghatározottabban, éppen katonai és pénzügyi téren biztosítani kívánó magyar törvényjavaslatok felterjesztése után két nappal, szeptember 4-én is azzal biztatja támadásra cimboráját: induljon mielőbb, hogy „elébe vágjanak egy lehetséges kiegyezésnek”.

Mitől félt, mitől féltek ellenforradalmi körökben, ha – mint láttuk – magyar részről felajánlott engedményekre ekkor már végképp nem gondolhattak?

A másik oldal, a bécsi kormány került váratlanul szorongatott helyzetbe.

A szeptemberi fordulatok

Bécsben a császári udvar és az osztrák minisztérium, mint arra többször alkalmunk volt rámutatni, márciustól kezdve soha nem nyugodott bele Magyarország törvényesen kivívott önállóságába. Kénytelenek voltak viszont tudomásul venni, hogy Magyarország államrendje, kormányzata nemcsak a birodalom tartományai között, hanem a forradalmakon átment országok mindegyikének belviszonyait figyelembe véve is szinte egyedülállóan szilárd; megerősödöttnek, állandósultnak mondható. A rendezettség képét csak a nemzetiségi mozgalmak halványítják: a Délvidéken júliusban kitört a szerb felkelés, s emellett ott volt, lényegében külső fenyegetésként, a Jellačić uszályába került horvát mozgalom.

1848 augusztusára valamelyest a bécsi kormány helyzete is rendeződött. Az udvar visszatért székvárosába, a városi munkásság mozgalmait egyelőre sikerült erőszakkal elfojtani, Itáliában Radetzky aratott diadalt, Frankfurtban János főherceg birodalmi kormányzóvá választása révén remélték befolyásolni az eseményeket, Csehországban pedig, Windisch-Grätz csapataival győzött az ellenforradalom. A bécsi minisztériumnak augusztusra volt már annyi ideje és energiája, hogy a magyar különállás felszámolására katonai és politikai elképzeléseit kidolgozza. Elegendő fegyveres erő nem állott közvetlen rendelkezésére, de ott volt a készséges, tavasz óta a kicsiny Horvátországban tekintélyes sereget szervező Jellačić. Ezt a fegyveres fenyegetést, amely eredetileg csak a császári udvar elképzeléseiben szerepelt, kívánta igénybe venni ahhoz, hogy a magyar kormányt, most már hivatalosan is felszólítva, különállásának feladására kényszerítse.

A politikai követeléseket egy, augusztus 31-én véglegesített és Magyarországra küldött, s a bécsi miniszterek mindegyike és az uralkodó által aláírt s ezért *államirat*-nak (*Staatsschrift*) nevezett okmány fogalmazta meg. Az *államirat* érvelése jogilag egyszerűen abszurd. Abból indul ki, hogy az uralkodónak tulajdonképpen nem is volt joga ahhoz, hogy az áprilisi törvényeket szentesítse (ezt a felségsértő tételt kellett Ferdinándnak aláírnia!), azokat különben is a formákat megsértve csikarták ki a magyarok. Maguk az áprilisi törvények összeütközésben állanak a *Pragmatica Sanctio*val, s ezért is eltörlendőek. Az utóbbi okoskodás képtelensége is nyilvánvaló, hiszen a *Pragmatica Sanctio*, mint láttuk, csak a trónöröklés rendjét és az uralkodó személyének közösségét módja ki, s még ha többet is olvasna ki valaki belőle, az újkori polgári jog elemi tétele, hogy a későbbi törvény módosíthatja, eltörölheti a korábit. Az *államirat*-nak nem is ez a primitív jogi érvelés volt az érdemi része, hanem a politikai követelések, amelyeknek lényege az, hogy „egy közös legfelsőbb státuskormány visszaállítassék”, vagyis a birodalom kül-, had-, pénz- és kereskedelemügyeit a bécsi minisztérium igazgassa, amely első lépésként azt kívánta, hogy a forma szerint még elismert Batthyány-kormány miniszterei jöjjenek Bécsbe, minderről tanácskozni.

Az *államirat* hallgatott a magyar különállás szempontjából oly fontos nádori funkcióról. Szerkesztői nem akarták, hogy ezt a tisztséget a birodalom egységével összeegyeztethetetlennek nyilvánítva a pozícióját veszélyeztetve látó István nádor össze-

forrjon kormányával. A bécsi minisztériumnak a nádori tisztséggel kapcsolatos elképzeléseit a Bach igazságügy miniszter fogalmazásában fennmaradt, „a magyar–horvát zavarok kiegyenlítési pontozatai” címet viselő iratból tudhatjuk meg. Eszerint a „sérthetetlen”, tehát államfői nádori tisztség az „összminisztériumnak” alárendelt „felelős helytartói” funkcióvá alakítandó át. Bécsben tehát – már ekkor! – nemcsak a magyar 1848-as, hanem a forradalom előtti, 1847-es különállást megszüntető, eddig megvalósíthatatlannak bizonyult teljes beolvasztásra gondoltak. Márpedig Magyarországon akadhatott konzervatív politikus, aki megelégedett az 1847. évi különállással, de a teljes beolvasztás elfogadásához hazaárulónak kellett lenni.

Bécsben jól tudták, hogy tárgyalásokkal és jogi álévekkel aligha beszélnek rá a magyarokat önrendelkezésük feladására. A politikai és katonai nyomás kombinációjával kívántak célhoz érni. Elképzeléseik szerint az *államirat* Budára küldve, mivel azt az uralkodó előzetesen jóváhagyta, az ottani kormány lemondását fogja kiváltani. Ekkor vagy olyan konzervatív színezetű kormány alakul, amely elfogadja a bécsi követeléseket, vagy az ország a „forradalomba” menekül, vagyis az uralkodó hozzájárulása nélkül teremt végrehajtó hatalmat, amely a fegyveres fellépést teljes mértékben indokoltá teszi. Mindezzel egyidőben Jellačić felvonul az országhatárra, s egyes bécsi körök szerint azonnal, mások szerint a magyar kormányválság kibontakozása után megindul Pest-Buda felé. Jellačić, mint ismeretes, szeptember 11-én, a kormányválság kirobbanásának nagyon is kiszámítható napján lépte át a Drávát. A továbbiakban Bécsben ezután akként gondolták, hogy akciójának formális elismerésére csak akkor kerül sor, ha Pesten nem lesz kormány. („Csak ha sikerrel meghódítottad Magyarországot, akkor fogod megkapni a császári szankciót” – biztatja a kalandor vállalkozásra a zágrábi diktátort az udvari intenciókat el nem titkolva bécsi barátja, Kulmer báró.) Magát az államhatalmat egy királyi biztos venné ott kézbe, aki „tárgyalna” a Pest-Budát megszálló Jellačićcsal és a hatalmától már megfosztott magyar kormánnyal, s a katonaság főparancsnokaként szerezne érvényt akaratának. Parancsszavának Morvaországból beküldött császári csapatok adnának nagyobb nyomatékot. Jellačić ez ügyben nincs félrevezetve, tudja, s megírja Rajačić pátriárkának, a szerb felkelés szervezőjének, hogy „amint megkezdődik a harc, az udvar a béke helyreállítása érdekében nyíltan fog közbelépni... ezen közvetítésre egy császári biztos már ki is van rendelve”.

Ezt a politikai forgatókönyvet nem sikerült megvalósítani. Előre nem látható kül- és belpolitikai fordulatok is közrejátszottak megghiúsulásában, de döntő oka abban keresendő, hogy Bécsben alábecsülték a magyar politika, a magyar liberális államhatalom ellenállását, elszántságát, katonai erejét, taktikai ügyességét.

Az első váratlan esemény – a bécsiek szempontjából – Batthyány és Deák megérkezése volt a császárvárosba, augusztus 29-én. Idő előttinek látták, ha ismertetik velük az *államiratot*, nem is szólva arról, hogy nagyon féltek Deák jogtudásától, aki percek alatt semmivé zúzta volna ezt a jogi tákolmányt.

A magyar miniszterek pedig olyan jelentős államjogi engedménnyel érkeztek, amely ha Jellačićot nem is, de nacionalista támogatóit alighanem eltántoríthatták volna a fegyveres akciótól: Horvátország számára teljes körű önállóságot, végső esetben a teljes elszakadást ajánlották fel. Ha mindezt a magyar miniszterek Bécsben nyilvánosságra hozzák, az ottani kormány aligha vállalhatja eddig hangoztatott horvátbárát „semlegességét” a magyar–horvát viszályban, parlamenti viharoknak nézhet elé-

be, s nem adódik majd ürügy egy királyi biztos kiküldésére. A bonyolult helyzetben az ellenforradalom bécsi tervkovácsainak még néhány napra lett volna szüksége, hogy Jellačić fellépése is fenyegetőbb legyen, s hogy Cseh- és Morvaországból kimozduljanak azok a csapatok, amelyek élén majd a magyarokat Jellačićtól „megmentő” királyi biztos Buda felé masírozik.

S éppen itt, katonai téren csúszott hiba a fő szervező, Latour gróf hadügyminiszter számításába. Az illetékes prágai főhadparancsnok, Windisch-Grätz herceg egyszerűen megtagadta, hogy csapatokat bocsásson a hadügyminiszter rendelkezésére. Latour ugyanis nem avathatta be konkrét terveibe. A levert Prága fölötti Hradzsínból nézvést ezek a bécsi *Reichstag*ban (alkotmányozó parlamentben) szerepelgető, kérdésekre válaszoló, formailag fölöttébb alkotmányos miniszterek inkább a forradalom szövetségeseinek, semmint az ellenforradalom szervezőinek tűntek. A harmincéves háború óta nem fordult elő, hogy egy vezénylő tábornok felmondja az engedelmességet! Latour leváltással fenyegette Windisch-Grätzet, akinek már régóta zsebében volt a császár által aláírt főparancsnoki kinevezése, s ezért fütyült a bécsi miniszterre. Windisch-Grätz a központosító és alkotmányos *Reichstag* szétkergetésével akart célhoz érni, ekkoriban már államcsínyt, trónváltozást készített elő. Latour pedig lépésről lépésre akarta felszámolni a forradalom vívmányait, úgy, hogy orránál fogva vezeti a közvéleményt és a parlamentet. Csapatok híján kényszerült ezt az utat választani, s ez a taktika az életébe került.

Időközben a császárváros politikai hangulata is megváltozott. A kormánypárti sajtó durva magyarellenos támadásai túllőttek a célon, s a végén már a fenyegetett magyarok iránti rokonszenvet váltottak ki. A nacionalista uszítás nemigen hatott Bécs soknemzetiségű lakosságára, ahol jól ismerték a magyarokat, s a róluk alkotott nemzeti kép (image) alapján kedvező maradt. Nem maradt hatás nélkül az a propagandaakció sem, amelyet Batthyány utasítására a bécsi magyar minisztérium (a külügyi) cikkek elhelyezésével, lapok alapításával, parlamenti interpellációk előkészítésével szervezett. A bécsi közvélemény és a parlament nem vált „magyarpártivá”, de elle-nezték a kormány harcias, a magyar-horvát fegyveres konfliktust elkerülhetetlennek tartó politikáját. Ez a háború csak újabb politikai bonyodalmakat, a Bécset is fenyegető „vereskabátosok” (határőrkatonák) bevonulását hozhatta magával, továbbá élel-miszerdrágaságot okozhatott, s ezért nem lehetett népszerű. A bécsi kormány Jellačićot támogató intézkedései (a pénz- és fegyverszállítások) parlamenti interpellációk tárgyai lettek, s a képviselők követelték: ismertessék meg őket a többször emlegetett, a magyar-horvát viszály rendezésére hivatott *államirattal*. A kormány nem merte nyilvánosságra hozni a horvát követelésekkel érdemben nem is foglalkozó elmeművét, mivel válaszként a magyar kormány azonnal nyilvánosságra hozta volna a maga horvát különválást felajánló indítványát.

A döntő események azonban, amelyek a bécsi kormányt a „magyar ügy” erőszakos megoldásának további elhalasztására ösztönözték, a birodalmon kívül, Frankfurtban mentek végbe. Batthyány augusztus 18-án nagy nyomatékkal kérte Szalay frankfurti követet: próbálja elérni, hogy a német központi hatalom támogassa őket a kitöréssel fenyegető horvát-magyar konfliktusban! Szalaynak augusztus 26-án nemcsak diplomáciai elismertetését sikerült elérnie, hanem a köztisztletben álló párton kívüli képviselő, Eisenmann révén ugyanezen a napon két fontos indítványt tétetett a német nemzetgyűlésben. Az egyik azt követelte, hogy a birodalom nyugati felének

hadseregét is tartományok szerint bontsák fel, a német és a nem német alakulatokat különítsék el, s a német csapatokat rendeljék Frankfurt alá. A másik pedig szorgalmazta, hogy a magyar–horvát viszály kiegyenlítése ügyében ne csak a bécsi kormánynál lépjenek közbe, hanem minden módon, tanáccsal és tettel (*durch Rath und That*), tehát fegyveres erővel is segítsék a magyarokat. Javasatait nagy éljenzés fogadta, s előzetes megvitatásukra a nemzetközi jogi bizottságot jelölték ki. Egy fegyveres beavatkozásnak persze minden feltétele hiányzott, de az elvi támogatás jelentősége nem volt csekély. Mensshengen frankfurti osztrák követ azonnal jelentette: ha ez a javaslat keresztülmegy, elkerülhetetlenné válik, hogy Ausztria kilépjen a német egységből.

„Mindenesetre ez az indítvány itt a legkellemetlenebb vitatásokra ad alkalmat, s hátrányos következményei a bécsi Reichstag tárgyalásainak is sajnálatos alkalmat kínálnak majd.”

Wessenberg osztrák miniszterelnök (egyúttal a külügyek és a császári ház minisztere) nagy diplomáciai akciót indított a magyar követ elismerésének visszavonására és Eisenmann interpellációjának ellensúlyozására. Bizonyára nem remény nélkül, hiszen nemcsak János főherceg, hanem a frankfurti miniszterrel előlépett Schmerling is együttműködésre törekedett a bécsiekkel. De az igazi rossz hír csak mindezek után, szeptember második hetében érkezett Frankfurtból: a német nemzetgyűlés elutasította a dán–német háborúban a porosz hadvezetés által megkötött malmői fegyverszünetet, s a frankfurti kormányt a háború folytatására utasította. Az ideiglenes német központi kormánynak nem volt ereje ahhoz, hogy akarát a ténylegesen háborúzó (és a fegyverszünetet Frankfurt megkérdezése nélkül megkötő) porosz királyi hadseregére rákényszerítse. A kormány lemondott, János főherceg a háború folytatását követelők vezetőjét, Dahlmann észak-német professzort bízta meg új kormány megalakításával. Egy pillanatra úgy tűnt, hogy Frankfurt tovább radikalizálódik, nemzeti háborút vállalva kényszeríti rá akarát a poroszokra, s az osztrákok vagy ezzel az áramlattal tartanak, vagy – amit a legkevésbé sem akartak – passzívak maradnak a német egységtörekvéseket illetően, s ezzel azután egyetlen külpolitikai támaszukat is elveszítik.

Mindennek tudatában érthető, hogy Bécsben talán már azt is megbánták, hogy az államiratot Budára küldték. Mindenesetre két hétig hallgattak felőle, s nem sürgették a tárgyalásokat. Még a Bécsben időző magyar miniszterek által szeptember 2-án benyújtott pénzügyi és újoncozási-javaslatok azonnali visszautasítására sem vállalkoztak: „a jelenlegi helyzetben Őfelsége méltóztatnék tanácsosabbnak tartani, ha az elutasítás egy rövid ideig elhalasztatnék” – állapította meg a bécsi minisztertanács. S amikor Esterházy herceg külügyminiszter szeptember 5-i lemondásával megkezdődött a Batthyány-kormány előre látható felbomlása, Bécsben lassítani akarták a folyamatot, s nem mentették fel Esterházyt. Végül amikor szeptember 8-án Bécsbe érkezett a magyar országgyűlés száztagú küldöttsége, éppen azzal a céllal, hogy a magával hozott hallatlanul éles hangú felirattal az udvar határozott állásfoglalását kiprovokálja, a bécsi kormány a küldöttség elutasítását sem merte megkockáztatni.

Pest-Budán viszont ezekben a napokban a kormányválságra, a horvát támadásra készültek fel a magyar politikusok. Már a két miniszter, Batthyány és Deák hosszas bécsi időzése is aggodalomra adott okot. Szeptember 3-án pedig megérkezett István

nádorhoz a nevezetes *államirat*. Tartalmát másnap ismerték meg a Pesten tartózkodó magyar miniszterek. A miniszterelnök és az igazságügy miniszter Bécsben időzött, Mészáros hadügyminiszter a délvidéki táborban irányította a harcokat. Széchenyi az *államirat* megismerése után rádöbrent, hogy az ország a szerb felkelők és a horvátok elleni harcban nem számíthat az Udvar támogatására, sőt ellenkezőleg, tagjai azokkal működnek együtt. A helyzetet reménytelennek látta, idegösszeroppanást kapott, elborult elmével vitte orvosa Döblingbe. Eötvös néhány nap múlva Bécsbe szaladt. Klauzál depresszióba esett. Rajta kívül két aktív, a bomlást látó és a teljes szétesés ellen nagy eréllyel dolgozó miniszter maradt Pesten: Kossuth és Szemere.

S itt töprengett Budán az egyre inkább elszigetelődő államfő: István nádor. A kéretlen tanácsadók nem hiányoztak mellőle: Zichy Béla kamarás, Wenckheim Béla főudvarmester, Ráday Gedeon főlovászmester közvetlen szolgálatában állott, s gyakran felkereste Mailáth György országbíró, Keglevich Gábor gróf tárnokmester, néhány képviselő (köztük Wesselényi Miklós báró), s a miniszteriális tisztviselők közül Zichy Ferenc közlekedési és Duschek Ferenc pénzügyminisztériumi államtitkár, akik mindketten a régebbi rendszernek is tisztviselői voltak. És visszajött Bécsből a nádor legfontosabb, talán egyetlen igazi tanácsadója, Zsedényi Ede.

E főként arisztokratákból álló környezet aktivitásra, cselekvésre sarkallta a nádort. István felismerte: az események könnyen olyan fordulatot vehetnek Bécsben is, Pesten is, hogy reá többet nem lesz szükség. Ráébredt, hogy a hatalomért, annak megtartásáért küzdenie kell. Akként kívánta befolyásolni az eseményeket, hogy maga ne váljon feleslegessé. Tartott tehát egy „baloldali” fordulattól is (az Egyenlőségi Társulat szeptember 8-ra hirdetett egy bankettet, amely a budai várpalotában megfogalmazott vélemények szerint hatalomátvételi kísérletbe torkolllhatott), Kossuthban és Szemerében sem bízott, hiszen azok nem működtek ugyan ellene, de az ország sorsa számukra fontosabb volt a nádorénál. Bécsből is veszélyek fenyegették – Jellačićtól pedig egyenesen rettegett. Mit tegyen? Mit tehet?

Az *államirat* kézhezvétele után tervei konkrétabb formát öltöttek. Szeptember 4-én levéllel fordult Ferenc Károlyhoz. Mindazok után, ami történt – fejtegette –, a magyar minisztérium nem tarthatja meg állását. Vagy a törvényhozó testület lesz a hatalom kizárólagos birtokosa, mint a francia forradalomban, vagy ő veszi kézbe a hatalmat, hogy a dinasztia érdekében működjék. Remélhető – ígéri Ferenc Károlynak –, hogy a parlament felhatalmazást ad neki rendkívüli hatalomgyakorlásra, amelyet arra használna fel, hogy az országgyűlést feloszlassa, a politikai mozgalmakat felszámolja, és engedelmes kormány szerveket állítson fel, például Vay Miklós vagy Perényi Zsigmond vezetésével. Kéri minderről a trónörökös véleményét, főként pedig csapatok küldését sürgeti. „Feltétlen bizalmat, nyílt játékot” igényel, hiszen ő a dinasztia érdekében, Ausztriával egységben kíván működni. Ha nem foglalhatja el azt a helyet, amelyet Jellačić már hetek óta betölt (vagyis a diktátorit), akkor Kossuth és Nyáry kezébe kerül a hatalom. Amennyiben ezt a megoldást részesítik előnyben, akkor is tud engedelmeskedni.

Ferenc Károly két nap múlva kitérően válaszolt. Csapatokat nem tudnak küldeni, a meglévőnél nagyobb hatalommal nem kívánják felruházni. Ha a minisztérium lemond, törvényes módon lépéseket tesznek új kormány megalakítására. Ha megkínálják a diktatúrával, utasítsa vissza. – Nem fogadták el, tehát a nádor felajánlkozását, nem vonták be ellenforradalmi terveikbe. Nem bíztak benne, s István elképzelései,

valljuk meg, felettébb zavarosak voltak: az országgyűlés nyilván nem ad telj hatalmat saját felosztatásához, ami hatalmat ad, azt vissza is vonhatja és így tovább. Végül pedig a visszautasítás legfontosabb oka alighanem az volt, hogy a nádor szerepvállalása megakadályozhatta Jellačić győzelmét.

István biztonságára e válságos napokban mindössze egy gyenge gránátos zászlóalj és a Turszky-ezred négyszáz gyalogos katonája vigyázott. Érthető, ha növelni akarta a pest-budai fegyveres erőt, amely azonban egy fegyveres államcsíny végrehajtásához még így sem lett volna elégséges, erre tehát nem gondolhatott. Duschek, a pénzügyminisztériumi államtitkár, azt ígérte a nádornak, hogy ha új kormányt alakít Vay vezetésével, Kossuth nélkül, akkor ő átadja a bankjegyek nyomásához szükséges dúcokat, s ennek birtokában megbéníthatja az ellenerők működését. – Mintha néhány rézklisén múlt volna a hatalom, s ha csakugyan, úgy azokat nem lehetett volna erőszakkal visszaszerezni! A budai nádori palotából tehát komoly ellenforradalmi veszély nem fenyegetett, annál is inkább, mivel István óvakodott a kockázattól, nem akarta, hogy esetleg saját maga legyen bukása okozója. Végére is, minden hivatalában töltött nap egy kishivatalnok éves fizetését, mintegy ezer forintot biztosított a számára.

A Pesten lévő miniszterek úgy döntöttek, hogy az *államirat* megtárgyalását és nyilvánosságra hozatalát a távollévő miniszterek visszatértéig elhalasztják. Bécset viszont mielőbbi színvallásra akarták kényszeríteni. Ezért az országgyűlés, Kossuth javaslatára, száztagú küldöttség Bécsbe utazását határozta el: szentesítse a király a had- és pénzügyi törvényeket, fékezze meg Jellačićot, jöjjön maga is Budára. Kossuthnak természetesen nem voltak illúziói Bécset illetően, de az országgyűlés jó részével még meg akarta tapasztaltatni, hogy a dinasztia nem „semleges” a magyar–horvát konfliktusban. Mindez a küldöttség Bécsbe érkezésekor már köztudottá is vált: ekkor hozták nyilvánosságra, szeptember 4-i kelettel, hogy a király Jellačićot, leváltását félreértésnek tulajdonítva, visszahelyezi báni méltóságába. (A rehabilitáció egyébként az osztrák kormány tudta nélkül történt, a kamarilla köreiben, úgy látszik ragaszkodtak az eredeti forgatókönyvhöz.) A kiküldöttek egyébként olyan feliratot vittek magukkal, amely aligha valószínűsítette elfogadását. A szorult helyzetben lévő Wessenberg osztrák miniszterelnök mégis tárgyalt róla, s kihagyatta a legkritikusabb részeket. A kimaradt, eddig ismeretlen mondatokból idézünk: „Egy Felséged legközelebbi köréből kiinduló reakcionárius törekvés” célja

„Magyarország kormányzatát az ausztriai kormánynak kezébe vezetni s ez által Magyarországot, mint fegyverrel meghódított gyarmatot az osztrák birodalomba beolvasztani. A reactionnak ezen törekvései vészbe dönthetik a mindig hű magyar nemzetet, de okvetlen vészbe fogják dönteni Felségednek trónját... A magyar nemzet nem kételkedik, hogy Felséged körében egy összeesküvés létezik, mely Felséged minden népeinek ifiú szabadságát és magának Felségednek őseitől öröklött trónját kockáztatva reakcionális törekvéseiben célul nyomorult önhasznát tűzte ki. Méltóztassék Felséged mind ezeket királyi magas köréből eltávolítani s a büntetendőket megbüntetni.”

Ha mindez nem következik be, „a nemzet oly térre szoríttatnék, melyet magának nem választott, de melyet, elhagyatva Fejedelme által, ön fenntartása kötelességének érzetéből követni lesz kénytelen”.

Wessenberg fabrikálta a király semmitmondó választát, amelyet az uralkodó a szeptember 9-i schönbrunni fogadás alkalmával olvasott fel: egészsége miatt nem jö-

het Budára, a törvények betartását óhajtja, a benyújtott törvényjavaslatokat megfontolja. Hazafelé tartva a küldöttek, a dinasztiaival való szakítás jeleként, vörös tollat tűztek kalpagjukra.

A miniszterek és a képviselők szeptember 10-én este érkeztek meg a magyar fővárosba. István nádor másnap reggel kilencre kérte a minisztertanács tagjait: sürgősen intézkedni kell az > ötforintos bankjegyek ügyében, mert ezek uralkodói szentesítés nélkül nem nyomathatók. A nádor tehát a maga részéről ugyancsak szorgalmazta volna a kormány lelépését. De nyitott kapukat döngtetett. Batthyányék helyzete tartóhatatlanná vált, benyújtották lemondásukat, s ezt bejelentették az országgyűlés szeptember 11-i délelőtti zárt ülésén. Szemere Bertalan belügyminiszter itt kinyilvánította: a maga részéről nem mond le mindaddig, amíg a nádor nem jelöl új miniszterelnököt, hogy annak kinevezését, illetve az esetlegesen időközben szükséges intézkedéseket ellenjegyezhesse. Felkínálkozott tehát a nádornak, de az nem kért belőle. Az eseményekkel egy időben István levelet írt Pázmándy Dénes házelnöknek:

A királyi Helytartó a Képviselőház Elnökének Miután a miniszterelnök hivataláról lemondván az összes ministerium és annak egyes tagjai működése megszűnt, én pedig ezen lemondást elfogadván, a jövőbeni miniszterelnököt ő Felsége jóváhagyása alá terjesztettem, Elnök úr a törvényhozó testületet értesítendő, miszerint a törvény értelmében gyakorlandó kormány gyepelőit kezembe vettem, és a két ház erélyes támogatására számolok.

Kelt Budapesten Sept. 11-én 1848

István nádor k. helytartó

A nádor tehát bejelentette igényét: egyedül kívánja egyelőre birtokolni a végrehajtó hatalmat. Lépése nem volt törvényes, formailag sem, hiszen hiányzott a miniszteri ellenjegyzés, tartalmilag sem, hiszen a végrehajtó hatalmat a törvények szerint csak a felelős minisztérium útján gyakorolhatta! A nádor, illetve környezete mindezt tudta. Mégis naivul próbálkoztak: hátha elfogadja az országgyűlés ezt a megoldást? (Ha elfogadják, a nádor az államtitkárok segítségével vitte volna tovább az adminisztrációt.) A legvalószínűbb, hogy Jellačićnak szólt ez a demonstráció: ha nincs magyar kormány, s az ügyeket egy Habsburg főherceg vezeti, a dinasztiahűség jegyében végrehajtott horvát támadásnak nincs jogcíme többé. S talán István abban bízott, hogy erre rádöbbenve az országgyűlés elfogadja a törvényesség szempontjából kifogásolható lépését. Még rejtélyesebbé teszi az erőtlen államcsínykísérletet, hogy nincs nyoma annak, hogy István e napon bármilyen miniszterelnöki kinevezési javaslatot felterjesztett volna Bécsbe. A próbálkozás hamvába holt: már a levelet ismertető Pázmándy házelnöke elfogadhatatlannak tartotta ezt az eljárást, Batthyány is visszautasította. Kossuth pedig székét a képviselői helyekről egy hirtelen mozdulattal áthelyezte a miniszteri ülésekhez, s bejelentette: ezennel visszavonom lemondásomat, miniszternek tekintem magam, s azzal beleült székébe. (Felmentése természetesen még nem történt meg, eljárása tehát formailag sem kifogásolható. Kossuth nem akarta a kényes helyzetben a nádort Szemerevel „egyedül” hagyni.) Van tehát végrehajtó hatalom, van két működő miniszter (Kossuth és Szemere) Pesten, nem is szólva a Délvidéken vezénylő, le sem mondott hadügyminiszterről, Mészárosról. Fontos itt Kossuth egy félmondata: ő nem *ilyen* teljhatalom deklarálását várta Istvántól. A pénzügyminiszter parlamenti megnyilatkozása szerint a minisztertanácsban javasolták a nádornak: a

„beteg” király helyett nyilvánítsa magát újból *alter egó*vá, s rögtön nevezzen ki az uralkodó jóváhagyását nem igényelve miniszterelnököket.

Az országgyűlés határozata kárhoztatta István eljárását. Ezzel és Kossuth miniszterelnöki kinevezésének kívánságával még aznap, szeptember 11-én este küldöttség kereste fel a nádort. István ügyesen, valószínűleg Deák sugalmazására, azzal védekezett, hogy levele egyszerű üzenet, nem intézkedés, ellenjegyzést tehát nem igényel, s ő csak a törvényeknek megfelelő hatalomgyakorlásra gondolt. Ha a Ház megvonja tőle bizalmát, sőt kinevezési indítványokkal jogkörébe avatkozik, ő akár lemond, s elhagyja az országot. A magyar liberális politikusok éppen ezt akarták elkerülni. Ahogy Kossuth néhány nappal korábban fogalmazott:

„Én mindent elkövetek, hogy a lázadások kikerültessenek, hogy a mozgalom gyepölőjét az országgyűlés tartsa kezébe, hogy a dinasztialis szín megtartassék, s István herceg maradjon a végrehajtó hatalom élén”.

Kossuth ezért nem ragaszkodott az országgyűlés által rá és Szemerére ruházott hatalomhoz. Tárgyalt a nádorral is, aki végül, más választás híján, másnap, szeptember 12-én újra Batthyányt bízta meg a kormányalakítással. Kossuth és Szemere megbízása ezzel megszűnt, Batthyány ügyvezető miniszterelnökként egyedül (az államtitkárok segítségével) vezette az ügyeket. Kormányalakításához két előfeltételt szabott: Jellačić megállítását és a törvényileg nem szentesített pénzkibocsátás feleslegessé tételére nagyobb összegű bécsi bankkölcsönt.

István előbb röviden jelentette a királynak, hogy valószínűleg Batthyányt bízta meg a kormányalakítással. A rendes futár által vitt üzenet a megszokott helyre, az osztrák miniszterelnökségre került. Ott fogalmazták a szokott lassúsággal a választ, amely jóváhagyó lett, s azt szeptember 24-én írták alá a királlyal Schönbrunnban. (Érdemes megjegyeznünk a dátumot.) Az izgalmas nap éjjelén István egy másik, részletes beszámolót is készített V. Ferdinándnak. Ebben már közölte Batthyány kormányalakítási feltételeit is, és felvetette: mi az ő teendője, „ha Őfelsége jóváhagyná Jellačić előrenyomulását?” Az ország nádoraként nem maradhat az események nyugodt szemlélője, tehát kifejezett utasításokat kér, mikor kell eltávoznia, avagy hogyan kell viselkednie, mert a maga részéről mindenkor a leghívebben fog engedelmeskedni a Felső parancsainak. Ezt a levelet főudvarmesterével, Wenckheim Béla báróval küldte el, azzal a kéréssel, hogy csak a konkrét válasszal küldjék vissza. Wenckheim 13-án hajnalán indult a címzetthez, Schönbrunnba, s 15-én már fordult is vissza (és 16-án este már meg is érkezett) a király válaszával, amelyet nem tudjuk, hogy ki és hol fogalmazott. A Jellačićsal szemben folytatandó politikára vonatkozóan a levél nem hozott utasítást. A kormányalakítást illetően az uralkodó csak ideiglenesen fogadta el Batthyány megbízását, feltételeinek teljesítéséről sem tud nyilatkozni addig, amíg fel nem terjeszti minisztertársai névsorát. Batthyány másnap, 17-én elkészítette a konzervatív-liberális miniszteri listát, amelyből természetesen kimaradt Kossuth és Szemere. Javaslatát a nádor már a veszprémi táborban kapta meg, onnan terjesztette fel a királynak szeptember 20-án, tiszti futárral, aki megint csak Schönbrunnba ment, s így ott azonnal, már 22-én terjedelmes választ fogalmaztak: nem fogadják el a Batthyány-kormányt. A személyi javaslatokkal a válasz nem is foglalkozott, csak a horvátok leállításának miniszterelnöki követelését utasította el. Mivel az uralkodó ennek nem tud eleget tenni, felszólította főhercegi rokonát, hogy (az Erdélyben a Batthyá-

ny-kormány királyi biztosaként működő) Vay Miklóst bízta meg kormányalakítással.

Mindezt az időrendet is megbontva azért mutatjuk be ilyen részletesen, hogy érzékeltesük: milyen lehetetlen helyzetbe került a nádor. A bécsi lépések semmilyen politikai éleslátással nem illeszkednek össze egységes politikai vonulattá. Hiszen István szeptember 22-i kelettel kap levelet V. Ferdinándtól, amely elutasítja Batthyány miniszterelnökségét, és Vay Miklós megbízását szorgalmazza, két nappal későbbi kelettel pedig arról értesült, hogy a király feltétel nélkül jóváhagyja Batthyány további működését! Pedig, mint láttuk, nem az uralkodó ingadozott, hanem környezete politizált eltérő módon és eltérő tempóban. István szeptember 22-én egy 18-i levelére kapott választ, 24-én pedig a korábbira, a szeptember 12-ire! S a levelek még azt sem tartalmazták, hogy pontosan mire is válaszolnak! A zavart csak teljessé tette a „fekete dobozzal” levelező nádor számára, hogy Ferdinánd levelein nem volt iktatószám, kiadományozási jelzés: egyszerű levél volt valamennyi, a király végtére is a maga kabinetjéből, magánemberként levelezett vele. (Ferenc Károly nemkülönben.)

De térjünk vissza az eseményeknek a maguk időrendjében is zaklatott menetéhez: Szeptember 12-én István Jellačićnak is levelet írt. Alig titkolt örömmel számolt be neki: Kossuth nem tagja többé a kormánynak, álljon hát le a Magyarország elleni akcióval! Egyáltalán – kérdezte tőle – milyen királyi utasítások birtokában szánta rá magát az előrenyomulásra? Jellačić erre a kérdésre nem reflektált, de válaszolt. Kijelentette: egy minisztercseré nem garancia a monarchia egységére – ő halad tovább előre, Buda felé. Szeptember 15-én a szembenálló magyar csapatok tiszti küldöttsége kereste fel: mutassa elő a királyi parancsot, amelyre folyvást hivatkozik. Jellačić persze nem tudott ilyesmivel szolgálni. A hátráló magyar csapatok parancsnoka, Teleki Ádám gróf mégis megszökött feladata elől. Maga István nádor pedig ekkor, szeptember 13-a táján, arra gondolt, hogy Jellačić elől Komáromba, esetleg Pozsonyba húzódik, s ott császári csapatok védelme alatt várja ki az események alakulását. (Valószínűleg ennek előkészítésére és a bécsi szándékok kipróbálására indította el Zsedényit Bécsbe.) De minderre nem adtak neki módot.

Szeptember 15-én a pesti országgyűlés, Batthyány javaslatára, a nádort kérte fel: mint az ország főkapitánya, maga álljon a védősereg élére. A kérés jogalapja felettébb bizonytalan volt, hiszen a főkapitányi cím a nemesi felkelés vezérletére vonatkozott, s a sérthetetlen, csak miniszteri ellenjegyzéssel intézkedhető nádor hogyan kerülhetne a főparancsnok funkciójába?

Augusztus végén a főherceg ilyen indokkal utasította el, hogy a délvidéki táborba látogasson. István azonban ezúttal nem tudott, de nem is akart kitérni a megbízás elől. A politikai helyzet olyan feszült volt, hogy a visszautasítás Batthyány lemondását váltotta volna ki. A megbízás alkalmas volt arra is, hogy a nádor politikájában kétkedőket megnyugtassa. (Őt korábban a baloldal is szívesen látta volna a sereg élén.) Erősítette a tisztikar lojalitását, az ellenállás legalitását, s mint látni fogjuk, zarba hozta Jellačićot. Konzervatív tanácsadói sem sugallhattak mást. Erre utal a királyhoz intézett, a főparancsnokság elvállalásáról beszámoló levele elején, amikor leszögezi: „az államirat néhány pontját itt úgy tekintik, mint a márciusi törvények teljes visszavételét, és magánál az alsóház jóérzületű tagjainál is, és olyan főrendeknél, mint az országbíró [Mailáth György – G. A.] és a tárnokmester [Keglevich Gábor gróf – G. A.] nagyon komoly aggodalmat váltanak ki”. Ezért vállalta el a főparancsnoksá-

got, azzal a feltétellel, hogy az országgyűlés megmarad a törvényes úton; maga pedig a táborban előbb tájékozódik a védelem lehetőségei felől. Végül pedig – folytatja beszámolóját a királynak – megvárja a 12-én elküldött (és néhány óra múlva újra Budára érkező) Wenckheimet a király utasításával, mert ő a családi kötelességeket soha nem hagyja figyelmen kívül. Ha másként nem megy, le fog mondani. Ha nádori kötelessége a császári család tagjának kötelességével ütközik, az utóbbit tekinti mérvadónak. Mivel az újságok nem említik előzetes feltételeit, csak táborba vonulását, ezért magához kérette Kossuthot, „a láthatatlan, de most már látható vezetőt”, és neki is elmondta: csak akkor vállalja a vezerséget, ha a Ház azt is megengedi, hogy Jellačićsal a békéről is tárgyalhasson. A felhatalmazás elérésére Kossuthtól a Ház zárt ülésének egybehívását kérte, hiszen nem szólhat nyíltan arról, hogy a horvátoknak jelentős túlerejük van, rendes csapatok nélkül még Pest előtt sem tudják feltartóztatni őket, márpedig Pest-Buda elpusztítását meg kell akadályozni. Kossuth (ugyancsak a fentebb idézett levél beszámolója szerint) sokáig nem akart minderről tudni, de amikor ő, István határozottabban szólt, azt nyilatkozta: ha a nemzetnek torkára teszik a kést, inkább tönkremegy, mintsem hogy engedjen. Ha Veszprém előtt nem tudjuk tartani magunkat – mondta Kossuth akkor nyitva kell hagyni az utat Jellačić előtt, és a Tiszához kell visszavonulni, hogy a közbeeső időben ott gyűjtsünk erőt és onnan lépünk fel támadóan. Mindezeket megtárgyalva ő, a nádor, elindul, hogy utoljára szolgálatot tegyen az országnak és a trónnak. Ha mindez nem sikerül, és Kossuthot diktátornak kiáltják ki, vagy őt arra kényszerítik, hogy Jellačićot megtámadja, kényszerítve érzi magát, hogy a trón zsámolyához siessen további utasításokért, illetve, ha a Felség szükségesnek tartja, hogy lemondását benyújtsa. – A nádor tehát tudta, hogy egy utolsó, csaknem reménytelen kísérletre vállalkozik. Rövidesen megérkezett főudvarmestere a bécsi válasszal, amely Jellačićra vonatkozóan, mint említettük, semmi utasítást nem hozott. Mivel tilalom sem érkezett, elindult a táborba, de „szóban vagy írásban” Jellačić dolgában újra utasítást kért, amellyel Veszprémben keresse majd a futár.

István nádor és Kossuth szeptember 15-ről 16-ra virradó éjjel végbement találkozásán és tanácskozásán hangzott el a legnagyobb valószínűséggel az immár hivatal nélküli, ám döntő befolyású országgyűlési képviselő ajánlata: bécsi államcsíny (alkotmány sértés, trónváltás) esetén István fogadja el Szent István koronáját. (Kossuth ugyan egy visszaemlékezésében az eseményt szeptember 8. tájára datálja, de ebben tévedhetett, mert ekkor egy hosszabb megbeszélésnek nincs nyoma, s éppen ekkor, szeptember elején volt a legfeszültebb kettejük között a viszony. Nem valószínű, hogy ekkor hívta volna István tárgyalni, márpedig Kossuth szerint a nádor indítványozta a találkozást. Láthattuk, a szeptember 15-i tárgyalás kezdeményezését a magának tudja István minderről azonnal beszámoló levele. Továbbá Kossuth egy másik visszaemlékezésében, egy eddig figyelemre nem méltatott hírlapi interjúban maga is szeptember 15-16-rahelyezte a megbeszélést. Végül pedig az eseményekre ugyancsak visszaemlékező nádor szintén a horvát támadás bekövetkezése utánról említi a királyi korona felajánlását. Ami pedig az emlékezések tartalmi elemeit illeti, a nádor előbb ismertetett friss beszámolója és Kossuth későbbi visszaemlékezése több ponton is egybecseng. Mindezek folytán a nevezetes megbeszélést a magunk részéről szeptember 15-16-ra datáljuk.)

Adjuk át a szót most Kossuthnak: eszerint ő megmondta a nádornak, hogy a békés kiegyenlítésre nem lát reményt, a fegyveres harcot elkerülhetetlennek tartja.

„A főherceg kezeire borítva arcát, lihegő kebelével az előttiünk fekvő asztalra borult s kis szünet után szemem közé nézve monda: »tehát harc! Meggondolta Ön, hogy a harc mit helyezhet kilátásba?«

Meggondoltam, fenség. Egy oldalon koronát, más oldalon talán vérpadot. A főherceg az elborzadás jeleivel tekintett felém.

Ne borzadjon Fenséged – mondám. A vérpad csak nekünk juthat, és mi, ha Isten azt ránk mérte, zúgolódás nélkül fogadjuk a hazáért. Fenségednek csak a korona juthat.”

Kossuth a továbbiakban kijelentette, hogy egy bécsi államcsíny esetére javasolja István trónfoglalását. *„Magyarország Fenséged uralkodása alatt hű támasza lesz az osztrák háznak... emberek és viszonyok változtával a két korona ismét egy fejen egyesülhetne.”* Elmondta neki, hogy trónfoglalása sok szenvedéstől menthetné meg az országot, főként külpolitikai segítséget jelentene, hiszen a monarchikus elvhez egész Európa ragaszkodik. A nádor kérdésére biztosította arról is, hogy a magyar országgyűléssel mindezt el tudná fogadtatni.

„A főherceg elgondolkozott. Aztán kezeit az éghez emelve monda: »Nem tudom! Nem tehetem! – Haldokló atyám kezére borulva esküdtem meg, hogy azt semmi körülmények között soha tenni nem fogom. Jöjjön, aminek jönnie kell: én eskümet meg nem szegem. – Ne szóljunk erről többet.« Én tisztelni tudom az érzelmet, mely az elhatározásnak indoka, hanem az az eskü igen nagy szerencsétlenség! Szegény hazám!”

A nádor saját környezetének évek múlva merte elmondani, hogy valóban kapott ilyen ajánlatot, amire szerinte határozottabb választ adott:

„Inkább vándorolva koldulnám királyom számára a mindennapi kenyeret, ha kell, semmint hogy ellopjam koronáját”.

István szeptember 17-én megérkezett a veszprémi táborba. Úgy ítélte meg a katonai helyzetet, hogy a fegyveres ellenállásra nincs sok remény, de erről hallgatott, s az erők koncentrációját erélyes intézkedésekkel sürgette. Jelenléte önmagában is nagy horderejű tény volt. Jellačić a hír hallatára őrnagyi rangban mellette masírozó öccsét, Antont küldte Bécsbe: mielőbb legalizálják vonulását, mert különben őt is elhagyják tisztjei! De Latour egyelőre nem tudott segíteni. Jellačić elismerése most még kevésbé volt időszerű, hiszen Bécsben is, Frankfurtban is a magyarokkal rokonszenvező röplapok közölték, hogy *„István főherceg utolsó vércseppjéig védelmezi az országot”.*

Ilyen körülmények között érkezett Bécsbe a magyar országgyűlés egy újabb küldöttsége, hogy immár nem az uralkodó, hanem a bécsi *Reichstag* előtt ismertesse a magyar álláspontot. Szeptember 19-én egész napos vitában a kormánynak még sikerült elérnie, hogy a magyar küldöttséget elutasítsák, de maguk is érezték, hogy még egy hasonló vitában a kormány már nem győzne. (Ekkor hozta nyilvánosságra a bécsi minisztérium a nevezetes *államiratot*.) A parlamenti tanácskozás színhelyét, a Burg átalakított lovardáját, egész nap hatalmas embertömeg vette körül. A vitában Latour kénytelen volt szavát adni arra, hogy nem áll kapcsolatban Jellačićsal. (Néhány nap múlva Jellačić elfogott postájából mindennek az ellenkezője derült ki. Latour ezt követő cinikus védekezése csak még jobban ellene bősztette a közvéle-

ményt, s az október 6-i bécsi forradalomban, amikor a tömegre lövetett, a feldühödött nép meglincselte.) Szeptember 18-án Frankfurtban felkelés tört ki a malmői fegyverszünetet végül elfogadtató kormány ellen, amelynek bizonytalan hírei tovább bénították a bécsi kormány cselekvési képességét. Pedig a politikai helyzet „a jellemtelen nádor kalandor vállalkozásával” (így ír Szécheny Antal gróf, a bécsi ellenforradalom fő magyar szervezője Metternichnek) tovább bonyolódott. A bán támogatását az Udvar egyelőre nyíltan nem vállalhatta.

A *Reichstag* vitája és a nádor jelentése után, melyben beszámol a magyar seregek főparancsnoki tisztségének elvállalásáról, a bécsi kormány tagjainak, mint azt az uralkodónak indokolták, valaminő cselekvésre kellett elszánniuk magukat. Arra gondoltak, hogy egy olyan magyarországi főparancsnokot kell kinevezni, akinek személyébe a magyar kormány is beleegyezik, azt akár ellenjegyzí is. Esterházyt szólították fel: adjon tanácsot, „mivel bizonytalanok abban, hogy a nádor abban a helyzetben lesz-e, hogy tevékenységét a hazának szentelheti”, ki is legyen egy új főparancsnok. Esterházy azonban a megbízást – lemondására hivatkozva – szeptember 23-án visszautasította. Másnap a nádor váratlanul megérkezett Bécsbe.

Jellačić egyelőre pénz, utánpótlás, tüzéség, hivatalos elismerés nélkül vonult tovább. A kalandor vállalkozás kudarcáról mégsem beszélhetünk, hiszen Jellačićnak még volt esélye arra, hogy ellenállás nélkül, vagy egy csekélyebb katonai szembeszegülést legyőzve bevonul a magyar fővárosba, s a megszállt városokban kárpótolja magát. A horvát vezér megállítása István nádor feladata lett. Batthyány azt írta neki, hogy már egy fegyverszünet eléréséért is hálás lesz a nemzet, de arra is felhívta a figyelmét, hogy személyét ne kockáztassa, s ne bízson a bán lojalitásában.

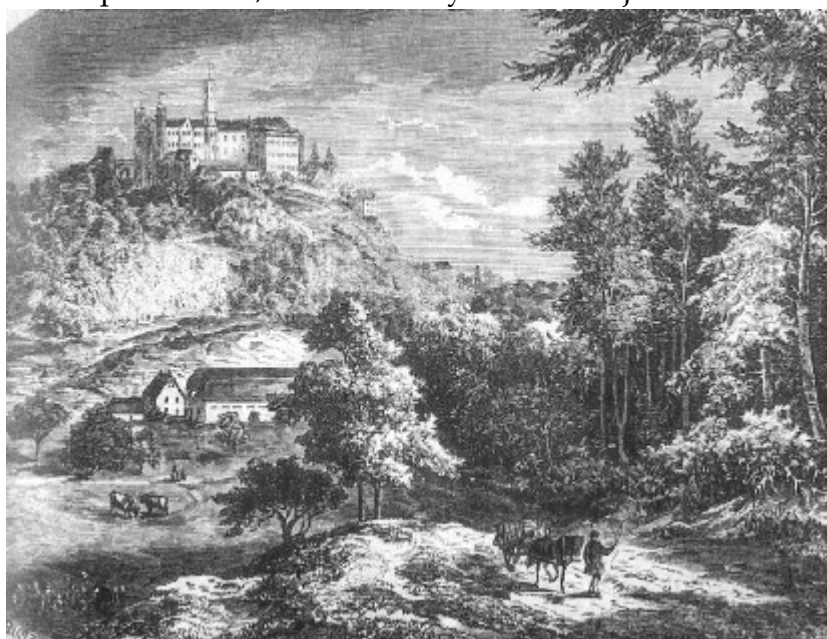
A nádor szeptember 19-én levélben szólította fel találkozásra Jellačićot. Állítólag e levél átadásakor történt, hogy Jellačić egy uralkodói hozzájárulást tartalmazó irat ismertetésekor megjegyezte: „a leirat másolata helyes, de nem teljes”, s azzal kabátzsebéből előhúzza és felolvasta az irat záró sorait. Mindenesetre a bán a találkozót elfogadta. Ennek tudomásul vétele után a nádor elindult a Balaton felé, ahol szeptember 21-én gőzhajóra szállott, s így közelítette meg a déli parton vonuló Jellačić táborát. Itt a teátrális jelenetekben amúgy sem szűkölködő 1848-as esztendő egyik sikeresen előkészített szcénájára került sor: Jellačić tisztjei, attól tartván, hogy vezérüket elrabolja a nem a főhercegnek kijáró fekete-sárga, hanem a nádort megillető magyar trikolorral fellobogózott hajó, nem engedték a bánt az érte küldött csónakba szállni. A két altábornagy, a nádor és a bán, távcsővel szemügyre vehette egymást – megbeszélésük elmaradt: Jellačićnak nem lehetett érdemi mondanivalója a nádor számára, a találkozó megghiúsulásával csak a Habsburg veszíthetett.

A nádor Székesfehérvárra visszatérve vette kézbe a király szeptember 18-án kelt levelét. Az uralkodó tudomásul vette, hogy táborba száll, jóváhagyta a tárgyalási szándékot, de megtiltotta, főhercegi rangjával összeegyeztethetetlennek tartotta, hogy „egy tényleges konfliktusban részt vegyen”. E levél fogalmazványának egy egykorú bécsi másolata így ér véget: azért sem vehet részt egy fegyveres konfliktusban, mivel így „nem állna módjában, hogy az adott viszonyok között megtehesse az országnak és az országgyűlésnek azokat a szolgálatokat, amelyeket az ország java sürgősen megkíván”. Tehát: a főherceg maradjon kívül a harcon, de tartózkodjon Budán, hogy egy esetleges kiegyenlítésben még a fegyveres harc kitörése esetén is részt vehessen. Mire a levél Istvánhoz eljutott, még egy mellékmondatot fűztek a végére,

amely az előző bonyolult mondattal nyilvánvaló ellentétben áll: „és amely szolgálatok egy félnivaló összeütközés esetén nem megvalósíthatóak, miközben azonban ez [az összeütközés – G. A.] Kedvességed maradását haszontalanná és veszélyt hozóvá tenné”. Vagyis az utólag hozzáfűzött mellékmondat, az előzővel ellentétben, azt mondja ki, hogy fegyveres összeütközés esetén a nádor hagyja el Magyarországot! (Lehet, hogy a Jellačić kabátzsebéhez fűződő történetnek e levélhez kötődik a valóságos magva. Sajnos, sem a levél eredetije, sem eredeti fogalmazványa nem maradt fenn.)

Az udvar elképzeléseibe be nem avatott főherceg most tudta meg, amit eddig csak sejtett: a jövőre vonatkozó bécsi tervekben magyar nádor számára aligha lesz hely. De nem lett áruló. Nem ment át Jellačić táborába, sőt intézkedések egész sorával segítette elő a katonai erőösszpontosítást, az alkotmányra tett esküjük betartására szólította fel a tiszteket, s gondoskodott parancsnoki utódáról is, Móga János altábornagy személyében.

A nádor szeptember 22-én titokban tért vissza Budára, s az éjszaka folyamán közölte Batthyányval, hogy helyzete teljesen lehetetlenné vált, elhagyja az országot. A miniszterelnök, akivel István nem közölte az uralkodó üzenetét, igyekezett rábeszélni: maradjon az államügyek élén, vállalja legalább a politi-



14. A schaumburgi várkastély. Kelety Gusztáv metszete

kai vezetést. Felvázolta lemondásának a dinasztia számára is végzetes belpolitikai következményeit, s nem mulasztotta el megemlíteni azt sem, hogy távozása esetén a főherceg személyes presztízse is megsemmisülne. István csak annyiban módosított álláspontján, hogy még megpróbálja Bécsben kieszközölni Jellačić megállítását, s e kedvező esetben visszatér – ellenkező esetben pedig lemond nádori tisztéről.

A nádor visszatérte Kossuth előtt nem maradt titokban. Sejtette, hogy az ország elhagyására készül, s megüzente Hajnik Pál rendőrfőnöknek: ő ugyan csak egyszerű képviselő, de felelősséget vállal azért, ha kérésére a rendőrség – akár letartóztatásával – megakadályozza István távozását. Az éjjel elküldött levéllel azonban a küldönc, félreértve az utasítást, nem keltette fel a már lefeküdt Hajnikot, így a nádor akadálytalanul távozhatott. (Nem bizonyos, hogy a véletlennek volt döntő szerepe, hiszen lehetséges, hogy Hajnik nem hajtotta volna végre a kérést.) Az eset (amelyet Kossuth évtizedekkel később mesélt el) mindenesetre jól mutatja, hogy milyen erő rejtett a nádor személyében megtestesülő dinasztikus törvényességben, a legitimitásban. S hogy Kossuth az ebben rejlő erőt helyesen mérte fel, azt az előzőekben felsorolt bécsi, illetve a katonai fejlemények messzemenően igazolják.

Szeptember 23-án István főherceg örökre elhagyta Magyarországot. Szeptember 24-én pedig, a bécsiek számára váratlanul, a császárvárosba érkezett. Amikor a magyar külügyminisztérium államtitkára, Pulszky Ferenc, értesült róla, hogy a főherceg kocsija most gördült be a Burgba, oda sietett. (A nádor tanácsadója, Zsedényi már ott várakozott.) A főherceg bent Ferenc Károly trónörökösrel tárgyalt.

„Fél óra múlva megnyílt az ajtó, a főherceg izgatottan, felhevültén jött kijelenttem, hogy parancsára várok. »Nincs többé parancsra alkalom, nem vagyok többé nádor, el kell hagynom hazámat, fáj, hogy nem fogom többé látni, de megmondtam odabenn, hogy nem Kossuth a forradalmár, hanem ők, hogy ők ássák alá a monarchikus érzelmet. Mondja meg a magyaroknak, hogy mindig szerettem hazámat, ne ítéljenek el, kötelességemet megtettem, míg csak lehetett.«”

A helyzete mentésére Bécsbe futó nádort tehát – más forrásaink is ezt valószínűsítik – lemondásra szólították fel. Ez némileg váratlanul érte őt, arra számított, hogy legalább tárgyalnak sorsáról. De csak vele tárgyaltak, róla már nem. Szaladgált Schönbrunn, vagyis a császár, a Burg, vagyis a trónörökös, és a Labdaház tér, vagyis a miniszterelnökség között. A minisztérium, mint utaltunk rá, éppen egy magyarországi főparancsnok kiküldését fontolgatta. Most meglepetéssel hallgatták a bécsi minisztertanács be nem avatott tagjai, hogy a bán szóba sem állt a nádorral, neki magának pedig az uralkodó tiltotta meg az ellenállást. Mivel az ország legfőbb államjogi méltósága lemondott, katonai főparancsnok helyett az egész ország kormányzatát kézbe vevő teljhatalmú királyi biztos kiküldése mellett döntöttek, s István javaslatára választották ki erre a feladatra Lamberg Ferenc gróf pozsonyi hadosztályparancsnokot, akit Batthyány jól ismert, s annak idején még a báni tisztre is javasolt. Lamberg arisztokrata léte re konzervatív szellemű publicisztikai tevékenységet is folytatott, személye Magyarországon nem volt teljesen ismeretlen. (Zsedényi ugyan megpróbálta elérni, hogy magát Istvánt küldjék ki királyi biztosnak, de mivel ez a választás valóban a viszályok kiegyenlítésének szándékával, Jellačić megállításával lett volna egyenértékű, elutasították. A bécsi kormány ekkor már csak egy békés gesztust, nem pedig valaminő érdemi lépést kívánt tenni.)

A Lamberg-misszió lefolyása idején István már kikapcsolódott a politikai életből, de mivel hirtelen bécsi megjelenése, lemondatása volt a megbízás közvetlen előzménye, s Lamberg személyét is István javasolta, röviden érdemes foglalkoznunk további sorsával.

A Lamberg-misszió részleteit bizonyos fokig máig homály fedi. Annyi kétségtelen, hogy az ellenforradalom céljainak érvényesítésére, s nem valaminő kompromisszum kimunkálása érdekében kerestek előbb főparancsnokot, majd teljhatalmú királyi biztost. A Lamberg kinevezését tudtul adó uralkodói kiáltvány rendkívül gyorsan, még szeptember 25-én elkészült, és azt a hivatalos lapban már másnap ellenjegyzés nélkül közzétették. A magyar miniszteri ellenjegyzés feltűnő mellőzése az egyik rejtélyes mozzanat. A kiáltvány még csak Lamberg katonai főparancsnoki kinevezését adja tudtul, amely, mint katonai tárgyú intézkedés, a lemondott s az ellenjegyzést megtagadó király személye körüli miniszter, Esterházy aláírását igényelte volna. Talán ezért történt, hogy Wessenberg osztrák miniszterelnök maga ajánlkozott ellenjegyzőnek, de ezt elvetették, hiszen egy osztrák miniszter nyílt beavatkozása a magyar ügyekbe több kárt okozott volna, mint hasznot. A másik feltűnő mozzanat, hogy a végül már teljhatalmú királyi biztost katonai támogatás nélkül akarták az országba küldeni. Az

iratok fogalmazványaiban feltűnik még Morvaországból bejövő csapatok említése, eredetileg tehát katonai fellépésre is gondolhattak, de ez – talán Windisch-Grätz ellenkezése folytán – elmaradt.

Lamberg ezek után az ország kormányzatára vonatkozó megbízást nem, csak a főparancsnoki kinevezést fogadta el. Az államhatalom gyakorlását ideiglenesen ezért Mailáth országbíróra bízta, s királyi rendeletet fogalmaztak az országgyűlés feloszlásáról is. E két okiratot viszont, a formai követelményeknek eleget teendő, Batthyányval akarták ellen jegyeztetni. És itt reméljük megoldhatni az egyik rejtélyt, azt,



15. A schaumburgi várkastély

hogy miért utazott Lamberg végül Budára? Ugyanis a kiáltványtól az országgyűlést feloszlató királyi rendeletig mindegyik okmány határozottan arról beszél, hogy Lambergnek először haladéktalanul fegyvernagyvásként kell eszközölnie, s ezért a táborba fog menni. Wessenberg osztrák miniszterelnök viszont, amikor Lambergnek „mellékelten átküldi a Batthyányhoz intézett legfelső kéziratokat”, az iratba utólag beszúrta: „szíves kézbesítés céljából”. Ez a néhány szó döntött Lamberg élete felett. Az engedelmes katona magához vette a kéziratokat, és elindult, a tábor helyett Batthyányhoz,

előbb Budára, majd onnan Pestre.

De továbbra is rejtély marad, hogy miért késlekedett az indulással? Talán az iratokat antedatálták, s azok nem szeptember 26-án lettek készen? Mindenesetre Lamberg szeptember 27-én a bécsi hadügyminisztériumhoz intézett beadványában baljós sejtelmektől eltelve írja le: a magyarok aligha engedelmeskednek neki, a nemzetőri és honvédseregek élén nem fogadják el a radikális tisztek, a horvátok élére nem állhat, mert kompromittálná a császári hatalmat. *Küldetése tehát kivitelezhetetlen*, hacsak mindkét fél az ő pusztá szavára be nem szünteti az ellenségeskedéseket...

Lamberg csak szeptember 27-én kelt útra. A magyar országgyűlés eleve törvénytelennek nyilvánította működését. Batthyány eléje sietett a magyar táborba, hogy tájékoztódjék küldetése céljáról. Szeptember 28-án Lamberg polgári öltözetben, bérkocsiban hajtott át Budáról Pestre, hogy a magyar politikusokat, főként Batthyányt felke-

resse. Csak Mailáth György országbíró-t találta otthon. Dél-tájban, immár visszafelé haj tátva Budára, a hajóhídon feldühödött néptömeg várta, hiszen ha jön: erre vezet az útja. Egy bécsi egyetemista felismerte, kirángatták kocsijából és felkoncolták. Halála ürügyet szolgáltatott arra, hogy a régen előkészített, Magyarország egész alkotmányos életét törvénytelennek nyilvánító, Jellačić hadjáratát pedig immár császári küldetésnek beállító deklarációkkal Bécsben előálljanak.

Az udvar és bécsi minisztérium lépései megint megkéstek, hiszen akkorra már Jellačić szeptember 29-én Pákozd-nál vereséget szenvedett, és seregével Bécs felé húzódott. Bécsben pedig október 6-án kitört az újabb forradalom. Az ellenforradalom bécsi központja egy jó hónapra megbénult, s így a másik ellenforradalmi góc, a Windisch-Grätzé lépett működésbe.

István nádor szívesen megvárta volna a Lamberg-misszió eredményét, de erre nem adtak neki módot. Azonnal, szeptember 26-án elfogadták lemondását, és felszólították, hogy hagyja el Bécset. István egyelőre féltestvére, Erzsébet főhercegnő morvaországi birtokára, Evanovitzba húzódott. Amikor az Udvar az október 6-i bécsi forradalom után az ehhez közeli Olmützbe menekült, kínos lett számukra a hozzájuk is, Magyarországhoz is közel lévő István jelenléte. Október 11-én az uralkodó felszólította, hogy „eredeti szándéka szerint” (noha ő ezt csak lehetőségként vetette fel) menjen anyai örökségébe, a Frankfurthoz közeli, Lahn menti Schaumburg várába, mivel „tartózkodása azon ország közelében, amelynek kormányzata élén állott, egy pártnak, bizonyára az Ön akarata ellenére, alkalmat adna arra, hogy e tényt a saját céljaira aknázza ki”.

A főherceg azonnal útra kelt.

Az emigráns főherceg

Október 16-án István inkognitóban, kamarása, Zichy Béla őrnagy kíséretében Frankfurtba érkezett. Bőven akadt megbeszélőnivalója nagybátyjával, János főherceggel, az alakulni próbáló német birodalom kormányzójával. Két álló napon keresztül tárgyaltak egymással. Magyarországon – foglalja össze János a tanulságokat régi barátjának, az osztrák miniszterelnökségről időközben ugyancsak lemondott és a Felső-Rajna-vidéki Freiburgba visszahúzódott Wessenbergnek – két dolog a fontos: először is, úgy kell véget vetni az eddigi dolgoknak, hogy többé ne következhessek be különválás, és a nemzetiségek is megkapják a jogaikat. „Pest semmit sem használt, az ifjúság erkölcsi züllésének városa volt” – most gyorsan kell előre haladni „alkotmányos úton”: a kül-, had- és pénzügyek a „kormány embereire” tartoznak, éppúgy, mint korábban.

„István a közelemben lesz, Magyarország számára lehetetlennek tartom, ezt meg is mondtam neki. A jövőben, mivel Németországban közkedvelt, amennyiben tud viselkedni, ha én megyek, pótolhatna – ez lenne az én nézetem.”

János tehát teljesen feladta a Habsburg-birodalom föderatív átalakítására vonatkozó korábbi nézeteit, s az ekkor még a frankfurti osztrák követ jelentése szerint reménykedő Istvánt meggyőzte arról, hogy aligha térhet vissza Magyarországra. A tárgyalások után István felkereste a Wiesbaden melletti Biebrich-ben, kastélyában a Nassau herceget. Mintegy bejelentkezett nála, hiszen mostantól az ő tartományában, Nassauban élt. Október 22-én megérkezett a Lahn menti Schaumburgi várkastélyba. Egynapi járóföldre lévén Frankfurttól, állandó érintkezésben maradt nagybátyjával, Jánossal. Amint fontos esemény történt, átrándult hozzá, s közösen tanácskoztak. Megtárgyalták Bécs Windisch-Grätz által történt elfoglalását (október 30.), az udvari pletykákat, amelyekről Istvánt féltetvére, Erzsébet tudósította.

Az olmützi udvarban 1848. december 2-án váratlan és jelentős fordulat ment végbe. A tábornokok, élükön Windisch-Grätzcel, a császári család némely beavatott tagjai és az immár miniszterelnökké kinevezett ellenforradalmi vezető, Schwarzenberg herceg, palotaforradalmat hajtott végre: leléptették V. Ferdinándot, ezzel egyidőben Ferenc Károly lemondott a trónöröklésről, s így az ő fia, a tizennyolcadik évét három hónappal ezelőtt betöltött Ferenc József lett a birodalom császára. A változást persze régóta tervezték, de végül is váratlanul, a távol lévő főhercegeket sem beavatva, egy vidéki morva kisvárosban, Olmützben hajtották végre. A magyar országgyűlés értesítését, hozzájárulásának kikérését tudatosan mellőzték, hiszen az országgyűlést, mint említettük, már október 3-án feloszlítani vélték. A trónváltozás egyik fő oka éppen az volt, hogy a magyar törvényeket szentesítő V. Ferdinánd eltűnjék a színről, s így az udvari felfogás szerint nem kompromittált Ferenc József lépjen a helyére, akit ezek a törvények már „nem köteleznek”. Így akarták a törvényes uralkodóra változtatlanul hivatkozó magyar „lábadást”, vagyis a szabadságharcot megfosztani törvé-

nyességétől. Az akció azonban nem érte el célját. A magyar országgyűlés nem ismer-
te el a trónváltozást, de nem is szaladt előre, nem mondta ki sem a trónfosztást
(vagyis a Habsburgok örökösödési jogának megszüntét), sem a trónt nem nyilvání-
totta üresnek. A magyar államjogi felfogás szerint tehát továbbra is V. Ferdinánd a
magyar király, aki akadályozva van királyi hatalma gyakorlásában. (Hogy ez a király
de jure [jogilag] osztrák császárnak is tekintendő-e, vagyis fennáll-e még a *Pragmatica*
Sanctio, annak vitatásába a magyar országgyűlés nem ereszkedett.) A magyar sza-
badságharc így egyelőre, az olmützi udvar szándékai ellenére, nem öltött Habsburg-
ellenes színezetet, aminek különös jelentősége volt annyiban, hogy a hivatásos kato-
natiszti állomány különösebb belső konfliktus nélkül kitarthatott a magyar államve-
zetés mellett. A trónváltozás, puccsjellege folytán, korántsem érte el a várt magyaror-
szági hatást.

Jánost is váratlanul érte a trón változás híre, s úgy tudta, hogy Olmützben is



16. István főherceg egész alakos fényképe

„mindenki megrendülve áll, miért oly hir-
telen, oly gyorsan, miért hogy nőszemé-
lyek is aláírták és vajh minő rangban”. (A
lemondási és átruházási okmányokat töb-
bek között Mária Anna császárné és az új
császár anyja, Zsófia is aláírta.) Istvánnal
végül abban állapodtak meg, hogy gratu-
láló levelekkel felveszik a kapcsolatot az új
birodalmi vezetéssel. Ischlből, az osztrák
fürdőhelyről, a magyar konzervatívok
egyik gyülekező helyéről Szögyény László
és Zichy Edmund gróf is Frankfurtba sie-
tett. Nézeteik szerint Windisch-Grätznek
és az ifjú császárnak kell Magyarországon
a dolgokat rendbe tenni – azután jöhetnek
a „magyarok”. Vagyis az országot fegy-
verrel hódítsa vissza a Habsburg-ármádia,
azután majd ők, az arisztokraták, újból
kézbe veszik az ország irányítását. István
most, decemberben, kilépett elszigeteltsé-
géből, s hozzájuk, az ellenforradalomhoz
csatlakozott. Először nyilvánosan a sajtó-
ban „elbúcsúzott” volt háziezredétől, a
„nádor-huszároktól”, s felszólította őket,
hogy otthagyva a magyar államvezetést,
álljanak át Windisch-Gratz szolgálatába!
Levélben tisztelkedett magánál Windisch-
Grätznél, kifejezte azt a reményét, hogy

„személyes fellépése Magyarországon rövid időn belül a jóra vezető fordulatot idéz
majd elő”.

„Az emberek észhez térnek és mégiscsak szívesebben engedelmeskednek egy I.
Ferenc Józsefnek, mint egy Kossuthnak, még ha ez IV. Lajosnak nevezi is magát.”

(A december 20-án Schaumburgban kelt levél visszatükrözi az ellenforradalom számítását: a trónváltás nyilván antidinasztikus lépésre fogja készíteni a „magyarokat”.) István Schwarzenberget, az egyelőre magát alkotmányosnak hirdető birodalmi miniszterelnököt is köszöntötte: „ha távol is vagyok Ausztriától – közölte vele –, mégis minden érdekel, ami hazámat illeti”. Ferenc Józsefnek is gratulált, majd megszűnt nádori jövedelmeire való tekintettel további családi támogatás kiutalását kérte (nem kapta meg).

István 1848–1849 telén gyakori vendég volt a birodalmi kormányzónál. Megismerkedett a német politika vezetőivel, így a december közepén a parlament elnöki székét a miniszterelnökivel felcserélő nagy liberálissal, Heinrich von Gagernnel. Az ideiglenes német központi hatalom másik vezető politikusa, az osztrák érdekeket szem előtt tartó bécsi Schmerling ugyancsak azt írta emlékiratában, hogy „ha János főherceg rokonai, például a schaumburgi birtokán lakó István, Frankfurtba jöttek, úgy mindig a birodalmi kormányzó házában vendégeskedtek, s ez alkalmakkor csaknem mindig abban a megtiszteltetésben részesültem, hogy bevontak a szűk körű családi vacsorákba.” János tehát mindent megtett, hogy szeretett unokaöccsét a nyilvánosság előtt szerepeltesse. Még arra a feltűnő gesztusra is vállalkozott, hogy a szilvesztert Schaumburgban töltsse. Magánemberként utazott, családjával, hirtelen elhatározásból, hiszen Istvánnak is csak karácsonykor írt, s nem értesítette kormányát, amely már az újévi államfői (diplomáciai) fogadás lemondására készült, amikor János végre újév napján megjött.

A vendégek december 28-án érkeztek Istvánhoz, másnap kirándultak, harmadnap egy ezüsbányát látogattak meg. Gyalog vándoroltak a hegyekben, a lakosság mindennél nagyobb szeretettel fogadta őket. Még szilveszter napján is a környék falvaiban sétáltak, misét is ott hallgattak. A szilveszterestét családi körben töltötték. Újév napján István a közeli püspöki székhelyre, Limburgba kísérté magas vendégét, s a püspöki mise meghallgatása után utazott vissza János Frankfurtba. Minderről egész Európa értesült, mivel névtelen beszámolót adott róla az *Augsburger Allgemeine Zeitung*, éspe-dig az egyik jelenlévő, Zsedényi Ede tollából. A nádorral, mint láttuk, folyvást intenzív kapcsolatot tartó magyar politikus együtt szilveszterezett a főhercegekkel, és saját személyéről persze bölcsen hallgatva az újságközleménnyel arról próbálta meggyőzni a nyilvánosságot, hogy a leköszönt nádor nem száműzött, hanem egy történetesen Németországban tartózkodó népszerű főherceg. Zsedényi rövidesen érdemi vitacikkkel jelentkezett a lapban (továbbra is név nélkül), amelyben hevesen vitatta a Magyarországra alkalmazni próbált „jogeljátszás” elméletét. Szerinte a magyar konzervatív államférfiak is támogatták a Batthyány-Kossuth minisztériumot, mert „királyuktól elhagyatva” nem láttak más megoldást, mint egy Buda központú magyar-osztrák (!) monarchia megteremtését. Ezért is ajánlottak katonákat annak idején az olasz hadszíntérre, és egyáltalán, sok mondandója lenne azokból az idők-ből, amikor még Innsbruckban volt az udvar – jobb lesz tehát, ha felhagynak a „jogeljátszásról” szóló ostobaságaikkal.

A Magyarországgal kapcsolatos fel-felbukkanó reményeket János jól informált régi hívei hamarosan eloszlatták. Az öreg leköszönt miniszterelnök, Wessenberg, a mes-szi Freiburgban is jól tudta január derekán, hogy

„Magyarország jövődöbeni berendezkedését illetően még messze nincs egyet-értés. A felosztási tervek újra – legalábbis ami a tulajdonképpeni Magyarországot illeti

[vagyis Erdély és Horvátország nélkül - G. A.] - nagy ellenállásra találunk. A magyarok szenvedélyesen csüggnék országukon és a királyságon. Ha túl sokat követelnek tőlük, örök viszályok magva lesz elvetve és éppúgy, mint Itáliában állandó hadseregre lesz szükség, hogy fenntartsák a nyugalmat. De bármit is gondoljon István - nádorra többé gondolni sem lehet.” (Kiemelés tőlem - G. A.)

Vagyis akár fölosztják Magyarországot nemzetiségi területekre, akár egybetartják az ország törzsterületét, mindenképpen beolvasztják a birodalomba, olyan mértékig, hogy a különállást biztosító nádori tisztséget már csökkentett hatáskörrel sem lehet többé visszaállítani.

1849 elején a német egység ügye megrekedni látszott. János elkedvetlenedett, súlyosan megbetegedett. Egyre jobban kirajzolódott előtte tisztének hálátlansága és kilátástalansága. Február közepén bukkan fel először naplójában határozott formában a gondolat: a Magyarországon mindenképpen, még az ellenforradalommal való szövetkezése dacára is feleslegessé vált István váltsa őt fel: „István mint pótember, meg kell kísérelni, tehetséges és [itteni] birtokos, nem

17. A nádori család sírboltja a budai várpalotában



mehet Magyarországra, még Ausztriába sem, itt rehabilitálandó”. János tehát annyit megőrizett forradalom előtti elképzeléseiből, hogy a családjából tehetségesnek tartott, népszerűnek ismert rokonát akarta a hatalomba segíteni. Akár még az ő visszalépése árán is! Február végén magához hívta unokaöccsét, és rábeszélte erre a szerepvállalásra. „Istvánt megbecsüléshez kell juttatnunk.”

Március folyamán Frankfurtban felgyorsultak az események. A Ferenc József által március 4-én népeire erőszakolt (oktrojált) olmützi alkotmány egységes, központosított Habsburg-birodalmat kívánt teremteni. Az alkotmány szerint Magyarország állami önállósága teljesen megszűnt. Frankfurtban ez a tény nagy megrökönyödést váltott ki. Nem a magyarok iránti rokonszenv ébredt fel újra, mert az létezett ugyan, de nem lehetett politikai erő: Frankfurtban már és még Magyarországot fegyverrel meghódított, leigázott tartománynak tartották. De az a tény, hogy az alkotmány a birodalom német és nem német területei között nem tett különbséget, egyúttal azt is jelentette, hogy a Habsburg-birodalom német tartományai semmilyen formában, még laza, föderatív módon sem lesznek részei a német egységnek. Az olmützi alkotmány egyetlen mondatot, egyetlen szót sem szentelt a német egységnek, a Habsburgok németországi „hivatásának”. A magyar olvasó számára tudott, hogy az olmützi alkotmány ismertté válása lett a döntő oka annak, hogy az országgyűlés kinyilvánította

Magyarország függetlenségét, s egyik fontos tényezője volt annak a folyamatnak, hogy a beolvasztás által ugyancsak fenyegetett (és katonailag is sikertelen) magyarországi nemzetiségek és a magyarok közötti közeledés létrejöjjön. Az olmützi alkotmány Frankfurtban is heves visszahatást váltott ki. Végérvényesen lelepleződött, hogy az osztrák kormány fütyül a német egységre. A frankfurti parlament alkotmányozó munkája ezért felgyorsult, néhány nap alatt végérvényesen elfogadták a német birodalom alkotmányát, amely már nem számolt Ausztria részvételével. A nagy alkotmánymű betetőzéseként a frankfurti parlament az egységes Németország császárává választotta IV. Frigyes Vilmos porosz királyt. A parlament küldöttsége azonban Berlinben a porosz királytól kitérő választ kapott. „Egész életművem romokban hever”, mondta ekkor, csalódva a porosz királyban, a német egység élharcosa, Heinrich von Gagern, a császár nélküli alkotmányos monarchia János főherceg által kinevezett miniszterelnöke. Ekkor vált nyilvánvalóvá mindenki számára, amit az igazi politikusok a jobb- és a baloldalon egyaránt régóta tudtak: a frankfurti parlament és a frankfurti kormány mögött nem áll komoly erő, számottevő hatalom. Kétségtelen, hogy a kisebb német államok egymás után elfogadták a kidolgozott alkotmányt, de a két döntő szavú német hatalom, Poroszország és Ausztria, halogatta a választ (végül azután elutasították az alkotmányt).

A helyzet a német egység megvalósulása szempontjából egyre kilátástalanabb és egyre feszültebb lett. Felkelések kényszerítették a kisebb német államok fejedelmeit, hogy az alkotmány elfogadása mellett nyilatkozzanak, és sokan azt remélték, hogy az egyes porosz tartományokra is kiterjedő tömegmozgalmak végül a porosz államvezetést is a német egység vállalására készítetik. A külpolitikai helyzet ugyanis váratlanul kedvezőbbre fordult. Kiderült, hogy az osztrák sereg 1849 tavaszára nemhogy bevégezte volna a magyarországi háborút, hanem csúfos kudarcot vallott; a magyarországi harc tovább folytatódott, sőt a hadi helyzet a magyaroknak kedvezett. A szard királyság is újra kezdte a háborút. Ausztria haderejét teljesen lekötötték belső bajai, a német egység ügyébe nem tudott eldöntő súllyal beleszólni. Poroszország aktivitása ekkor felélénkült, új külügyminiszter próbálta meg a helyzet kiaknázását, a német egység porosz vezetéssel történő megvalósítását.

János főherceg birodalmi kormányzó menekülni akart egyre kényesebb, egyre kilátástalanabbnak látszó helyzetéből. De Bécs, pontosabban a még mindig Olmützben tevékenykedő kormány nem engedte lemondani. János súlyosan megbetegedett. Lemondásával nem akart válságot felidézni, családja, pontosabban a császár jóváhagyása nélkül nem mert cselekedni. Egyre többször hangoztatta, hogy neki jogában állna kinevezni saját helyettesét, s így nagyobb frankfurti vagy nemzetközi bonyodalmak nélkül megválhatna hivatalától. „István az én pótemberem” – hangoztatta egyre gyakrabban. Április végéig a Gagern vezette kormány vonakodott az ideiglenes államfői cím átruházásától, ám a változó, a reménytelenségben halvány reményeket kínáló helyzetben Istvánnal kezdtek új kombinációba.

1849. április 30-án Gagern miniszterelnök előbb – udvariasan – János főherceget szólította fel: álljon az élére a Poroszországgal szemben akár erőszakot is alkalmazó alkotmány mozgalomnak. Hiszen a sorozatos felkelések megbéníthatják, és végül hozzájárulásra kényszeríthetik Poroszországot. Ha a főherceg egészsége nem engedi (tájékoztat a gagerni tervekről az osztrák követ), János „fenntarthatná magának, hogy egy osztrák főherceget, éspedig István főherceg urat nevezi ki utódjának”. „A sokáig

fújt luftballon végre szétpukkadt” – kommentálja a jelentés az osztrákokkal szemben óvatosan tervezgető frankfurti kormány elképzelésének kinyilvánítását. János kapva kapott az ajánlaton. Megígérte Gagernnek, hogy maga terjeszti ezt elő a miniszternácsban, azzal a hozzátétellel persze, hogy ha „Olmützben is elfogadják”. A maga részéről mindent megtett, hogy meggyőzze Schwarzenberg miniszterelnököt: István-

„helyén van a feje és a szíve, Németországban birtoka van és tisztelik, korábbi útjai és ez idő szerinti visszavonult élete megnyerték az emberek jóindulatát. Olyan hely volna ez, ahol jól tehetne, és az osztrák közvéleményben rehabilitálhatná magát; azt is eredményezné, hogy néhány évre Ausztrián kívül foglalkoztatjuk. Hogy mi szól ellene, számomra nem ismeretes. Mostanság kevesen vannak, akik nem hibáztak. Végül olyan dokumentumok birtokában van, amelyek felvilágosítással szolgálhatnak korábbi állását illetően, és ez jobb, ha nem válik ismertté... a főhercegi testületből senki nem lenne alkalmasabb erre.”

Naiv elképzelés volt végső soron, hogy Olmütz hozzájárul ehhez a megoldáshoz. Hiszen maguk segítették volna elő azt a német egységet, amelyből kimaradnának! Igaz, az akció magva poroszellenes, de végső soron csak nyomást akarnak gyakorolni Poroszországra, hogy álljon a mozgalom élére. Magában István személyében sem bíztak, annál is inkább, mert az objektíve fennálló magyar-német külpolitikai érdek-találkozást tudatosította volna a közvéleményben az ő kormányzó-helyettség. „István főherceg személye ellen – figyelmeztet a frankfurti osztrák követ –, legalábbis amíg a szerencsétlen magyarországi felkelés elnyomva nincs, lehetne néhány ellenvetést tenni.” Schwarzenberg válasza sem méltatta János ajánlatát. A rendkívül magabiztos osztrák miniszterelnök ugyanis egy teljesen irreális tervet dédelgetett: az egész, osztatlan Habsburg-birodalommal kívánt a német egységbe belépni, s így akart egy hatalmas, hetvenmilliós közép-európai szuperhatalmat teremteni.

Az Istvánnal kapcsolatos kombinációknak sem volt sok realitása. A terveket azért ismertettük, mert érdekes politikai párhuzamot figyelhetünk meg az előző évi magyar eseményekkel. A baloldallal kötendő szövetséget 1848-ban még elutasító Gagern megkésve, tétován tenné meg 1849 tavaszán azokat a politikai lépéseket, amelyeket Magyarországon 1848 tavaszán-nyarán Batthyány és Kossuth valósított meg: a tömegnyomást, a nemzeti mozgalom erejét arra használná, hogy a változásoknak ellenálló retrográd erőket presszionálja, ám egyúttal arra törekednék, hogy a minél szélesebb bázis megtartása érdekében a változások legális kereteit fenntartsa, biztosítsa. Az már csupán történelmi véletlen, bár a Habsburg-dinasztia tagjait szemügyre véve azért nem fatális véletlen, hogy mindkét esetben István főherceg személye került a „törvényes forradalomnak” nevezhető koncepció középpontjába. Ma már könnyűszerrel rá lehet mutatni, hogy a német forradalom ezt az alkalmat 1848 őszén, a malmői fegyverszünet elfogadásakor szalasztotta el utoljára, s 1849 tavaszán már nem lehetett presszionálni a hadsereg egészét minden ingadozás nélkül felhasználni képes porosz államhatalmat. Az 1848-ban még csak nagyhangú, de 1849-ben már csakugyan magabiztos orosz cár pedig külpolitikai nyomás alá helyezte az egység „éretlen” gyümölcseit esetleg liberális formájában is leszakítani kész poroszokat. Ekkor már (és még) a kisémet egységnek sem liberális, sem konzervatív variánsa nem sikerülhetett. A nagy alkalmak forradalmi ideje már elmúlt, a kis alkalmak konzervatív ideje még nem érkezett.

János főherceg birodalmi kormányzónak és árnyékhatalmú kormányának egészen 1849 végéig ki kellett tartania. Ekkorra egyezett csak meg Poroszország és Ausztria, hogy hogyan számolják fel a forradalom egyre fogyó frankfurti örökségét. János a közben szétkergetett német nemzetgyűlésnek nem adhatta már vissza a maga megbízását, ezért ragaszkodott ahhoz, hogy valamennyi német állam elfogadja a két német nagyhatalom által kimunkált megoldást, s csak ezután akart lemondani. Az oldenburgi nagyherceg, Istvánnak anyai ágon rokona, vonakodott a jóváhagyással. János ezért Istvánt bízta meg a diplomáciai misszióval: szerezze meg az oldenburgi nagyherceg hozzájárulását, így végre mégis „hivatalos” megbízást adhatott unokaöccsének. István csakugyan célhoz ért, közben viszont a német sajtó azon csámcsogott, hogy a hiú főherceg magyar huszártábornoki uniformisban látja el küldetését...

János még 1849 során megkísérelte, hogy István 1848-as szerepvállalásának családi megítélését tisztázza. Az ifjú császárnál nem mert érdeklődni, de felkereste a leköszöntet és hitvesét Salzburgban. Ferdinánd, a jóságos, üdvözetét küldte Istvánnak, de ennek nem volt jelentősége. Felesége, Mária Anna viszont „nem előnyös érzülettel” szólt Istvánról, s közölte Jánossal, hogy a „bécsieknek”, a császár környezetében lévő családtagoknak is ez lesz a véleménye. János másik unokaöccsének, Károly fiának, az abszolutizmus mindenkori hívének, Albrechtnek a karrierje szépen ívelt felfelé. Ekkor nevezte ki a császár az 1815-ben alakult Német Szövetség katonai létesítménye, a Frankfurthoz közeli (és Frankfurtra felügyelő) hatalmas mainzi erődítmény parancsnokává. (Albrecht egyébként hamarosan Magyarország kormányzója lesz.) Mainzban kereste fel az ez alkalommal a tábornoki egyenruhát magára öltő János. Albrecht „sajnálja Istvánt, nem tartja árulónak [!], de gyenge volt, lásd a vizsgálat alatt lévők kijelentéseit, akik mindent rá akarnak tolni, Batthyány – Teleki”. (Itt nem egy letartóztatott, hanem az emigrációban lévő és forrásokat publikáló Telekiről, Lászlóról lehet szó.) „István hibája – jegyzi fel tovább Albrecht kijelentéseit János –, hogy elment a sereghez” (értelemszerűen 1848 szeptemberében). „Nem térhet vissza”, utazgasson inkognitóban, ez lenne a legjobb megoldás. „Szegény István! – teszi hozzá János –, minden alkalmat meg akarok ragadni, hogy érdekében eljárhaszak.” A Habsburg-család tehát az öreg Metternich helyett egy tizennyolc éves ifjában talált ugyanolyan szellemiségű kényúrra. A családi politikai kitörések ideje végérvényesen lezárult, hiszen Ferenc József örökölte és érvényesítette azt a szinte korlátlan családfői hatalmat, amelyet Metternich forma szerint Ferdinándnak, valójában magának teremtett. Az új császár még a család tagjaival sem kívánt egyenrangúként érintkezni, őket is alattvalóinak tekintette. Az igazi alattvalókra pedig egyáltalán nem volt kíváncsi, hiszen fővárosaiban és tartományaiban mennyien lázadtak közülük ellene! – Éppen ezt az uralkodói mentalitást tartotta végzetesnek, s békélt volna meg akár a liberális formákkal is János vagy István. Nagyon jellemző, amit János a naplójába jegyzett, mikor a Frankfurthoz legközelebbi német fejedelmet, a nassau herceget közösen meglátogatták: a herceg nem elégedett meg a civillistával (az állami költségvetésből neki juttatott összeggel), s ezért elnapolta a tartománygyűlést, s kastélyába vonult vissza. „Hogyan élnek ezek az urak, nem látogatják országukat, nem élnek a néppel” – sóhajtott fel János, aki nem volt ugyan nagy formátumú politikus, de érzékelhetően megsejtett valamit a monarchiák átmentésének és fenntartásának technikájából.

1849 karácsonyán találkozott utoljára János és István a forradalmi események sodrában, Frankfurtban. (Nyolc évig nem látják egymást ezután.) János néhány nap múlva a Thurn-Taxis-palotában, a Német Szövetség székházának nagytermében letette hivatalát. Átment a szomszéd szobába, levetette másfél éven át viselt polgári öltözetét és újra felöltötte a tábornoki uniformist. Kocsiba szállt, elhajtattott a Pál-templom, a német parlament épülete elé. Felnyitatta a kaput. Egyedül ment be a régóta üresen álló épületbe. Tudta, hogy itt nincs kitől, de van mitől búcsúznia: a meghíúsult német egység parlamentje előtt tisztelgett. Néhány óra múlva úton volt szűkebb hazája, Stájerország felé.

István még karácsony másnapján indult el Frankfurtból gyermekkorának lakóhelye, Schaumburg felé.

Harminckét éves volt ekkor. Férfivá érlelte-e a politikai mellőzés, a számkivetés? A kérdésre egyelőre nemmel kell válaszolnunk. János is sajnálattal állapította meg, hogy Istvánnak helyén van ugyan a szíve, esze; de mennyi „hiúság, kétségeskedés és féltékenység” szorult belé! „A hiúság az ellensége, és ez a szerencsétlen viccelgetés, amellyel jónéhány embert megsért.” Kegyetlen tárgyilagossággal ítél róla Rechberg frankfurti osztrák követ: István főherceg „szerintem azon emberek közé tartozik, akik anélkül, hogy a rosszat akarnák, a viszonyok által sodortatva zavart zavarra halmoznak, mindaddig, amíg a szakadék mélyére nem kerülnek, azok közé, már amennyire az Ő Csász. Kir. Fenségevel folytatott beszélgetésekből kivehettem, akik a legszomorúbb tapasztalatokból sem tanulnak semmit.” István főherceg-nádor 1848. évi működése mentségére felhozható, hogy fiatalon, harmincévesen, érdemi politikai s főként magyarországi tapasztalatok nélkül került nehéz, megoldhatatlan helyzetekbe. Egy Széchenyi is összeroppant, egy Eötvös is elmenekült, egy Batthyány is lemondott 1848 szeptemberében. De ők ennek hatására mások lettek. István nem változott, személyisége egy serdülő szintjén maradt. Olvassunk bele egy 1851 tavaszán Miksa bajor királyhoz írott mentegetőző levelébe:

„Hogy bizonyosan hibáztam, némely dolgokat rosszul és ügyetlenül csináltam, azt érzem és tudom – de annak is mindig tudatában voltam, hogy soha nem önző célokból fakadt, ha hibáztam; nem határtalan hiúságból tettem, ha oly sokáig kitartottam tövises tisztelen, amelyet soha nem kívántam, sőt kétszer elutasítottam, mivel előre láttam tarthatatlanságát. A legkevésbé cselekedtem uralkodóm vagy családom elleni áruló szándékból, erre én nem vagyok képes! Az előbb említetteket azzal gondolom a leginkább bizonyíthatni, hogy három év óta időzöm magányos Schaumburgomon, és hallgatok, hallgatok, amíg a gondviselés talán újfent segíteni fog, császárom egy intést adand, hogy a beszéd, a nyílt vallomás nem hoz többé veszélyt.” (Kiemelések Istvántól – G. A.)

Családja alkalmazottjának tekintette magát, akinek mentegetőznie kell a rokonoknak nem tetsző tettekért – Istvánból hiányzott a felnőtt ember szuverenitása.

A száműzött főherceg státusza önmagában is különlegesnek számított, ráadásul a leköszönt nádort a forradalmak leggazdagabb emigránsának tekintjük. Nádori jövedelmei megszűntek, ám magával hozta részvényeit és értékpapírjait, ezüstneműit. A *Függetlenségi Nyilatkozat* után elkobozták a Habsburg-család magyarországi vagyonát, de a szabadságharc veresége nyomán István is visszakapta uradalmait. Az anyai örökséget, Schaumburgot, ezt a főként erdőkből álló hatalmas birtokot jókora kölcsön terhelte, amelyet negyedszázadon át törlesztett József, majd István, s a birtok éppen

most vált tehermentessé, jövedelmezővé. Udvartartása ugyanakkor jóval kisebb lett, reprezentálnia sem kellett. Valamivel csekélyebb, évi százezer forintnyi jövedelmét most már szabadabban költhette el, a legcélszerűbben élte fel.

A legközelebbi településtől, a Lahn menti Dieztől is jó néhány kilométerre lévő schaumburgi várkastélyt erdő koszorúzza hegyek veszik körül. Az 1850-es években az új lakó a középkori épületet felújíttatta és jelentősen kibővítette. A méreteiben is jelentős, hegycsúcson álló magányos épületkomplexumot gazdája az angol vidéki kastélyok romantikus stílusában építtette újjá. Alighanem az építészeti stílus választása is (talán öntudatlan) tiltakozás volt Bécs barokk szellemiségével szemben. (Néhány év múltán Ferenc József civakodó testvére, Miksa is angol romantikus stílusban építteti Trieszt melletti palotáját.) A kastély egyik nagy termében kapott helyet a főherceg egyre híresebb ásványgyűjteménye, ritkaságok sokaságát őrző gazdag könyvtára. A főépületet hivatali melléképületek, irodák, üveg- és hajtatóházak, istállók egészítették ki. A világtól elszigetelten élő udvartartás személyzetének gyermekei számára a főherceg maga szervezte meg az oktatást, sok időt töltött közöttük, s kegyúri jogánál fogva szívesen vizitálta a környék iskoláit is. 1865-ben erről már a Pesten megjelenő *Vasárnapi Újság* olvasói is értesülhettek:

„A tavaszi vizsgák alkalmával lóra ül, s faluról falura megy, hogy a vizsgákon jelen lehessen s az iparkodást és szorgalmat kitüntesse. Általában nagy barátja a gyermekeknek, kiknek számára gyakran ünnepélyeket rendez saját várában.”

Valóban nevezetesek, s a német sajtóban is népszerűsítettnek Schaumburg karácsonyi ünnepségei, amikor az agglegény háziúr egész nap együtt játszik a gyermekekkel. Hogy a főherceg gyermekes volt vagy csak gyermekeszerető? – azt aligha dönthetjük el.

Természettudományi társulatok tagjaként István a tudós világgal is levelezett, s a tudósok társulataik tagjává választották. Magyarországról egyetlen alkalommal, a magyar orvosok és természettudósok 1865. évi pozsonyi gyűléséről fordultak hozzá a nyilvánosság előtt, tőlük köszöntő táviratot kapott. Amikor 1862-ben a közeli Giesenben gyűléseztek a német természetkutatók, István is meglátogatta az ülést, ahol nem az elnökségben, hanem a hallgatóságnak szánt karzaton foglalt helyet. Meghívta viszont a kongresszust, hogy tekintsék meg gyűjteményeit. A különvonattal érkező nyolcszáz vendég a főherceggel az élen gyalogmenetben vonult a legközelebbi vasútállomásról a várkastélyhoz, s ott István vendégül is látta őket, mentegetőzve, hogy egyszerre csak négyszáz embernek teríthet... A német sajtó részletes beszámolót adott az eseményről, s néhány hasonló gesztussal István elérte, hogy a közvélemény ne feledje el őt, sőt neve az újságolvasókból pozitív érzelmeket hívjon elő. Saját családjá nem törődött ugyan vele, de a német fejedelmek, a vele rokon európai uralkodóházak (féltestvére, Mária közben belga királyné lett, unokatestvére volt az oldenburgi és a weimari nagyherceg, unokahúga Alexandra orosz nagyhercegnő és így tovább) ha arra jártak, tisztelkedtek nála. Mert Schaumburg szinte Németország szívében fekszik, egynapi járóföldre Emstől, a fejedelmek fürdőhelyétől; Koblenztől, a Mosel-vidék fővárosától; Mainztól, a legnagyobb német erődítménytől; Wiesbadentől, a Hessen-Nassau-fejedelemség gyógyvizeiről híres székvárosától; és persze magától Frankfurttól. A nevezetes kastélyt, a vendégkönyvek tanúsága szerint, évente

hat-tízezer látogató kereste fel, nagyon sokan magyarok, egyszerű emberek, vándor iparosok, katonák.

A császári család mellett a közeli garnizonok császári tisztjei sem vettek tudomást a közelben élő, forma szerint tényleges szolgálatot teljesítő altábornagyról, és soha nem jelentkezett a közeli Rajna menti Johannisberg szőlőjének világhírű, nyugdíjas birtokosa, Metternich herceg sem.

Elszigeteltség és népszerűség furcsa vegyüléke vette körül a főherceget, aki levelezés útján is kapcsolatot tartott a külvilággal, a politikai tartalmú levelek kivételével mindenre saját kezűleg választ írt. A régi politikai szövetségesek közül Zsedényi Ede és János főherceg volt vele kapcsolatban. Utóbbinak 1858-ban sikerült végre elérnie, hogy Istvánt Bécsben legalább félig-meddig rehabilitálják. István ugyanis főherceggént továbbra is a családi törvény hatálya alatt élt. A családfő, a császár, vagyis Ferenc József engedélye nélkül nagyobb utazást nem tehetett, lakhelyét nem változtathatta meg, politikai szerepet nem vállalhatott. De ekkorra, 1858-ra már repedezni kezdett az abszolutizmus szilárdnak vélt tömbje, s a rendszerrel elégedetlen politikai körök közül a legszabadabban mozgó, a konzervatívok István személyét is bevonták a maguk terveibe. A császárnak érdekében állott, hogy kegyesnek mutakozzék, nehogy a magyar konzervatívok által aktivitásra ösztönzött, a császárnál Magyarországon nyilván népszerűbb főherceg, István intrikálni kezdjen ellene. Ferenc József tehát 1858-ban fia, Rudolf trónörökös születése alkalmából „tárt karokkal” Bécsbe hívta Istvánt, aki azonnal eleget tett a rég várt üzenetnek. A Burgban kapott szállást, s hat heti tartózkodása alatt a magas látogatónak kijáró megtiszteltetésekben, katonai parádékban, fogadásokban, a miniszterek és tábornokok látogatásaiban lehetett része. Istvánt annyira elkápráztatta ez a tisztán családi jellegű rehabilitáció, hogy a naitításából úgy látszik már soha ki nem gyógyuló főherceg felajánlotta szolgálatait a császárnak: szívesen töltene be valaminő állást a birodalomban. Erről persze szó sem lehetett, István még Ausztriába is csak vendégként látogathatott, Magyarországra pedig továbbra sem mehetett. Kénytelen-kelletlen Schaumburgban maradt tehát. Tovább bővítette kastélyát, botanikus kertet telepített, meredek utat, „egy igazi római műépítményt” építtetett egy közeli faluba, amely „befejezése után igazán idilli benyomást fog kelteni”. (A rövid útszakasz ma is rabul ejt szépségével.) Főként nyaranta politikával is foglalkozó látogatók keresték fel, így 1863 júliusában Apponyi György gróf akkori országbíró Festetich és Cziráky grófokkal. Tettvágyát a Habsburgok szenvedélyével, a vadászattal vezette le. „Szívesen megyek vadászatra, különösen télidőben, amikor a szokásos egyéb foglalatosságok a mezőn, a kertben, a szántón érthetően lassabban tétetnek” – vallotta meg egy barátjának 1864-ben. A téli többórás, olykor éjszakai vadásztúrák föllobbantották régóta lappangó tüdőbaját. 1865-ben súlyosan megbetegedett, gyógyfürdőkben kúráltatta magát. Nyárra még visszatért Schaumburgba, a következő telet Svájcban töltötte. „Többnyire inkább csak vegetáltam, mint éltem.” Helyzete a következő nyáron, 1866-ban, már nem sokat javult, köhögési rohamait ópiummal enyhítették. Hamarosan belátta: nincs többé remény.

„Sajátságos érzés – írta egy pesti orvos ismerősének – viszonylag gyógyíthatatlan betegségben szenvedni, és látni, hogy a tudomány tekintélyeinek – egy Skodának, Oppolczernek, Löschnernek, Stockaunak – megáll a tudománya.”

Csak a természet erői segíthetnek, „mialatt az orvosoknak be kell ismerniük – ha becsületesek akarnak lenni –, hogy a tuberkulózisra nem tudnak orvosságot.” Az utolsó hónapokat súlyos betegen, ágyban szenvedte végig a Riviérán, Mentonban. Szervezete egyre gyengült. 1867. február 18-án megkapta féltestvére, József táviratát, amely Andrássy Gyula miniszterelnöki kinevezéséről, a kiegyezés létrejöttéről tudósította. Megnyílt az út előtte Magyarország felé.

Másnap már nem volt az élők sorában. Bebalzsamozott tetemével február 23-án indult meg a különvonat a magyar főváros felé. Március 1-jén kísérték fel a, kormány tagjai koporsóját a budai várba, ahol március 2-án helyezték a családi kriptába, apja mellé, öröknek vélt nyugalomra. Mert a hamvakat 1973-ban vandál sírablók bolygatták meg. A kegyeletos rekonstrukciót 1977-ben tudományos vizsgálat egészítette ki, amelynek során a bebalzsamozott tetem mellkasán lőtt sebre emlékeztető nyílást fedeztek fel. Ekkor támadt fel a gyanú, hogy István esetleg párbaj, baleset vagy gyilkosság áldozata lett. Az életrajzi tényekkel nehezen összeegyeztethető testi sérülésre végül az alapos kriminalisztikai vizsgálat adott magyarázatot: egy, nem sokkal a halál után felszakadt tuberkulotikus sipoly idézte elő a mellkasi nyílást.

Kétségtelen tény ugyanakkor, hogy az ötvenéves korában elhunyt István főherceg halála megkönnyítette a kiegyezési törvény részletes kidolgozását, amelyben a nádori tisztség számára nem volt hely. Az 1867. évi VII. törvény kimondta: az 1848. évi szabályozásnak

„a nádor, mint királyi helytartó jogkörére vonatkozó intézkedései érvényen kívül helyezettnek. Mindaddig, míg a nádori méltóság hatásköre a felelős kormányzat elveivel megegyezőleg, törvény által szabályozva nem lesz: a nádorválasztás elhalasztatik.”

Nádori törvényre és nádorválasztásra nem került sor többé. István főherceg rövid nádorsága pedig lassan a feledésbe merült. A függetlenségi történetírás nem ismerte fel tisztségének jelentőségét, a dinasztia hívei, érthető okokból, hallgattak személyének ellentmondásosságáról. A jellemét méltányosabban mérlegelők is szerepéhez, feladatához fel nem nőtt, befolyásolható, erőtlén, önállótlan politikusnak tartották, s nem is alap nélkül. A gyenge embert viszont egy olyan szerep zúzta össze, amely egy nagy formátumú politikust is összeroppantott volna. Feladata, a birodalmi érdekeknek a szinte teljes körű magyar önállósággal párosított fenntartása bizonyult lehetetlennek – a dinasztia magatartása folytán. Ő végül is vállalta és vitte ezt a szerepet, ameddig lehetett. Továbblépni, önállóan, a magyar függetlenség felvállalásával nem mert. Ilyen lázadásra, a családdal való szakításra, önálló dinasztia alapítására a történelem során egyetlen Habsburg főherceg sem vállalkozott.

Kossuth méltányosan emlékezett a Habsburg-család e tagjára:

„az igazságos történetírásnak le kell vonnia a beszámítás rovatából azt, ami zűrös pályáján inkább fátum volt, mint akarat”.

A forrásokról és az irodalomról

István főherceg-nádor történelmi értékelése körül rögtön halála után megkezdődött a politikai és a családon belüli küzdelem. Unokatestvére, Eugenie württembergi hercegnő verset írt emlékére, a sajtó Magyar- és Németországban értékelő életrajzi cikkeket jelentetett meg. Féltestvére pedig, József főherceg teljes rehabilitációs kísérletre szánta el magát, amikor megbízta az Istvánnal száműzetése utolsó éveit megosztó Joseph Anders tábornokot, saját korábbi *ajóját*, hogy a rendelkezésére bocsátott dokumentumok alapján adjon ki életrajzt István főhercegről. Anders névtelenül kiadott munkája az első terjedelmesebb, önálló életrajzi feldolgozás, s egyúttal az utolsó is: *Stephan Victor Erzherzog von Österreich. Sein Leben, Werken und sein Tod.* (István Viktor ausztriai főherceg. Élete, működése és halála. Wiesbaden, 1868.) Anders könyve éppen a forradalmi évek vonatkozásában feltűnően szegényes és pontatlan, egészében nem elemző, hanem igazoló szándékú, de az 1847 előtti és 1849 utáni időszakra vonatkozóan értékes adatokkal szolgál.

Az István nádorral foglalkozó, szaktörténészek által írott tanulmányok száma sem több – tudomásunk szerint – háromnál: Friedrich Reinöhl osztrák történész István főherceg helytartói kinevezéséről 1926-ban publikált egy tanulmányt; Urbán Aladár pedig *Magyarország mint alkotmányos monarchia. Az 1848-as tapasztalatok* címmel *A nagy év sodrában* (Bp. 1981.) kötetében foglalkozott a nádori jogkörrel és István nádor magatartásával; végül jelen kötet szerzője *István nádor és a magyarok* címmel adott közre összefoglaló életrajzi esszét *Egy nemzetet az emberiségnek* c. tanulmánykötetében (Bp. 1987.)

Az 1848–49-es magyar és közép-európai eseményekkel foglalkozó munkáknak csak a könyvészeti felsorolása megtöltené egy kötetet. Az első világháború végéig, a monarchia összeomlásáig inkább forrásértékű visszaemlékezések, a nyomtatott források (sajtó, parlamenti viták) alapján készülő igényes összefoglaló munkák születtek. 1918 után megnyíltak a levéltári anyagok a kutatás számára. Nemcsak alapos irattanulmányokon alapuló feldolgozások, hanem alapvető forráskiadványok is napvilágot láttak. Még ezek felsorolására sem vállalkozhatunk. Tárgyunk szempontjából kiemelendőnek tartjuk Károlyi Árpád kétkötetes nagy forráskiadását: *Nemetújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főben járó pöre I–II.* (Bp. 1932.), továbbá a Barta István szerkesztésében megjelent *Kossuth Lajos Összes Munkái* sorozatából a *Kossuth Lajos 1848–49-ben* alsorozatát (az összes művek XI–XV. kötet, Bp. 1952–1955.). A magyar konzervatívok működésére alapvető forrásokat közöl Andics Erzsébet kiadványa: *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben I–III.* (Bp. 1952–1981.). Itt jegyezzük meg, hogy Andics a kiadványba, bár anyaggyűjtése a maga idején az általunk István nádorra vonatkozóan feltárt levéltári forrásokra is kiterjedt, nem vette fel a nádor iratait-leveleit (noha sokszor ugyanabból az aktacsomóból más iratot közreadott), és a kötetek bevezető tanulmánya sem foglalkozik a nádor szerepével. István működése, mint bizonyítani igyekeztünk, valóban nem fonódik össze az ellenforradalom tervezgetéseivel és politikájával.

Az 1848–49-es magyarországi események legújabb feldolgozásai a történelemsokról is, a problémakör irodalmáról is részletes eligazítást adnak. A tízkötetes *Magyarország története 6. kötete* (1848–1890) számára (szerk. Kovács Endre, Bp. 1979.) Spira György foglalta össze a forradalmi időszak és a szabadságharc történetét. Az 1848. február–áprilisi bécsi és pozsonyi események legrészletesebb előadását Varga Jánosnak a címénél tágabb, szintetikus igényű politikatörténeti feldolgozása nyújtja: *A jobbagyfelszabadítás kivívása 1848-ban* (Bp. 1971.). Urbán Aladár nagy monográfiája pedig 1848 tavaszának és nyarának minden eddiginél alaposabb politikatörténeti feldolgozását nyújtja: *Batthyány Lajos miniszterelnöksége* (Bp. 1986.).

István nádor hivatali (helytartói és nádori, illetve országgyűlési) működésének iratait az Országos Levéltár őrzi, amelyeket a történeti kutatás már bőséggel kiaknázott. A nádor saját, bizalmas anyagait ettől elkülönítve őrizte, s szökecskor magával vitte. Ezek közül a hivatalos jellegűeket a megszűnő *Államértekezlet* irataihoz csatolták, de a II. világháborúban elpusztultak. Ugyanakkor semmisült meg a nádor saját, az alcsúti kastélyba visszakerült irattára is. (Mindkét állagból azonban több dokumentum még korábban kiadásra, ismertetésre került.)

Fennmaradt azonban a bécsi Haus- Hof- und Staatsarchivban (Házi-, Udvari- és Állami Levéltár) István nádornak a birodalom vezetőivel és családjá tagjaival folytatott levelezése. Igaz, ezek mintegy hat-hét helyen vannak elhelyezve, részint a címzeteknél, részint ahol tárgyalás alá vették őket, így az állami anyagokban lévők a *Minister Kolowrat Akten*, a *Staatskonferenz*, a *Staatsrat*, a *Ministerrat* (Kolowrat miniszteri iratok, államértekezlet, államtanács, minisztertanács) aktái között. Itt jegyezzük meg, hogy a bécsi minisztertanács előterjesztések Istvánra vonatkozó anyagai (az iktatókönyvekkel egybevetve) feltűnően hiányosak. A nem állami, de intézményesült udvari hivatalok állagai közül a külügy-minisztériumba sorolt *Österreichisches Kaiserhaus* és a *Familienkorrespondenz* (osztrák császári ház; családi levelezés), továbbá a Főudvarmesteri Hivatal iratai tartalmazzák a főhercegek anyagi és egymás közti viszonyaira érdekes anyagokat. A birodalom vezetői és a főhercegek, feudális módon, a fontosabb iratokat saját tulajdonuknak tekintették, így azok saját irattárukban maradtak fenn, s ezek a hagyatékok is zömmel a bécsi levéltárakban vannak (Ferdinánd, Ferenc Károly, János; Metternich, Schwarzenberg, Kolowrat, Wessenberg, Hummelauer, Bach). A németországi politikára, s egyáltalán az események külpolitikai visszhangjára vonatkozóan a bécsi külügyminisztérium követjelentései és utasításai szolgálnak érdekes adatokkal (elsősorban Frankfurt, ill. a *Deutsche Akten* [német iratok] anyagai).

István németországi politikai ambícióiról a frankfurti Bundesarchiv 1848-49. évi állagai adnak felvilágosítást. Kiemelendők itt a parlament iratai, a minisztertanács jegyzőkönyvei, a külügyminisztérium körlevelei és országonkénti fondjai. János főherceg, a Gagern család és számos 48-as képviselő családi hagyatéka, levelezése segítségével gazdagon lehetne dokumentálni az előadottak mellett a magyarok iránti érdeklődést, a magyarokkal kapcsolatos terveket is. Itt tanulmányoztam másolatban János főherceg és Schmerling képviselő (majd miniszter, majd követ) naplóit.

Schaumburg magántulajdonban lévő levéltára (Schaumburg, NSZK, Rajna-vidék-Pfalz tartomány) István ottani, nem politikai jellegű működésével kapcsolatos anyagokat őriz.

István versét a Széchényi Könyvtár Kézirattárában leltem fel; Miksa bajor királyhoz intézett levelét a bajor királyi család levéltára (Staatsarchiv, München) őrzi, s az utóbbira Miskolczy Ambrus szívességből hivatkozhatok. Gazdag anyagot kínált az egykorú sajtó. Az egyik legfontosabb orgánumnak, az *Augsburger Allgemeine Zeitung*nak a cikkek névtelenségét feloldani segítő kiadói irattára (Cotta-Archiv) a marbach-i (NSZK; Baden-Württemberg tartomány) Schiller-Archivban található. A korszak gazdag röpirat- és röplapgyűjteményét Budapest, Bécs, Frankfurt és München közgyűjteményeiben tanulmányozhattam.

A bécsi holland követ (a korábbi, szentpétervári posztján mostohafia, d'Anthes révén a Puskin-párbajba/gyilkosságba keveredő Heekeren báró) érdekes, informatív jelentései a hágai Algemeen Rijksarchifban (Állami Közlevéltár) találhatóak a *Ministerie van Buitenlandse Zaken* (külügyminisztérium) jelentéssorozatában.

Külföldi levéltári és könyvészeti kutatásaim zömét, amelyek az egész közép-európai térség 1848-49. évi politikai újjá rendeződési terveire irányultak, az NSZK-beli *Alexander von Humboldt Alapítvány* ösztöndíjasaként tárhattam fel 1986-1987 során.

Az idegen nyelvű (zömében német) anyagokat, erre való hivatkozás nélkül, mindig magyarul, saját fordításomban idézem.

A képek lelőhelyei

Az 1., 6., 8., 9., 10. a Történelmi Képcsarnok, a 7., 8. a BTM Kiscelli Múzeuma, a 15. a szerző, a 2., 16. az OSZK tulajdona, a többi képet különböző történeti munkákból vettük át. A felvételeket Gottl Egon készítette. A borító Anton Stadler István nádor portréja című színes litográfia felhasználásával készült, amely a Történelmi Képcsarnok tulajdona.